

SUBJECT OF EXAMINATION,

IN THE

ASSAMESE LANGUAGE.

APPOINTED BY THE

SENATE OF THE CALCUTTA UNIVERSITY,

FOR THE

ENTRANCE EXAMINATION, 1905.

PUBLISHED BY

MOHESWAR GOSWAMI

GAUHATI,

Price—Twelve Annas Only.

সূচী ।

সাহিত্য-সংগ্রহ ।

বিষয় ।	লেখক ।	পিঠি ।
আনন্দবাম বকরা ...	৩লস্বোদব ববা ।	১
জীৱন যুদ্ধ ...	ত্ৰীযুত লক্ষ্মীনাথ বেজবকরা ...	৭
মানৱ জাতীৰ সভ্যতা ...	" কনকলাল বকরা ...	১০
আত্মশিক্ষা ...	" ঘনশ্যাম বকরা ...	২২
জয়মতী কুৰ্ব্বী আৰু লাজি গদাপাণি } ...	৮ বত্ৰেশ্বৰ মহন্ত ...	৩২
চেতন প্ৰাণী আৰু উদ্ভিদৰ পাৰ্থক্য কি ? } ...	ত্ৰীযুত বজ্জনীকান্ত বৰদলৈ ...	৩৮
প্ৰাণীতত্ত্ব ...	" কনকলাল বকরা ...	৪৫
মনুষ্যৰ আদি অৱস্থা ...	৮হেমচন্দ্ৰ বকরা ...	৫৪
আগৰ দিন ...	৮গুণাভিৰাম বকরা ...	৫৬

সাহিত্য বিচাৰ ।

বিষয় ।	লেখক ।	পিঠি ।
সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ ...	ত্ৰীযুত সত্যনাথ বৰা ...	৬০
মূলকথা ...	" ঐ ...	৭০
পদ্য ...	" ঐ ...	৭২

শুচী ।

ৰামায়ণ ।

বিষয় ।	লেখক	পৃষ্ঠা ।
শুচ চণ্ডালৰ বৃত্তান্ত ...	৮মাধৱ কন্দলি	... ৮৩
/বৈশামিত্ৰৰ আগমন ...	ঐ	... ৯১
বামলক্ষণক লৈ ঋষিৰ গমন	ঐ	... ৯৭
তাড়কা বান্ধনী বধ ...	ঐ	... ১০২
মাৰ্বীচ হুৰাহ বধ ...	ঐ	... ১০৬
বাগব ধনু ভঙ্গ ...	ঐ	... ১১২
পৰশুৰামৰ লগত ৰামৰ সাক্ষাত	ঐ	... ১২৫

সাহিত্য-সংগ্ৰহ ।

বিষয় ।	লেখক ।	পৃষ্ঠা ।
দ্রৌপদীৰ বিলাপ ...	৮ৰাম সৰস্বতী	... ১৩৭
পুৰা ...	শ্ৰীযুত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী	... ১৩৮
২৭খ-গীত ..	" চন্দ্ৰকুমাৰ (গুপ্ত)	... ১৪০
জ্ঞান সঙ্গীত ..	" আনন্দচন্দ্ৰ (গুপ্ত)	... ১৪২
দুঃখী ...	" পদনাথ নকৰা	... ১৪৪
নন্দ ...	" আনন্দচন্দ্ৰ (গুপ্ত)	... ১৪৫

সাহিত্য-সংগ্ৰহ

আনন্দবাগ বকরা ।

যেতিয়া পাৰ্ব গোটেহান পৃথিবী অজ্ঞান-এন্ধাবৰ ক'লা ঢাকনীয়ে ঢাকি
গৈছিল, যেতিয়া প্ৰায় সকলো মানুহে উল্লসবেশে পৰ্বত গাঁতত বাস কৰি
কাৰিবপত, পানীৰ মাছ আৰু গছৰ ফল মূল খাই জীৱন ধাৰণ কৰিছিল,
তেতিয়াও এই পুণ্য-ভূমি ভাৰতবৰ্ষ জ্ঞানৰ পোহৰেৰে ভোটা তৰাৰ দৰে
জ্বলি উঠিছিল। জগত যেতিয়া এন্ধাৰ বাতিৰ কোলাত অচেতন হৈ
টোপনি গৈছিল, ভাৰতে তেতিয়া জ্ঞানৰ ব'দ-কাঁচলি লৈ নানা সজ চৰ্চ্চালৈ
আগ বাঢ়িছিল। প্ৰায় সকলো দেশ যেতিয়া দিগ্‌বিদিক্ নেদেখি থেপিয়াই
কুৰিছিল, ভাৰতে তেতিয়া বিজ্ঞানৰ দ্বৰীণ লগাই নানা তত্ত্ব উলিয়াব পাৰি-
ছিল। প্ৰথম ধৰ্ম-চৰ্চ্চা হয় ভাৰতত; দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ আলোচনা হয় পোন-প্ৰথমে
ভাৰতত, ঐশ্বৰিক তত্ত্বৰ বিচাৰ হয় পোন-প্ৰথমে ভাৰতত; ভাৰত বিধতাৰ
জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ। গণিত আৰু জ্যোতিষ, কাব্য আৰু অলঙ্কাৰ, ছন্দ আৰু ব্যাকৰণ,
বিজ্ঞান আৰু দৰ্শন সকলো বিষয়তে হিন্দুজাতি আন সকলো জাতিতকৈ আগ।
যেতিয়া হিন্দুৱে ধনুসিন্দাবাৰে, আশ্বেয় অন্তৰে দেশ বিদেশত দিগ্‌জয় কৰিছিল,
তেতিয়া পৃথিৱীৰ কেইটা জাতিয়ে জুটোৱে ভাত বান্ধি খাব জানিছিল ?
তেতিয়া কেইটা জাতিয়ে বৰ সাজিয়ালৈ শিকিছিল ? যেতিয়া হিন্দুৱে সভ্যতা
জখলাত উঠি মধ্যাহ্ন স্বৰ্ণৰ দৰে দাপ্তিমান হৈছিল, তেতিয়া সভ্যজাতি
কেইটা আছিল ? ব্যাস আৰু বাস্কীকি, কালিদাস আৰু ভৰতুতি এনে
কবি পৃথিৱীত কেই জনা ? পৱিত্ৰ অৰ্থাৎ ঋষিসকলৰ দৰে পৃথিৱীত কেই
জনা মানুহ যোগ আৰু তত্ত্ববিদ্যাত কৃতকাৰ্য হ'ব পাৰিছে ? বশিষ্ঠ, জনক,
নাৰদৰ দৰে মহাপুৰুষ পৃথিৱীত কেই জনা ? সীতা, সাবিত্ৰী আৰু দময়ন্তীৰ
দৰে তিকতা জগতত কিমান ? ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ, অৰ্জুনৰ নিচিনা বীৰ
পৃথিৱীত কিমান ? শ্ৰীকৃষ্ণৰ নিচিনা ৰাজনৈতিক মহাপুৰুষ ক'ত উপজিছে ?
বুদ্ধ, চৈতন্য আৰু শঙ্কৰাচাৰ্যৰ নিচিনা ধৰ্ম্মবীৰ আন ঠাইত কেই জনা ?

কিন্তু ভাৰতৰ আজি সেই দিন নাই ; ই আজি পৰাধীন, অসত্য, অজ্ঞান—অনাদৃত । সেই মহাবীৰ কৃত্তিবসকল নাই ; সেই তপোধন ঋষিসকল নাই ; সেই কবি, ধৰ্ম্মবীৰ, সেই ৰাজনৈতিক পুৰুষ আজি নাই । আগৰ তেজ, একতা, জাতীয় গৌৰৱ নাই । হিমালয় আছে, তপস্বী নাই ; গঙ্গা, সবস্বতী আছে, বেদধৰ্ম্মি নাই ; ব্ৰাহ্মণ আছে, নৱজ্ঞান নাই । আগৰ সভ্যতা, আগৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ, আগৰ বল-বিক্ৰম-উৎসাহ প্ৰায় একোৱেই নাই ! ভাৰতত আছে আজি বহু পাপ, তাপ, ৰোগ, শোক আৰু দুৰ্ভিক্ষ । ভাৰত আজি প্ৰায় বসাতল । চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য বংশৰ ঘোৰ অভিমানী বংশধৰ-সকলে পবৰ সেৱা কৰি চাউল মুকিলি কৰিছে । জগতৰ শিক্ষাগুৰু ব্ৰাহ্মণ জাতিয়ে আজি স্নেহৰপৰা শাস্ত্ৰ বুজি লৈছে । আৰু স্নেহৰপৰা শাস্ত্ৰ-জ্ঞানৰ নিদৰ্শন-পত্ৰ পাই নিজক কৃতাৰ্থ আৰু গৌৰৱশালী মানিছে । স্বাধীনতাৰ লগতে হিন্দুজাতিৰ প্ৰায় সকলো ওখ ভাব লোপ পাইছে, ভাৰতৰ গৌৰৱ-সূৰ্য্য মাৰ গৈছে, ভাগ্যলক্ষ্মীয়ে সাগৰত বুৰ মাৰিছে । মহা নিক্ৰমী মুছলমান জাতিও আজি ভাৰতত পৰি নিস্তেজ হৈছেচি ।

কিন্তু যিমান দিন জগতত চন্দ্ৰ-দিৱাকৰ থাকিব, সিমান দিন ভাৰতৰ আগৰ গৌৰৱৰ চিন একেবাৰেই মাৰ নেযায় । যেতিয়ালৈকে হিন্দুৰ শ্ৰুতি আৰু স্মৃতি আছে, কাব্য আৰু অলঙ্কাৰ আছে, ব্যাকৰণ আৰু অভিধান আছে, তেতিয়ালৈকে ভাৰতৰ আগৰ গৌৰৱ হ্ৰাস পালেও লোপ নেপায় । যেতিয়ালৈকে জগতত ভাল বস্তুৰ আদৰ থাকিব, তেতিয়ালৈকে সংস্কৃত ভাষা আৰু সংস্কৃত সাহিত্যই জগতত ওখ আসন লাভ কৰিব । সংস্কৃত ভাষাই—সংস্কৃত সাহিত্যই হিন্দুজাতিৰ কীৰ্তিস্তম্ভ । পতিত ভাৰতক উদ্ধাৰ কৰাৰ এই ভাষাই এই সাহিত্যই ষাই উপায় । এই সাহিত্যৰ দ্বাৰাই আজি হিন্দুজাতিৰ চিনাকী আৰু সন্মান । ইয়েই মৃত হিন্দুজাতিৰ সঞ্জীৱনী । ইউৰোপৰ ৰংচং দেখি আজি ভাৰত ভোল গৈছে, নিজকে নিজে ঘিণাইছে ; কিন্তু যিবিলাক হিন্দুৰে সংস্কৃত সাহিত্য মথি পূৰ্ণ পুৰুষসকলৰ কাম আৰু মহত্বৰ কথা চৰ্চা কৰে, তেওঁলোকৰ পৰীষদৰ শিৰে শিৰে তপত তেজ ববলৈ ধৰে আৰু মন নতুন উছাহেৰে মতলীয়া হৈ উঠে । কিন্তু আজি কালি সকলো বিষয়তে ধনৰ যোগ । যি বিষয়ৰ পৰা ধনলাভ হয়, তাকে সকলোৱে চৰ্চা কৰে । সংস্কৃত টান ভাষা, তাৰপৰা ধন-

গাভো প্ৰায় নহয়, গতিকে অধিক ভাগ হিন্দুৱে নিজৰ পৱিত্ৰ দেৱতাৰা অনাদৰ কৰি অৰ্থকৰী ভাষাৰ সেৱক হৈ পৰিছে। সেই মহাপুৰুষসকল ধন্ত, যিসকলে এই দিনত সংস্কৃত ভাষা আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে পুৰুষাৰ্থ কৰে। সেইসকল মহাপুৰুষৰ ভিতৰত স্বৰ্গীয় আনন্দবাম বকৰা অগ্ৰগণ্য। বোধ কৰোঁ কোনো হিন্দুৱে আনন্দবামৰ দৰে একান্ত মনে সংস্কৃতৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে জীৱন উছৰ্গ কৰা নাই। অলপ দিনৰ ভিতৰতে কোনো লোকে আনন্দবামৰ দৰে সংস্কৃত-সাগৰ মণি অমূল্য বস্তু উলিয়াই জগতক মোহিত কৰিব পৰা নাই। তেওঁৰ জীৱন হিন্দু মাত্ৰৰে—বিদ্যালুৰাগী মাত্ৰৰে—চৰ্চ্চা আৰু আদৰৰ বস্তু। আনন্দবাম ভাৰতৰ আচল বন্ধু।

আনন্দবাম বকৰা আসামৰো আচল বন্ধু। আসাম অতি পুৰণি ৰাজ্য; ঐতিহ্যৰেপৰা আৰ্য্য হিন্দুসকলে এই দেশত বাস কৰিছে। মহাভাৰত, পুৰাণ আদি পুৰণি পুথিত এই দেশৰ নাম পোৱা যায়। বশিষ্ঠ আদি ঋষিয়ে এই দেশত তপস্যা কৰিছিল। আসাম দেৱ-দেৱীৰ মন্দিৰেৰে ভৰা। ইয়াত পৰশুৰাম কুণ্ড আদি তীৰ্থ আছে। ইয়াত কৌণ্ডিলা, শোণিতপুৰ, কামৰূপ, মণিপুৰ, হিড়িম্বপুৰ, জয়ন্তা আদি কৰি প্ৰাচীন ৰাজ্য আছিল। আসাম পুৰণা ঐতিহাসিক ঘটনাৰে পূৰ্ণ। ইয়াত বহুত ঠাইত পুৰণি নগৰৰ চিন, দেৱালয়ৰ ভগ্নাৱশেষ, শিলৰ মূৰ্ত্তি, শিলৰ ঘৰ আৰু শিলৰ ওপৰত কটা আখৰ আছে। এইবিলাকৰপৰা জানিব পাৰি যে আসাম আগেয়ে এখন সভ্য আৰু উন্নত দেশ আছিল। বিশেষকৈ ইয়াত পূৰ্বে সংস্কৃতৰ বৰ চৰ্চ্চা হৈছিল। ইয়াত অনেক অগাধ পণ্ডিতৰ জন্ম হৈছিল। বোগিনীতন্ত্ৰ, বহুমালা ব্যাকৰণ আদি ভালেমান ভাল সংস্কৃত পুথি অসমীয়া পণ্ডিতে লিখিছিল। শঙ্কৰদেৱ আদি কবিয়েও সংস্কৃত ভাষা অনেক অসমীয়া পুথি কৰিছিল। কিন্তু আসামৰ এতিয়া সেই দিন নাই। শঙ্কৰদেৱ, পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ, অনন্ত কন্দলিৰ নিচিনা মহাপুৰুষসকল এতিয়া প্ৰায় নোপজে। অৱশ্যে অকল পুৰণি বস্তুৰেই অসমীয়াই সভ্যতা, আৰু উন্নতিৰ খটখটত বৰ আগটীবাঢ়িব নোৱাৰে। আমাৰ পুৰণি সভ্যতা, পুৰণি ভাষা আৰু পুৰণি ভাববিলাক এই কালৰ নিমিত্তে সম্পূৰ্ণ নহয়। আমাক ইংৰাজী সভ্যতা, ইংৰাজী ভাষা আৰু ইংৰাজী ভাবো লাগে। দুইবোৰ দাব সাৰ অংশ বাছি লব পাৰিলেই আমাৰ উন্নতি সম্পূৰ্ণ হব। ন-পুৰণি

ছুইকো মিহলাব লাগে, ছুইবো সামঞ্জস্য হব লাগে; নহলে আমাৰ জাতীয়
 জীৱনৰ শ্ৰীবৃদ্ধি হব নোৱাৰে; ই বৰ গুৰুতৰ কাম। এই বিষয়ত আমাক
 আহি লাগে; পথ দেখাওঁতা—আহি লাগে। আনন্দৰাম বৰুৱা অসমীয়াৰ
 আহি, পথ দেখাওঁতা—নতুন আৰু পুৰণিৰ সামঞ্জস্য লগোৱাৰ জলন্ত দৃষ্টান্ত।
 অসমীয়াৰ ভিতৰত প্ৰথম বি-এ তেওঁ,—প্ৰথম বিলাতলৈ যাত্ৰতা তেওঁ,—
 প্ৰথম চিভিলিয়ান, প্ৰথম বাৰিষ্টাৰ, প্ৰথম ডিষ্ট্ৰিক্ট মাজিষ্ট্ৰেট তেওঁ,—আজি
 কালিৰ এক মাথোন অগাধ সংস্কৃত পণ্ডিত তেওঁ,—এক মাথোন প্ৰথম
 শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থকাৰ তেওঁ। অসমীয়াৰ ভিতৰত যদি কোনোৱে বৰ মন দি
 কিতাপ পঢ়িবলৈ শিকিছিল, তেওঁ আনন্দৰাম; যদি কোনোৱে একে-
 বাবেই লক্ষী আৰু সৰস্বতী ছুইবো বৰপুত্ৰ হব পাৰিছে, তেওঁ আনন্দৰাম।
 যদি কোনো অসমীয়াই জ্ঞান-চৰ্চ্চা আৰু কাম-চৰ্চ্চা ছুইতো একেবাৰেই
 কৃতকাৰ্য্য হব পাৰিছে, তেওঁ কেৱল আনন্দৰাম। এলেহুৱা আৰু নিকংসাহী
 অসমীয়াৰ মাজত আনন্দৰাম জলন্ত উৎসাহ; অধ্যৱসায় আৰু স্বাধীন
 ভাৱৰ অৱতাৰ। এজন মানুহতে ইমান গুণ কোন অসমীয়াৰ আছে?
 আনন্দৰামৰ আসন লব পাবে এনে অসমীয়া এতিয়া ক’ত? একাৰ অসম
 আকাশত তেওঁ উজ্জ্বলতৰা আছিল। তেওঁৰ কাম, তেওঁৰ উৎসাহ, তেওঁৰ
 গৰিষ্ঠম, তেওঁৰ আকাঙ্ক্ষা, তেওঁৰ মনৰ তেজ—সকলো অসমীয়াৰে অনুকৰণৰ
 বস্তু। অসমীয়াই তেওঁৰ জীৱন বৰ আদৰ আৰু মনযোগেৰে চৰ্চ্চা কৰিব
 লগীয়া। চন্দ্ৰত কলঙ্কৰ দৰে আনন্দৰামৰ জীৱনতো যদি অলপ দোষ আছে,
 তাৰপৰা আমি বহুত উপদেশ পাব পাৰোঁহক। তেওঁ আমাৰ আহি,—
 পথ দেখাওঁতা—জাতীয় যুদ্ধত সেনাপতি। অসমীয়াৰ বল নাই, সাহ নাই,
 সেনাপতি নাই, পদে পদে পৰাজয়। আসামৰ উন্নতি নাই নে কি?
 অসমীয়াৰ জাতীয় জীৱন নহব নে কি? অসমীয়াই জাতীয় যুদ্ধ জয় কৰিব
 নোৱাৰে নে কি?—ভয় নাই, বীৰৰ দৰে তেজ, সাহ আৰু উৎসাহেৰে
 জাতীয় যুদ্ধলৈ ওলোৱাঁ—জাতীয় পতাকা আনন্দেৰে আকাশত উৰাই দিয়ঁ।
 তাত ডাঙ্গৰ ডাঙ্গৰ সোনোৱালি আখৰেৰ লিখি লোৱাঁ;—“আনন্দৰাম
 বৰুৱা, ভয় নাই, যুদ্ধ জয় হব।” জীয়াই থাকোঁতে তেওঁ যি বণ জিকিব
 নোৱাৰিলে, সেই বণ আজি তেওঁৰ দৃষ্টান্তই জয় কৰোক!

সকলো প্ৰকাৰ উপদেশতকৈ জীৱনৰ দৃষ্টান্ত বেছি কাৰ্য্যকাৰক। সৎকাম কৰিবলৈ, ধৰ্ম্মত চলিবলৈ, দেশৰ নিমিত্তে জীৱন দিবলৈ, উপদেশ দি কিতাপ লিখা বা দীঘল দীঘল বক্তৃতা দিয়া বৰ সহজ কাম। কিন্তু সেইবিলাক উপদেশ মতে কাম কৰা বৰ টান। এই কাৰণে মুখৰ উপদেশ মানুহে বৰকৈ নেমানে আৰু নানা প্ৰকাৰ ওজৰ উলিয়াই সেইমতে কাম কৰিবলৈকে বৰ যতন নকৰে। কিন্তু মানুহে বাস্তৱতে যি কাম এবাৰ কৰিছে, সেই কাম টান হলেও অসাধ্য বুলি ওজৰ কৰিবলৈ বাট নেথাকে। মানুহৰ জীৱনৰ আৰ্হি অব্যৰ্থ-বীজ—সি সকলো ঠাইতে গজে। আৰ্হি-জীৱনৰ আৰ্হি নলৈ মানুহে নোৱাৰে। তুমি যদি মুখেৰে আনক এক প্ৰকাৰে কাম কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া কিন্তু নিজে আন প্ৰকাৰে কৰা, তেন্তে তোমাৰ কৰা কামহে মানুহে অনুকৰণ কৰিব। সকলো দেশ আৰু সকলো কালৰ ঘটনাবিলাক প্ৰায় একে। ইতিহাস আৰু জীৱন-চৰিত ঘূৰিব লাগিছে। সেই হুখ, সেই সুখ, সেই উন্নতি, সেই অৱনতি, সেই যুদ্ধ, সেই শান্তি, সেই বোগ, সেই শোক, সেই পাপ-তাপ, সেই সম্পদ-বিপদ—সকলো ঠাইতে সকলো কালতে বখৰ ঘিলাৰ দৰে ঘূৰিবই লাগিছে। এই ঘটনাচক্ৰৰ আৱৰ্ত্তবিলাক জ্ঞানত দৃষ্টান্ত,—অব্যৰ্থ উপদেশ। ঘটনাৰ পৰা বজা, প্ৰজা সকলোৰ উপদেশ পাব পাৰে। মেটুচিনিৰ মহৎ জীৱনৰ আৰ্হি কোন জাতিয়ে নলৈ থাকিব? যি শুখুটাই যি কাম নিজে সাধন কৰিব নোৱাৰিলে, তেওঁৰ জীৱনৰ দৃষ্টান্তই সেই কাম সাধন কৰাইছে। তেওঁ নিজৰ গুণতে আজি ধৰ্ম্মজগতৰ এজন প্ৰতাপী বজা। সেই দৰে বুদ্ধ, নানক, চৈতন্য আপোন আপোন জীৱনৰ আৰ্হিৰ দ্বাৰাই জগতৰ শিক্ষাশুৰ। সৰু জীৱনৰ দৃষ্টান্ত উন্নতিৰ মূল-মন্ত্ৰ।

জগতৰ উপকাৰৰ নিমিত্তে সকলো ডাঙ্গৰ মানুহৰে জীৱন-চৰিত লিখি ৰখা আৱশ্যক। এটি ডাঙ্গৰ জীৱনৰ কথা হেৰালে জগতৰ পূৰ্ব নোৱৰা ক্ষতি হয়। ভাৰতবৰ্ষ মহাবত্ৰৰ জন্মভূমি। ব্যাস, বশিষ্ঠ, শুকদেৱ আদি ভাৰতবৰ্ষত কত কত মহাবত্ৰ উদ্ভৱ হৈছে; কিন্তু হুখৰ কথা, সেইসকলৰ বিশেষ বিৱৰণ একো নাই। ভগৱান মনুৰ জীৱন-চৰিত, ব্যাস বায়ীকিৰ জীৱন-চৰিত, কালিদাস ভৱভূতিৰ জীৱন-চৰিত কি অমূল্য বস্তু হলেহেঁতেন। ভাৰতৰ মহাপুৰুষসকলৰ আচল জীৱন-চৰিত নথকাত জগতৰ মহা ক্ষতি হৈছে।

আমাৰ আসামতো অনেক মহাপুৰুষৰ উদ্ভৱ হৈছিল, কিন্তু সেইসকলৰ জীৱন-চৰিত্ৰ প্ৰায়েই নাই। অনন্তকন্দলি, পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ আদিৰ জীৱন-চৰিত্ৰ নথক। বৰ দুৰ্ভাগ্যৰ কথা। আমাৰ ভাষাত যিবিলাক চৰিত্ৰ আৰু বংশাৱলী আছে, সেইবিলাকতো বহুত ভাঁজ আৰু বংচ আছে। আমাৰ বুৰঞ্জীৰো প্ৰায় সেয়ে গতি; ইংৰাজ জাতিৰ যেনে সম্পূৰ্ণ জীৱন-চৰিত্ৰ আৰু বুৰঞ্জী আছে, তেনে বোধকৰোঁ কাৰো নাই। ইংৰাজৰ আৰ্হি লৈ আমিও জীৱন-চৰিত্ৰ লিখিবলৈ আৰু পঢ়িবলৈ ধৰিব লাগে। মানুহ মাত্ৰৰে অলপ বা অধিক দোষ থাকে,—সম্পূৰ্ণ মানুহ কোনো নাই। কোনো মানুহৰ ভালমান সজগুণ থাকিলেই বা তেওঁ কিছুমান ভাল কাম কৰিলেই তেওঁৰ জীৱন-চৰিত্ৰ লিখা হ'ব পাৰে। বৰ ডাঙৰ মানুহৰ আৰ্হি অতি অলপ মানুহেহে ল'ব পাৰে। সেই কাৰণে মজলীয়া মানুহৰো জীৱন-চৰিত্ৰ থাকিব আৰু পঢ়িব লাগে। বিদেশী মানুহৰ জীৱন-চৰিত্ৰতকৈ অসমীয়া মানুহৰ জীৱন-চৰিত্ৰ অসমীয়াৰ পক্ষে বৰ লাগতীয়াল। অসমীয়াৰ আৰ্হি অসমীয়াই বেগেতে ল'ব পাৰে। অসমৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে কিছুমান অসমীয়া ডাঙৰ মানুহৰ জীৱন-চৰিত্ৰ প্ৰকাশ কৰা আবশ্যক হৈছে। সেই কাৰণেই আনন্দবাম বৰুৱাৰ জীৱন-চৰিত্ৰ অসমীয়াৰ পক্ষে বিশেষ লাগতীয়াল।

কৃতজ্ঞতা মানুহৰ বৰ সজগুণ। হিন্দু বৰ কৃতজ্ঞ জাতি। পিতৃ মাতৃ মানুহৰ বৰ উপকাৰী। পিতৃ মাতৃ জীয়াই থাকোঁতে হিন্দুৱে তেওঁলোকক সাক্ষাৎ দেৱতা যেন দেখে। আৰু মৰিলেও দহা-কাজ কৰিয়েই ক্ৰান্ত নহয়; তেওঁলোকৰ উপকাৰৰ সোৱঁ বৰিৰ বা নিজৰ কৃতজ্ঞতাৰ চিন স্বৰূপে বছৰি বছৰি কৰম কৰে। পিতৃ-মাতৃৰ দৰে আমি কিছুমান দেশৰ হিতকাৰী মহাপুৰুষ-লৈকো কৃতজ্ঞ হ'ব লাগে। এই নিমিত্তেই আমি বছৰে বছৰে জন্মাষ্টমী, শঙ্কৰদেৱৰ তিথি আদি কৰোঁক। যেনে ধৰ্ম্ম বিষয়ত, সেই দৰে আন বিষয়তো আমাৰ বৰ হিতকাৰী মানুহ আছে। সেইসকলৰ প্ৰতিও আমি কোনো প্ৰকাৰে কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিব বা তেওঁলোকৰ সোৱঁ বৰি বাখিব পাওঁক। জীৱন-চৰিতেই জীৱনৰ সকলোতকৈ ঘাই সোৱঁ বৰি আৰু কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশৰ ঘাই উপায়। আনন্দবামৰ প্ৰতিও অসমীয়া জাতি কৃতজ্ঞ হ'ব লাগে। আৰু তেওঁৰ সোৱঁ বৰিৰ নিমিত্তে তেওঁৰ জীৱন-চৰিত্ৰ প্ৰকাশ

কৰা আৰু পঢ়াও আবশ্যক । যি অশলাগী, যি গুণৰ আদৰ হুবুজে, সি বৰ অধম ।

পিতৃ-মাতৃৰ বেয়া পুত্ৰলৈকে। মৰম লাগে ; গুণী হলে মৰম-বেথাৰ সীমাই নাই । আনন্দৰাম অসমৰ বৰ মৰম বেথাৰ পুত্ৰ । তেওঁ আমাৰ আপোন । তেওঁক আমি মৰমতে এৰিব নোৱাৰোঁ । অসমীয়াৰ ভিতৰত আজিলৈকে সেই এজনী মাথোন ডাঙ্গৰ মানুহ হৈছিল, তেওঁকে। আমি অকালতে হেৰুৱালোঁ ! তেওঁৰ নামটিও অকালতে হুমাৰ নে কি ? তেওঁক আমি পাহৰিব লাগে নে কি ? তেওঁৰ মহৎ জীৱনৰ দৃষ্টান্তই অসমীয়াৰ ভিতৰত আৰু আনন্দৰাম আজিব নোৱাৰে নে কি ?

জীৱন-যুদ্ধ ।

অলপ দূৰৈ গমি চালে ফট্‌ফটীয়াকৈ দেখিবলৈ পোৱা যায় যে, এটো সৃষ্টি-খনৰ মূলতে যুদ্ধ । ঈশ্বৰৰ সৃষ্টিৰ প্ৰণালীয়েই হৈছে সংগ্ৰাম ! বালি-চাহীৰপৰা গজ-হস্তীলৈকে যতবিলাক প্ৰাণী আছে, সকলোবিলাকে প্ৰতিদিনে প্ৰতি মুহূৰ্ত্তে দোৰ্খোৰ সংগ্ৰাম কৰি শত্ৰুক বিনাশ নিজক বক্ষা কৰিব লাগিছে । যি যুক্ত হাবিছে সিহেই ধ্বংস হৈ যাব লাগিছে, আৰু যি জয়ী হৈছে সিহেই টিকি আহিবলৈ ধৰিছে । সৃষ্টিৰ গুৰিতে কটাকটি মৰামৰি । এটা প্ৰাণী জীয়া মানে আন এটা মৰা । যি আহাৰ আমাৰ প্ৰাণৰক্ষাৰ প্ৰধান উপায়, সেই আহাৰেই হৈছে এটা প্ৰাণীৰ বিনাশ আৰু এটা প্ৰাণীৰ শব্দবৰ্দ্ধা । মাছ মোৰ আহাৰ মানেই মাছৰ মৰণ মোৰ জীৱন । পোক পৰুৱা মাছৰ আহাৰ মানেই পোক পৰুৱাৰ বিনাশ আৰু মাছৰ বিকাশ । ডাঙ্গৰ বলী পোকৰ সৰু নিৰ্কৰ্ণী পোক আহাৰ বুলিলেই বুজিব লাগে বলী পোকটো জীৱলৈ নিৰ্কৰ্ণী পোক এটাই প্ৰাণ দিব লাগিব । * * * * *

জীবন-যুদ্ধত অসী হৈ থক। কালটোৱেই আমাৰ জীবনৰ কাল। যেতিয়া এই যুদ্ধত হৰা যায়, তেতিয়াই আমাৰ মৰণ। এই তুমুল যুদ্ধ আমাৰ শৰীৰৰ ভিতৰতে হৃদয় পৰাক্ৰমী যুদ্ধাকৰ ভিতৰত দিনে বাৰিষে অবিশ্রাম হৈ লাগিছে। তাহানি কুরুক্ষেত্ৰৰ মহাযুদ্ধ সঙ্গৰে দিব্যচক্ৰ সাহায্যেৰে দেখি কণা ধৃতবাঈ বজ্ৰৰ আগত দাড়ৰ বাতৰি দাঁড়ে কৈ আছিল; আজি কণিও সহস্ৰ সহস্ৰ কুরুক্ষেত্ৰ যুদ্ধতকৈ ডাঙ্গৰ, আমাৰ শৰীৰৰ ভিতৰৰ মহা মহা সংগ্ৰাম দিব্যচক্ৰ সাহায্যেৰে বৈজ্ঞানিক পণ্ডিত-সঙ্গমসকলে দেখি দাঁড়ৰ বাতৰি দাঁড়ে আমি কণা ধৃতবাঈবিলাকক পৰিপাটিকৈ কব লাগিছে। দূৰবীণ আৰু অণুবীণকে (দূৰবীক্ষণ আৰু অণুবীক্ষণ) আমি কলিকালৰ দিব্যচক্ৰ বুলিছোঁ। চৰ্মচক্ৰে দেখিবলৈ নোপোৱা পদাৰ্থবিলাক এই দিব্যচক্ৰে দেখুৱাই দিয়ে। লক্ষ লক্ষ যোজনৰ অন্তৰত থকা গ্ৰহ উপগ্ৰহ আৰু সেউবোৰৰ আকৃতি প্ৰকৃতি আদি ঈশ্বৰে-দিয়া এই যোৰ চক্ৰে তুমি নেদেখা, এই দুটা চক্ৰ থাকিও ইমান দূৰৰ এইবিলাক বস্তুৰ সম্পৰ্কে তুমি কণা ধৃতবাঈ; কিন্তু কলিৰ ইউৰোপীয় ঈশ্বৰসকলে জ্ঞানতপত্ৰাত পোৱা দিব্যচক্ৰ দূৰবীণ লোৱা, দেখিবা সেইবিলাক পদাৰ্থ ফটকটু কৰে তোমাৰ চকুত পৰিছে। বামাগ্নত কুন্তকৰ্ণই পালে পালে জাকে জাকে হাতী, গৰু, ম'হ, গাহৰি, ছাগলী, ভালুক, বান্দৰ জীয়াই জীয়াই গিলা, আকৌ সেই-বিলাক জীয়াই জীয়াই নাকৰ বিন্ধাই কাণৰ বিন্ধাই জাকে জাকে ওলাই অহা শুনি আমি হাঁহি সামৰিব নোৱাৰোঁ, কিন্তু কলে কোনোবাই হঠাৎ পতিয়াবনে যে আমি সকলোৱেই সঁচাসঁচিকৈয়েই কুন্তকৰ্ণৰ আজো-ককাক। কলে আচৰিত হবা, কুন্তকৰ্ণৰ নাকে কাণে মুখে সেই জন্তুবোৰ সোমোওঁতে কুন্তকৰ্ণই যি হওক গম পাইছিল আৰু নাকৰ কাণৰ বিন্ধাত হুৰ্-হুৰ্-সাৰ-সাৰ কৰিছিল, কিন্তু আমি আজো-ককাকহঁতে প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে লাখে লাখে অৰ্কুদে অৰ্কুদে সেইবিলাকতকৈও ভয়ানক জন্তু গিলিব লাগিছোঁ, আৰু সেইবোৰ আমাৰ নাকৰ কাণৰ বিন্ধাই দি জাকে জাকে ওলাব লাগিছে সোমাব লাগিছে, তেও আমাৰ গমেই নাই। আমি কুন্তকৰ্ণৰ আজো-ককাক নহওঁ কি? তুমি খাবলৈ লোৱা (নেছেকা পানীৰ কথা নকওঁয়েই) ছেক। পানী বাটিৰপৰা, সবহ নেলাগে, এটোপ পানী আনি অণুবীণেৰে চোৰাচোন

কি দেখা ? দেখিবা, কি বিকটাকাৰ ভয়ানক জন্তুবিলাক তুমি পানীৰে সৈতে খাবলৈ লৈছা ! আকৌ সেই জন্তুবিলাকৰ ভিতৰতে কি ভয়ানক মৰাকটা ধোৱাখুই হব লাগিছে চোৱাটোন ; ডাঙৰটোৱে সৰুটোক গিলিছে, সৰুটোৱে আকৌ তাতকৈ সৰুটোক গিলিছে আৰু সেই বাবেই সিহঁতৰ ভিতৰত কি ভীষণ সংগ্ৰাম হব লাগিছে ! পুৰাণত লিখা আছে, জড়ভৰতে খোজত পৰুৱা মৰে বুলি মাটিত ভৰি দিবলৈ ঠাই নেপাই ডেও দি দি ফুৰিছিল ; এতিয়াও আমি বেছকৈ কব পাৰোঁ যে, অণুবীণ এটা লৈ নিৰামহীয়া ধোৱা-সকলক তেওঁবিলাকে খানলৈ লোৱা পানী পৰীক্ষা কৰি দেখুৱাই দিব লাগে, তেওঁবিলাকে খাবলৈ পানী বিচাৰি নেপাব। অকল পানী কিয়, বতাহৰ লগত উশাহ নিশাহৰ লগত আমাৰ পেটলৈ ইমান জন্তু যায় যে, একেবেলিয়েই উশাহ লবলৈ নেৰিলে আৰু উপায় নাই।

বৈজ্ঞানিক পণ্ডিতসকলে অণুবীক্ষণ যন্ত্ৰেৰে পৰীক্ষা কৰি এই তত্ত্ব উলিয়াইছে যে, আমাৰ জীৱনটো আমাৰ দেহৰ ভিতৰৰ ছন্দল যুজাক সৈন্তৰ হৰা জিকাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে। তেওঁবিলাকে কয় যে, আমাৰ তেজৰ বৰণ যদিও বঙ্গ। যেন দেখি, বাস্তবিক পক্ষতে বঙ্গা নহয় বগা। অলেখ ক্ষুদ্ৰাতি-ক্ষুদ্ৰ বঙ্গা পৰম পু বগা। তেজৰ ওপৰত ওপজি ফুৰে দেখিহে আমি তাক বঙ্গা দেখোঁ। এই পৰমাণুদোৰ জড় পদাৰ্থ নহয়, চেতনা থকা জীৱাণু। এই পৰমাণুবিলাক বৰ পৰাক্ৰমী আৰু যুদ্ধবিজ্ঞাবিশাৰদ। ইহঁত অস্ব-শস্ত্ৰ লৈ দিনে-ৰাতিয়ে যুজৰ নিমিত্তে সাজু থাকে। ইহঁতক ইংৰাজীত 'ফেগচাইত্' বোলে। ইহঁতে আমাৰ জীৱনটো বক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে অবিশ্রাম আমাৰ দেহ-দুৰ্গৰ চাৰিওফালে পহৰা দি থাকে। আমাৰ জীৱনৰ বৈৰী আৰু এদল জীৱাণু আছে, সিহঁতৰ নাম 'মাইক্ৰোব'; এই হিংসক ধলবিলাকে আমাক কেনেকৈ বিনাশ কৰিব তাৰে সদাই চেলু চাই থাকে। কিন্তু আমাৰ হিতাকাঙ্ক্ষী পৰমবন্ধু সিদল জীৱাণুৰ প্ৰতাপত সফল-মনোবথ হব নোৱাৰে। আমাৰ দেহ-দুৰ্গৰ কোনো এঠাইত এই দলে আহি আক্ৰমণ কৰিলেই সিদল আহি ইহঁতে সৈতে তয়াময়া যুদ্ধ পাতি দিয়েহি। আমাৰ ফলীয়াবিলাক জিকিলেই আমাৰ বক্ষা, আমাৰ ৰাজ্য বক্ষা, হাবিলেই আমাৰ পতন, ৰাজ্যৰো পতন। আমাৰ শৰীৰ সুস্থ আৰু সবল থাকিলে আমাৰ বন্ধু জীৱাণুবিলাকো

সবল আৰু পৰাক্ৰমী হৈ থাকে, কোনো কাৰণত আমাৰ শৰীৰ দুৰ্বল হলে সিহঁতো কিছু পৰিমাণে দুৰ্বল হৈ যায়; এনে সুবিধা সময়ত আমাৰ বৈবী জীৱাণুবিলাকে আক্ৰমণ কৰি মিত্ৰ দলক হৰুৱাই আমাক নানা উৎকট ৰোগত পেলায়; আৰু অৱশেষত সিহঁতৰ বল অতিশয় বৃদ্ধি হলে আমাৰ বন্ধুবিলাকে আৰু আমাক বাখিব নোৱাৰি আমাৰ লগতে আপোন প্ৰাণে বিসৰ্জন দিয়ে। আমাৰ বন্ধু জীৱাণুবিলাকৰ বাসস্থান আমাৰ তেজ, আৰু শত্ৰুবোৰৰ বাসস্থান আমাৰ শৰীৰৰ চাৰিও ফালৰ বায়ু। শত্ৰু জীৱাণুবিলাকে আক্ৰমণ কৰিবৰ কালত এটা ছুটাকৈ আহি আক্ৰমণ নকৰে, কোটীয়ে কোটীয়ে অৰ্দ্ধদে অৰ্দ্ধদে আহি ঠাই জুৰি পৰি লাগেহি। শৰীৰৰ যে কোনো অংশ গেলে বা পচে তাৰ কাৰণ এই শত্ৰু জীৱাণুবিলাকেই; ইহঁতে খাই খায়েই তেনে কৰে। জীৱন-যুদ্ধৰ বিষয়ে কবলগীয়া ইমানবিলাক কথা আছে যে, তাক এই ক্ষুদ্ৰ প্ৰৱন্ধত কবলৈ চেষ্টা কৰা বৃথা। এই প্ৰৱন্ধত কথাটো নামমাত্ৰ ছোৱা হৈছে মাথোন।

মানৱজাতিৰ সত্যতা ।

মানুহ আৰু পশুবিলাকৰ ভিতৰত এটা বৰ ডাঙ্গৰ প্ৰভেদ এই যে, মানুহ উন্নতিশীল জীৱ, কিন্তু পশুবোৰ তেনে নহয়। এই প্ৰভেদৰ বাবেই মানুহ যিমান অসভ্য হওক, পশুবিলাকতকৈ বহুত গুণে শ্ৰেষ্ঠ। চৰায়ে তাৰ বাহ সাজে, বিবৰে তাৰ গঁৰাল সাজে, মৌ-বৰলে সিহঁতৰ চাক বান্ধে; চৰাইৰ বাহ, বিবৰৰ গঁৰাল, মৌ-বৰলৰ চাক, আদিৰে পৰা একে নিয়মে সজা হৈ আহিছে। এহেজাৰ বছৰৰ আগেয়ে কাউৰীয়ে যেনেকৈ বাহ সাজিছিল, এতিয়াও সেই দৰেই সাজিছে, কিন্তু এশ বছৰৰ আগেয়ে মানুহে যেনেকৈ ঘৰ সাজিছিল, এতিয়া তেনেকৈ নেসাজে। চৰাইৰ বাহ, বিবৰৰ গঁৰাল, আৰু মৌ বৰলৰ চাকৰ, কালৰ গতিত একো উন্নতি নহৈ আদিম অৱস্থাতে আছে; কিন্তু যি মানুহে প্ৰথমে আদিম অৱস্থাত কাঁহপাতৰ পঁজা ঘৰ সাজিছিল, সিহঁতৰ সন্ততি-

বোৰে আজি কালি ঐক্য ও অট্টালিকা সাজিছে। ইয়াৰ দ্বাৰাই বুজা যায় মানৱজাতি উন্নতিশীল, কিন্তু পশুবিলাকৰ উন্নতি নাই। স্বভাৱৰ পৰা যিবিলাক শক্তি পাইছে, তাৰ লগে লগে নিজ বুদ্ধিৰ বলত আন আন বহুত উপায় উলিয়াই মানুহ আন জীৱবোৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ হৈছে। কোনো জন্তুৱে মানুহৰ নিচিনাকৈ কাপোৰ নৈ পিন্ধিব পৰা নাই, খাদ্য বান্ধি খাব জনা নাই, আন আন জন্তু পুহিব জনা নাই। কিন্তু মানুহে এনেকুৱা বহুত জীৱনোপায় উলিয়াই জগতত সভ্য হৈছে। যিবিলাকে যিমান সবলকৈ এনেকুৱা স্বাধীন উপায় উলিয়াব পাৰিছে, সিহঁত সিমান সভ্য হৈছে। যেয়ে পৰা নাই, সেয়ে সিমান অসভ্য আৰু বৰ্ধৰ হৈ আছে। মানুহৰ মাজত সভ্যতাৰ তাৰতম্যৰ মূল এয়ে। এই প্ৰভেদৰ কাৰণেই কোনোৱে গছৰ ছাল পিন্ধিছে, কোনোৱে মলমল পিন্ধিছে, কোনোৱে বাঁহৰ চূড়াত পানী থৈছে, কোনোৱে সোণ-ৰূপৰ পাত্ৰত আহাৰ কৰিছে, কোনোৱে টিঙিৰি ব্যৱহাৰ কৰিছে, কোনোৱে 'দেছলাই' ব্যৱহাৰ কৰিছে; কোনোৱে কলগছৰ ভূৰ বান্ধি নৈ পাৰ হৈছে, কোনোৱে ভাপনাৱেৰে সাগৰৰ ওপৰেদি অহা-যোৱা কৰিছে।

স্বাধীন উপায়বিলাক উলিয়াব পৰা শক্তি, মানুহৰ প্ৰকৃতিগত বা স্বভাৱৰ পৰা পোৱা নহয়। কাৰণ যি জাতি একেবাৰে অসভ্য, পাঁচ শ বছৰৰ পাচত হয়তো দেখিব, সেই জাতি সভ্যতাৰ বহুত ওপৰলৈ উঠিছে। বহিৰ্জগতৰ কাৰ্য্যৰ ফলত এনেকুৱা প্ৰভেদ হোৱা নাই। কাৰণ যি ঠাইত আগেয়ে অসভ্যই বাস কৰিছিল, সেই ঠাই পাচত এক সভ্য জাতিৰ থকা ঠাই হৈছে, আকৌ যি দেশ আগেয়ে সভ্যতাৰ আদি ঠাই আছিল, সেই দেশ পাচত অসভ্য মানুহৰ বাসস্থান হৈছে। তেনেহলে মানুহৰ সভ্যতাৰ উন্নতিৰ বাহিৰে নিয়ম কি? কি কাৰণে বেলেগ বেলেগ জাতিবোৰে সভ্যতাৰ বেলেগ বেলেগ খোপত উঠিব পাৰিছে? পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলৰ বহুত কয়, প্ৰাণীজগতৰ ক্ৰমিক অতিব্যক্তিৰ যি নিয়ম, সেই নিয়মেই মানৱজাতিৰ সভ্যতাতো খাটিছে। যোগ্যৰ উন্নতি, অযোগ্যৰ অধঃপাত, পূৰ্ণপুৰুষৰ গুণ বা বিশেষত্বৰ অধিকাৰ প্ৰভৃতি ডাঙৰ ডাঙৰ নিয়ম বোৰৰ দ্বাৰাই পৃথিৱীৰ জাতিবিলাক অসভ্য স্তৰৰ পৰা সভ্য স্তৰলৈ উঠিছে। অভিব্যক্তিবাদীবিলাকে কয়, জীৱন ৰক্ষাৰ নিমিত্তে হোৱা যুজলৈ সাজু হবৰ কাৰণে মানুহে নানা উপায় কৌশল উদ্ভাৱন কৰে; সেইবিলাক

অৰ্জা উপায় আৰু কোঁশল এক পুৰুষৰ পৰা আন পুৰুষে অধিকাৰ কৰে, আৰু জাতিৰ চৰিত্ৰত সেইবোৰ শক্তি পোত খাই বয়। এই দৰে যি জাতিয়েই সুবিধাজনক নানা উপায় বা কোঁশল উলিয়াই পাচলৈও সাঁচি থৈ গৈছে, সেই জাতিবেই উন্নতি হৈছে; সেই জাতিয়েই সভ্য বুলি জগতত গণ্য হৈছে।

যিবিলাকে এই জীৱন বন্ধাৰ যুক্তত যোগ্যতা দেখুৱাব পৰা নাই সেইবিলাকেই প্ৰাকৃতিক নিয়মানুসাৰে পিচলৈ হ'হকিছে। সেইবিলাক জাতিয়েই অসভ্য বুলি পৃথিৱীত গণ্য হৈছে। এই মতানুসাৰে মানুহে যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, অত্যাচাৰ, কুসংস্কাৰ, দুৰ্ভিক্ষ প্ৰভৃতিৰ মাজে দি গৈ উন্নতিৰ জৰ্জৰাত ভৰি দিব পাৰিছে। যিবিলাক মানুহে এইবিলাক অনুবিধা অতিক্ৰম কৰিব পৰা নাই, সিহঁতৰ উন্নতিত বহুত প্ৰতিবন্ধক হৈছে! এই নিয়ম যদি সঁচা সঁচিকৈয়ে মানৱজাতিৰ ক্ৰমোন্নতিত খাটিছে, তেনেহলে মানৱজাতিৰ অৱনতি হবৰ প্ৰায় আশংকা নাই। কাৰণ প্ৰাকৃতিক নিৰ্ৰূপণ প্ৰভৃতি অভিব্যক্তিৰ নিয়মবোৰৰ দ্বাৰাই সমাজৰ অৱনতিজনক অঙ্গবিলাক লোপ পাই, সমাজ কেৱল উন্নতিৰ বাটে-বেহে যাব। কিন্তু এইটি সাধাৰণ নিয়ম নে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত আমি কণ্ঠ নহয়। জগতৰ বুৰঞ্জী মেলি চোৱাঁ, আধুনিক সময়ৰ জাতিবোৰৰ সভ্যতাৰ অৱস্থালৈ এবাৰ মন কৰি চোৱাঁ, দেখিবা অভিব্যক্তিৰ নিয়ম অনুসাৰে উন্নতি নহৈ, বহুত জাতিৰ সভ্যতাৰ অৱস্থাই লৰচৰ কৰিব নোৱাৰা হৈ আছে। এইবিলাক জাতিৰ সভ্যতাৰ প্ৰাণ নাই, সেই নিমিত্তে সি বাঢ়িব নোৱাৰে। অভিব্যক্তিবাদীবোৰৰ মতে সভ্য জাতিয়ে বহুদিনৰ ক্ৰমোন্নতিৰ মূৰত সভ্য অৱস্থাত উপস্থিত হৈছে। অসভ্য জাতিৰ কেতিয়াও এনেকুৱা ক্ৰমোন্নতি হোৱা নাই, সেই দেখি অসভ্য অৱস্থা শুচা নাই। কিন্তু সেই বুলি ইংৰাজ জাতিক আমি আগৰেপৰা উন্নতিৰ বাটেৰে অহা পুৰণি জাতি আৰু হিন্দু, চীন, গ্ৰীক, ৰোমাণ প্ৰভৃতি জাতিক কোনো কালে উন্নতিৰ বাটত ভৰি নিদিয়া আদিম অৱস্থাৰ জাতি বুলিম নে? বুৰঞ্জীয়ে কয়, যি সময়ত পুৰণি হিন্দুবিলাক, চীনবিলাক, গ্ৰীকবিলাক, ৰোমাণবিলাক, মিশৰীয়বিলাক ডাঙ্গৰ ডাঙ্গৰ বৈজ্ঞানিক আৰু দাৰ্শনিক প্ৰশ্নবিলাকৰ সিদ্ধান্ত বিচৰাত নিযুক্ত আছিল, যি সময়ত সেই সেই জাতিবিলাকে কৃষি, বাণিজ্য, শিল্প প্ৰভৃতিৰ

উন্নতি কৰিছিল, যি সময়ত আৰ্য্যৱৰ্ত্তত পৰাক্ৰমী হিন্দু বজাবিলাকে অসংখ্য ডাক্তৰ ডাক্তৰ নগৰ ৰাজ্য পাতিছিল, চীনবিলাকে প্ৰকাণ্ড গড়েৰে গোটেইখন চীন দেশ বেঢ়ি পেলাইছিল, মিশৰত পিৰামীড সজা হৈছিল, বেবিলনৰ নাম গোটেই এছিয়াত বিখ্যাত হৈ উঠিছিল, এথেন্স, থিবচ্, মৰ্ণাৰ শিলৰ মূৰ্ত্তি আৰু অটোণিকাৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল, টাইবৰৰ পাৰত পৰাক্ৰমী ৰোমাণবিলাকৰ ৰাজধানী ইউক্লপৰ শ্ৰেষ্ঠ মানুহবিলাকৰ ৰাজধানী থকা ঠাই হৈ উঠিছিল, সেই সময়ত আধুনিক সভ্য জাতি ইংৰাজ, জৰ্ম্মাণ, ফৰাচী, মাৰ্কিণ প্ৰভৃতিৰ পূৰ্বপুৰুষবিলাকে হাবিত বাঁহপাতৰ ঘৰ সাজি বাস কৰিছিল, গছৰ ছাল পিন্ধিছিল, আৰু শিল, গছৰ পুজা কৰিছিল। অতিব্যক্তিৰ মতে যদি উন্নতিৰ বাটত উঠা জাতিৰ প্ৰাকৃতিক নিয়মানুসাৰে ক্ৰমিক উন্নতিত বাঞ্চে অৱনতি নহয়, তেনেহলে হিন্দু, চীন, মিশৰীয়, গ্ৰীক আৰু ৰোমাণ সভ্যতাৰ আধুনিক অৱস্থা এনে কিয়?

অতিব্যক্তিবাদীবিলাকে ইয়াৰ ভাল উত্তৰ দিব নোৱাৰে। আৰু আন এদল মানুহে কয়, যে মানুহসমাজৰ সৃষ্টি হ'ব পাচত, সেই সমাজৰ কিছুমান নিয়ম গঢ়া হয়, কালক্ৰমত সেই নিয়মবিলাক সমাজৰ পাত ইমান দঠক পোহ খায়, যে সিহঁতক সমাজৰ শৰীৰবপৰা বাজ কৰা বৰ টান হৈ উঠে। সমাজে সেই অনাবশ্যকীয় অখচ এৰিব নোৱাৰা নিয়মবিলাকৰ বাবে নতুন লাগতীয়াল সমাজৰ হিতকৰ নিয়ম নটক স্তম্ভৰাই লব নোৱাৰে, সেই দেখি সমাজৰ সভ্যতাৰ উন্নতিৰ বাট বন্ধ হয়, সেই সভ্যতাৰ প্ৰাণ নোহোৱা হয়। ভাৰি চালে বাহকৈ ভাৰতবৰ্ষতে এই নিয়মটি সুন্দৰকৈ খাটিছে যেন অনুমান হয়। হিন্দু সমাজৰ কিছুমান পুৰণি নিজীৱ কুটিল নিয়ম ডিঙ্গিত বান্ধি লৈ আধুনিক সময়ৰ হিন্দুবিলাকে সমাজক নতুন আৰু আৱশ্যকীয় সাজ পিন্ধাও পৰা নাই। সেই পুৰণি নিয়মবোৰ যিমান পুৰণি হৈছে সিমান সিহঁত মেৰপাক-খাই-ধৰা কুসংস্কাৰ হৈ সমাজৰ মানুহৰ মনক ঢাকি তাত ন পোহৰ ন উছাহ একোকে চুটিয়াব নোৱাৰা কৰিছে। কিন্তু যদিও হিন্দু সমাজৰ এনেকুৱা সন্ধীৰ্ণ আৰু মক্ষণশীল অৱস্থা হৈছে, তথাপি তাত নতুন নতুন সংস্কাৰ নোসোমোৱাকৈ থকা নাই। হিন্দুৰাজ্য শেষ হ'বপৰাই বান্ধা বিদেশী জগতিয়ে আহি ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰিছে। কোনোৱে আকৌ

নতুন রাজ্য পাতি ভাৰতবৰ্ষতে বাজৰ কৰিছে। অতি প্ৰাচীন কালৰপৰা ভাৰতত বিদেশীয় প্ৰভুত্ব চলি আহিছে। ইমান দিন বিদেশীৰ প্ৰভুত্বৰ বলত যে হিন্দু সমাজৰ অলপো গঢ়-গতি লৰা নাই এনে নহয়। ৰাজনৈতিক বিপ্লৱবোৰৰ লগে লগে একোটা ভয়ানক সামাজিক বিপ্লৱ হৈ উঠে; তাতে সমাজৰ বহুত লৰচৰ হয়। তাৰ ওপৰত আকৌ ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰতে নানা নতুন ধৰ্ম্মৰ সৃষ্টি হৈ দেশত বহুত ধৰ্ম্মবিপ্লৱ হৈছে। সেই ধৰ্ম্মবিপ্লৱবোৰৰ আনুসঙ্গিক সমাজৰ লৰচৰো বহুত হৈছে। হিন্দু সমাজৰ ইমান বৰুণশীল প্ৰকৃতি নোহোৱা হলে ভাৰতবৰ্ষত যিমান ৰাজবিপ্লৱ আৰু ধৰ্ম্মবিপ্লৱ হৈছে, এই-বোৰৰ দ্বাৰাই ইমান দিনে হিন্দু সমাজৰ গঢ় যে একেবাৰেই লৰিলহেঁতেন, এনে অনুমান হয়।

তেনেহলে দেখা গল, সমাজৰ লৰচৰ কৰিব নোৱাৰা অৱস্থা হৈ তাত নতুন উন্নতি সোমোৱাৰ বাট মাৰ যোৱাৰ বাবেই মানবজাতিৰ সভ্যতাৰ অৱনতি হৈছে এনে নহয়। বুদজী চালে জানিব পৰা যায়, যে পৃথিৱীৰ সমাজবিলাকৰ বহুতৰ অকল উন্নতিৰ বাট বন্ধ হৈয়েই থকা নাই। বহুত সমাজে উন্নত অৱস্থাৰপৰা নামি একেবাৰে তললৈ গৈছে। দৰাচলত সমাজবোৰৰ গতিৰ ফালে অলপ মন কৰিলেই এনে বোধ হয় যে কালৰ গতিত প্ৰত্যেক সমাজৰে উত্থান উন্নতি আৰু অধঃপাত হব লাগিছে। পৃথিৱী বহুত উন্নত সভ্যতাৰ সমাধি-ঠাই। বহুতে সমাজৰ সভ্যতাক কালনিক চৰাট ফেনিক্সৰে তুলনা কৰে। এনে প্ৰবাদ আছে যে, এটা ফেনিক্স চৰাই বহুত দিন জীয়াই থাকি পাচত মৰিলে তাৰ শৰীৰৰ যি অৱশেষ থাকে, তাৰেপৰা আৰু এটি নতুন ফেনিক্সৰ সৃষ্টি হয়। সেই ফেনিক্সটিও সেই দৰে মৰি আৰু এটি নতুন ফেনিক্সৰ জন্ম লোৱায়। সেই দৰে এক সভ্যতা মৰি তাৰ ঠাইত আৰু ন সভ্যতা এটাৰ সৃষ্টি হয়। পৃথিৱীত এই দৰে কত সমাজ সভ্যতাৰ জখলাত ভৰি দি ওপৰলৈ উঠিল, কালক্ৰমত আকৌ তললৈ নামিল। কতবাৰ বিজ্ঞান, দৰ্শন, বাণিজ্য, শিল্পৰ উন্নতি হৈ আকৌ অধোগতি হৈছে। যি জাতিয়ে এক সময়ত পিৰামীড সাজিব পাৰিছিল, কলোচচ্ গঢ়িব পাৰিছিল, পৰ্শ্বত শিল কাটি ডোখৰ ডোখৰ কৰিছিল; সাগৰত সেতু বান্ধিছিল, সেই জাতি আজি অৰ্দ্ধসভ্য বা অসভ্য বুলি পৃথিৱীত গণ্য হৈছে। এতিয়া সেই

জাতিৰ মানুহবোৰে সিহঁতৰ পূৰ্বপুৰুষবিলাকৰ কীৰ্ত্তিৰ চিনবোৰ দেখি তথা মানি তেওঁলোক দেৱশক্তিসম্পন্ন আছিল বুলি অনুমান কৰে :

মানবজাতিৰ সভ্যতাৰ উন্নতি আৰু অৱনতিৰ নিয়ম তেনেহলে কি ? আমি ওপৰত আলোচনা কৰাৰপৰা দেখিছোঁ যে, সমাজৰ উন্নতি বা অৱনতি সমাজৰ ভিতৰৰ মানুহবিলাকৰ স্বাভাৱিক গুণ বা দোষৰ কাৰণে নহয়, আৰু দেখিছোঁ বহিৰ্জগতৰ কাৰ্য্য, যেনে, থকা ঠাইৰ গুণ বা দোষৰ বাবে জাতি সভ্য বা অসভ্য নহয়। কালৰ গতিত মানুহৰ সমাজে বহুত অৱস্থা পায়। সেই সেই অৱস্থাত সমাজত এক প্ৰকাৰৰ ৰীতি, নীতি, বিশ্বাস, ভাষা, নিয়ম, অনুষ্ঠান প্ৰভৃতিৰ সৃষ্টি হয়। সমাজৰ সেইবিলাক অঙ্গৰ কোনোটিৰ কোনো বিশেষ অৱস্থাৰ বাবে সমাজৰ উন্নতি বা অৱনতি হৈ থাকে। সেই বিশেষ অৱস্থাবিলাক কেনে, তাক ক্ৰমে বিচাৰ কৰা যাব।

আমি আগেয়েই উল্লিখ কৰিছোঁ যে অভিব্যক্তিৰ নিয়মবিলাকৰ দ্বাৰাই সমাজৰ উন্নতি হোৱা দেখুৱাব পাৰিলেও সমাজৰ উন্নতিৰ গতিৰোধ বা অৱনতিৰ কাৰণ নিৰ্দ্দেশ কৰিবলৈ অভিব্যক্তিবাদীবিলাক অপাৰগ। বাস্তৱিক অভিব্যক্তিৰ নিয়ম অনুসাৰেই মানুহে বেলেগ বেলেগ জীৱন এৰি সামাজিক জীৱন নিৰ্বাহ কৰে, সেই নিয়মবোৰৰ মতেই সমাজৰ সহজ অৱস্থা গুচি বিষম অৱস্থা হয়। বিষম শব্দৰ দ্বাৰাই ইয়াত কুটিল আৰু মেৰ-পাক-খোদা বুজুৱা গৈছে। সমাজ স্থাপিত হোৱাৰ আগেয়ে প্ৰত্যেক মানুহ বেলেগ ১৫ আছিল। পাচেক কাৰ্য্যৰ গতিত মানুহবোৰে দেখিলে যে বেলেগ ভাৱে জীৱনযাত্ৰা নিৰ্বাহ নকৰি বহুত একেলগে মিলি থাকিলে নানা সুবিধা হয়। অনুমান হয়, মানুহবোৰৰ মাজত যুদ্ধ-বিগ্ৰহ আৰু প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা থকাৰপৰাই এই একেলগে থকা ভাব মানুহৰ মনত উপজিল। সেই সুবিধাবিলাক পাবৰ কাৰণে পাচত বহুত পৰিয়াল গোটখাই সিহঁতৰ মাজত এক সমাজ গঢ়িলে। অভিব্যক্তিৰ নিয়মানুসাৰে অনিশ্চিত, অসংলগ্ন আৰু সহজ একাকৰ অৱস্থাৰপৰা সমাজ লাহে লাহে নিৰূপিত সামঞ্জস্য থকা আৰু সন্ধিবদ্ধ বিষমাবস্থালৈ যাবলৈ ধৰিলে। কৰ্মবিভাগ, বহুত মানুহৰ সন্মিলন আৰু পৰস্পৰ সাহায্যৰ দ্বাৰাই সমাজ ক্ৰমে উন্নতিৰ ষাটত আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। এই সন্মিলনৰ লগত আৰু দুটি গুণ থকাত সমাজে সোনকালে উন্নতিলাভ কৰিলে। সেই

গুণ ছুটিৰ এটি সাম্যভাৱ, আনটি স্বাধীনতা। সমাজৰ সকলো মানুহ সমান, সকলোৰে সমান অধিকাৰ, এয়ে সাম্যভাৱ। সমাজৰ কোনো মানুহ কাৰো দ্বাস নহয়, কোনো মানুহে কিছুমান স্বাভাৱিক গুণ অধিকাৰ কৰি আন মানুহৰ ওপৰত ৰাজত্ব কৰিব নোৱাৰে, মূল কথা, সমাজত কাৰো আগত কোনোৰে মূৰ দৌৱাব নেলাগে, এয়ে স্বাধীনতা। এই তিনিটা অঙ্গ সমাজত থাকিলে, সমাজ সভ্য হৈ থাকে, সেই গুণ কেইটা আঁতৰিলে সমাজৰ উন্নতিৰ গতিবোধ হৈ সি তললৈ নামি আহে। সমাজত সন্মিলন আৰু পৰস্পৰ সহানুভূতি থাকিলে মানুহৰ অৱস্থা উন্নত হয়। এটাইবিলাক মানুহে লগ লাগি সমাজৰ উন্নতিৰ কাৰণে পৰিশ্ৰম কৰিলে সিহঁতে সভ্য নাম পায়। সন্মিলন আৰু ঐক্য নহৈ সমাজত বিবাদ আৰু যুদ্ধ-বিগ্ৰহ হলে সমাজৰ অৱনতি হয়। মানুহবোৰে বিবাদত লিপ্ত থাকি সমাজৰ উন্নতিৰ কাৰণে পৰিশ্ৰম কৰিব নোৱাৰে। পৰস্পৰ বিবাদ আঁতৰিলেই আকৌ সমাজৰ উন্নতি হবলৈ পৰে। বুৰঞ্জী চালে ইয়াৰ বহুত উদাহৰণ পোৱা যায়। প্ৰাচীন কালত এথেন্স আৰু স্পাৰ্টাৰ মাজত যি যুদ্ধ-বিগ্ৰহ হৈছিল, তাৰ নিমিত্তে বহুত দিন ঐতিহ্য সভ্যতাৰ উন্নতি নহৈ আগৰ সভ্যতাই লোপ পাবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এনেতে মেচিডন ক্ৰমতাই, বুদ্ধি পাই যেতিয়া গোটাইখন ঐতিহ্য অধিকাৰ কৰিলে, তেতিয়া এথেন্স স্পাৰ্টাৰ পৰস্পৰ বিবাদ নোহোৱা হ'ল। মেচিডনৰ অধীনত ঐতিহ্য জাতি আকৌ উন্নত হৈ উঠিল। ইংলণ্ডত নৰ্ম্মান অধিকাৰ হোৱাৰ আগেয়ে সেই দেশৰ বেলেগ বেলেগ সম্প্ৰদায়বোৰৰ মাজত অনৈক্য আছিল। ডেন্সবিলাকে চেৰ্সনবিলাকেৰে বিবাদ কৰিছিল। প্ৰথম উইলিয়মে ৰাজত্ব কৰাৰ সময়ৰপৰাই সেই বিবাদৰ অন্ত পৰিল। এঙ্গল, চেৰ্সন, জুট, ডেন প্ৰভৃতি বেলেগ বেলেগ জাতিবিলাক নৰ্ম্মান ৰাজত্বৰ তলত গোটখাই এটা জাতি হ'ল, সেই জাতিৰ মাজত সন্মিলন হ'বলৈ ধৰিলে। ইংৰাজ জাতিৰ সভ্যতাৰ সূত্ৰপাত তেতিয়াৰপৰাই হয়। আধুনিক সময়ত ভাৰত-বৰ্ষতো এইদৰে ইংৰাজ ৰাজত্বৰ অধীনত সম্প্ৰদায়বিলাকৰ মাজত বিবাদ গুচিবলৈ আৰম্ভ হৈছে। এনে এটা দিন আহিব, যেতিয়া ভাৰতবৰ্ষৰ সমাজত সন্মিলন হ'ব, ভাৰতবৰ্ষত আকৌ সভ্যতাৰ উন্নতি হ'ব। মানুহৰ মাজত সন্মিলন ওপজোৱাৰ এটা ঘাই উপায় বাণিজ্য। বাণিজ্যত সংলিপ্ত থকা

মানুহবোৰে অকল জুনিয়া আৰু দ্বাৰ্ঘৰ বাবে পৰস্পৰৰ মাজত সজ্জাৰ বাখে এনে নহয়। বাণিজ্যৰ কাৰণে নানা দেশত জুৰি মানুহবিলাকৰ মন মুকলি হয়, হৃৎস্বাৰৰ নিচিনা কঁলকী আঁতৰাত মন ফৰকাল হয়। কুসংস্কাৰ সকলো বকম বিবাদ আৰু অনৈক্যৰ মূল। সি আঁতৰিলে কন্দলৰ কাৰণ নোহোৱা হয়। তেতিয়া মানুহৰ মাজত সন্মিলন হবলৈ ধৰে। দ্বাৰ্ঘৰ জৰীবে বান্ধ ধায়ে বহুত মানুহে পৰস্পৰৰ মাজত সজ্জাৰ বাখে। কিন্তু ভালত সেই দ্বাৰ্ঘৰূপৰ ঠেক হৈ গলে, সমাজত বিপৰীত ভাৱ হৈ উঠে : পৰস্পৰৰ মাজত সজ্জাৰ পৰিৱৰ্ত্তে সমাজত কন্দল তেতিয়া আৰু বাঢ়ে।

সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতাৰ বিষয় একে ঠাইতে আলচ কৰিব পাৰি। আগৈয়েই কোৱা হৈছে, অভিযান্ত্ৰিক নিয়ম অনুসাৰে সমাজ সহজাত্মৰ পৰা কুটিলাত্মকলৈ যায়। সমাজত কৰ্মবিভাগ হৈ পৰে। অৰ্থাৎ বেলেগ বেলেগ কামৰ নিমিত্তে বেলেগ বেলেগ মানুহ নিযুক্ত হয়। মানুহবিলাকৰ মাজত পৰস্পৰৰ ওপৰত বেছিকৈ নিৰ্ভৰ কৰা আবশ্যক হৈ উঠে। প্ৰাণীৰ অভি-
যান্ত্ৰিক যেনেকৈ অঙ্গহীন পিণ্ডাৰ জীৱৰপৰা সন্ধিস্থিত নানা অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গ ধৰা জীৱ হৈছে, সমাজৰ অভিযান্ত্ৰিকিতো সেইৰূপে সমাজত প্ৰথমে মানুহবোৰে নিজে নিজে আপোনাৰ সকলোবিলাক আবশ্যকীয় কাম সাধি লয়, ইটোৱে সিটোৰ কাৰ্য্যত সহায়তা নকৰে; পাচত কামবিলাকৰ বেলেগ বেলেগ ভাগ হৈ প্ৰত্যেক ভাগৰ কাৰণে বেলেগ বেলেগ শ্ৰেণীৰ মানুহ লগোৱা হয়। তেতিয়া সমাজৰ অঙ্গ হয়। প্ৰাণীৰ যিমান উন্নতি হয় সিমান অঙ্গ বাঢ়ি এটা অঙ্গৰ অৱস্থাৰ ওপৰত আনবিলাকৰ অৱস্থা নিৰ্ভৰ কৰে, সিমান অঙ্গ-
বিলাক সিহঁতৰ আবশ্যকীয় হৈ উঠে। সমাজবোৰে সেইদৰে নানা অঙ্গ বাঢ়ি অৱশেষত সমাজৰ জীৱনৰ কাৰণে প্ৰত্যেক অঙ্গ আবশ্যকীয় হৈ উঠে। কিন্তু সমাজৰ এই অভিযান্ত্ৰিক গতিত এটি বিপদ উপস্থিত হবৰ আশঙ্কা সদাই হয়; আৰু আগৰে পৰা সাৱধান নহলে সেই বিপদ যথার্থতে ঘটি সমাজক লাওলোৱা কৰে। সেই বিপদটি, সমাজত সাম্যভাৱৰ বিনাশ।

কিন্তু কেনে কাৰ্য্যৰ গতিত পৰি এই বিপদৰ আশঙ্কা উপস্থিত হয়? আধি-
জানো, সমাজৰ আদিম অৱস্থাত মানুহৰ মাজত প্ৰত্যেক পৰিয়ালেই একোটা
সমাজ হৈ পৰে। পৰিয়ালৰ বয়সীয়াল মাত্ৰ মানুহটিয়েই, আনবিলাক

পৰিয়ালভুক্ত মানুহৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব চলায়। এটো পাবিৰাৰিক শাসনৰ (Patriarchal Government) পাচত, প্ৰত্যেক পৰিয়ালৰ তেনেকুৱা মুখ্য মানুহবিলাকৰ মাজৰপৰা এজনক বাছি সকলোৰে দলপতি কৰি লোৱা হয়; কালক্ৰমত সেই দলপতিবিলাকে বজা নাম পায়। ইংৰাজবিলাকৰ পূৰ্বপুৰুষ চেম্পনবিলাক সেইয়া কৰ্ম্মনিত আছিল, সেই সময়ত সিহঁতৰ সমাজত কোনো বিশেষ দলপতি বা বজা নাছিল। বহুত পৰিয়াল একে ঠাইতে লগ লাগি পৰস্পৰৰ ভিতৰত সচলুভূতি আৰু সন্মতৰ ৰাশি আছিল মাথোন। কেতিয়াবা যুদ্ধৰ সময়ত যুধীয়াল মানুহলোৱৰ মাজৰপৰা এজনক বাছি সিহঁতৰ দলপতি কৰি লোৱা হৈছিল। বিটন আক্ৰমণ কৰিবৰ সময়ত সেই ধৰে বেলেগ বেলেগ দলপতি বাছি গৈছিল। কালক্ৰমত সেই বেলেগ বেলেগ দলপতিবিলাক বজা হৈ বেলেগ বেলেগ ৰাজ্য পাতিলে। ঈষ্ট্ৰ্ এংগ্লীয়া, মাৰ্চিয়া প্ৰভৃতি সম্পৰাজ্যৰ তেতিয়াই সৃষ্টি হয়। অৱশেষত সেই সকলক ৰাজ্যবিলাকৰ পৰস্পৰৰ মাজত যুদ্ধ বিগ্ৰহ হৈ সিহঁত চৰ্কল হোৱাত, এটাই-নোৰ ৰাজ্য পৰাক্ৰমী ওৱেচেষ্ট্ৰ ৰাজ্যৰ তললৈ আহিল। তেতিয়া ওৱেচেষ্ট্ৰ ৰাজ্য ডাঙ্গৰ হল, ওৱেচেষ্ট্ৰেন বজাবোৰৰ ক্ষমতা বাঢ়িল। বজাব থিমান ক্ষমতা বাঢ়ি যায়, থিমান বজা আৰু প্ৰজাৰ মাজত প্ৰভেদ বহল হয়। অৱশেষত বজাৰ ক্ষমতা স্বেচ্ছাচাৰী হৈ উঠে। ৰাজ্যত অত্যাচাৰ চবলৈ ধৰে, এজন বজাৰ শূৰৰ কাৰণে চেজাৰ চেজাৰ মানুহে পাটিব লাগে, চেজাৰ চেজাৰ মানুহে ৰাজসিংহাসনৰ আগত দৌঘল কৈ পৰি থাকেহি। অকল সেয়েহে নহয়, বজাৰ ওচৰত কিছুমান নিম্নাসী বন্ধ থাকে। সিহঁতক বজাই আদৰ কৰি নিম্ন সন্মান দি ডাঙ্গৰ মানুহ কৰে; সিহঁতেই দেশত উপাধি পোৱা ডাঙ্গৰীয়া বুলি বিখ্যাত হৈ উঠে। সেইবিলাক ডাঙ্গৰীয়াৰ শূৰৰ নিমিত্তে আকৌ বহুত মানুহে পাটিব লাগে। এই ধৰে দেশত এফালে এক শ্ৰেণী কুলীন ডাঙ্গৰীয়াৰ সৃষ্টি হয়, আন ফালে এক শ্ৰেণী দাগবাৰসায়ী মানুহৰ আৰম্ভ হয়। ইয়াৰ দ্বাৰাই সমাজত সামান্য নোহোৱা হৈ পৰে। যেতিয়া এনেকুৱা কুলীন অথবা দেশত বৰকৈ চলিবলৈ ধৰে, যেতিয়া ডাঙ্গৰীয়াবিলাক ওপৰলৈ উঠে আৰু সাধাৰণ মানুহবিলাকে দাসত্বৰ শিকণি পিন্ধে, যেতিয়া বজাৰ ক্ষমতাৰ আৰু ইচ্ছাৰ একো প্ৰতিবন্ধক নথাকে, তেতিয়া সমাজে এক ভয় লগা

গঢ় লয়। দেশত সাম্যভাবৰ পৰিৱৰ্ত্তে দামহৰ বান্ধ দিনে দিনে টান হবলৈ ধৰে। জাতীয় সভ্যতা, সমাজৰ এনেকুৱা অৱস্থাৰ বাবে, ক্ৰমে পিচলৈ হুঁহ-কিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

এই গল সমাজত ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ কথা। মানুহৰ ধৰ্ম্মবিষয়ে সাম্যভাৱ নহলে দেশীয় সভ্যতাৰ অৱস্থা আৰু বেয়া হয়। ওপৰত দেখুৱা মতে সমাজত যেনেকৈ এদল কুলীন ডাঙ্গৰীয়াৰ স্ৰাষ্ট হয়, সেই দৰে ধৰ্ম্মযাজক-বিলাকো সমাজৰ অভিযুক্তিত সাধাৰণ মানুহৰপৰা বহুত দূৰৈত গৈ পৰে। নিজ সুবিধাৰ নিমিত্তে ধৰ্ম্মযাজকবোৰে নানা নিয়ম-প্ৰণালী কৰি সমাজত সিহঁতৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ভালটক থাপি লয়। সিহঁতে যি নিধি নিয়ে তাক লঙ্ঘন কৰিলে সাধাৰণ মানুহবোৰ সমাজচ্যুত হয়। আধ্যাত্মিক স্বাধীনতা নেপাবৰ কাৰণে নীচ শ্ৰেণীৰ মানুহবোৰৰ শিক্ষা নিষিদ্ধ বুলি সিহঁতে নিয়ম কৰে। এই বকমে সমাজত ধৰ্ম্মবিষয়ে সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা নোহোৱা হয় আৰু ক্ৰমে দেশীয় সভ্যতাও তললৈ নামে।

সমাজত এনেকুৱা সন্মিলন, সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতা নোহোৱাৰ কাৰণেই যে জাতীয় সভ্যতাৰ উন্নতিৰ গতিৰোধ হৈ শেহত সি প্ৰশংসা পাইছে তাৰ বহুত উদাহৰণ দেখুৱাব পৰা যায়। পৃথিবীত যিবিলাক পুৰণি জাতিৰ সভ্য-তাই লোপ পাইছে, সেইবিলাকৰ অৱনতিৰ কাৰণ বিচাৰি চালেই এই কথাৰ সভ্যতা ভাঙকৈ বুজিব পৰা হব। হিন্দু সমাজৰ বহুত অনিষ্টকৰ তিতকৰা পৰিৱৰ্ত্তন হোৱাৰ বাবেই যে হিন্দু সভ্যতাৰ অধোগতি হল, তাক হিন্দু মাত্ৰেই জানে। পুৰণি ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জী পঢ়োঁতাসকলে দেখিছে যে, প্ৰায় মহাভাৰতৰ সময়ৰপৰাই ভাৰতবৰ্ষত সন্মিলন নাই। তেতিয়াৰপৰা পৃথিৱাজৰ সময়লৈকে ভাৰতবৰ্ষত নানা সৰু সৰু ৰাজ্য হৈ পৰস্পৰৰ মাজত বিবাদ আৰু অনৈক্য চলি আহিছিল। সেই অনৈক্যৰ ফলত ভাৰতবৰ্ষত মুছলমানৰ ৰাজত্ব হল; হিন্দু গোঁৱৰ, হিন্দু স্বাধীনতা আৰু হিন্দু সভ্যতাৰ মূৰত কুঠাৰৰ ঘা পৰিল। ভাৰতবৰ্ষত অকল সন্মিলনৰ অভাৱৰ নিমিত্তেই হিন্দু সভ্যতাৰ অৱনতি হোৱা নাই। বহু দিনৰ আগৰপৰা হিন্দু সমাজৰপৰা সাম্যভাৱ আৰু স্বাধীনতাই বিদায় লৈছে। শেহত ৰজাৰ ক্ষমতা স্বেচ্ছাচাৰী হৈ উঠিল, ৰজা-প্ৰজাৰ মাজত সৰ্গ-মৰ্দ্দ্যৰ প্ৰভেদ হল, ব্ৰাহ্মণবিলাকৰ ক্ষমতা

বড়াত সিহঁতে নানা উপায়েৰে নিজৰ প্ৰাধান্য স্থাপন কৰিলে। ব্ৰাহ্মণপুত্ৰ আৰু দেৱপুত্ৰ প্ৰায় একে হৈ পৰিল, টান নিয়মবিলাকৰ নিমিত্তে নীচ কুলীয়া মানুহবোৰ নানা স্বত্বৰপৰা বঞ্চিত হ'ল, সাধাৰণ মানুহৰ আধ্যাত্মিক স্বাধীনতা নোহোৱা হ'ল, তেতিয়া হিন্দু সভ্যতাবো শোচনীয় অৱস্থা হৈ পৰিল। ভাৰতবৰ্ষৰ নিচিনা, ইংলণ্ডতো এসময়ত সমাজত সন্মিলন, সাম্যতাৰ আৰু স্বাধীনতা লাহে লাহে কমি গৈছিল হয়, কিন্তু সোভাগ্যক্ৰমে কিছুমান কাৰ্য্যৰ গঠিত ইংলণ্ডীয় সভ্যতাৰ অৱস্থা। বেয়া হ'বলৈ নেপালে, বৰং তাৰ উন্নতিৰ বাট মুকলি হ'ল। আগেয়ে কোৱা হৈছে, যে ইংলণ্ডতো দেশীয় সমাজত অনৈক্য শুচি নৰ্ম্মাণ আৰু এঞ্জোভাইন কৈদৰ বজাবিলাকৰ বাজতৰ সময়ত মানুহবোৰৰ মাজত সন্মিলন হ'বলৈ ধৰিলে। কিন্তু সন্মিলন হোৱাতো, সমাজত সাম্যতাৰ আৰু স্বাধীনতা নথকাৰ বাবে ইংৰাজবিলাকৰ জাতীয় সভ্যতাৰ উন্নতিয়ে বহু দিন প্ৰতিবন্ধক পাই আছিল। সমাজত সাম্যতাৰ পৰাৰ প্ৰথম চেষ্টাত বজাৰ স্বেচ্ছাচাৰী ক্ষমতাক দমাবলৈ কাৰণ কৰা হৈছিল। বেৰণবিলাকে এই কাৰ্য্যত সাধাৰণ মানুহৰ নেতৃত্ব কৰিছিল। বজাক দমাবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে দেশত সমবায়ি অলি উঠিল; বহুত বক্তৃতাৰ ফলত মেম্বাকাৰ্টা সাধাৰণ মানুহবিলাকে পালে। ইংলণ্ডীয় সমাজত সাম্যতাৰ আৰু স্বাধীনতা স্থাপনৰ এয়ে প্ৰথম ধোজ। সেই সময়ৰপৰাই ইংৰাজ প্ৰজাবিলাকৰ বজাৰ ওপৰত ক্ষমতা দিনে দিনে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। মেম্বাকাৰ্টাৰ প্ৰায় ৪৫০ বছৰৰ পাচত স্বেচ্ছাচাৰীতাৰ বাবে প্ৰথম চাৰ্ণ'চৰ পিৰফ্ৰেন্স কৰি ইংলণ্ডীয় প্ৰজাবিলাকে বজাৰ ওপৰত সিহঁতৰ প্ৰভুত্ব সম্পূৰ্ণ চিনাকি দিয়ে। কিন্তু অকল বজাৰ ক্ষমতা ধৰ্ষ কৰাবপৰা একো ফল লাভ নহ'ল। বজাৰ অপৰিসীম ক্ষমতাৰ পৰিবৰ্ত্তে ফিউডেল নিয়মৰ ওপৰত বেৰণবোৰৰ ক্ষমতা দিনে দিনে বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিলে। বজাৰ বিপক্ষে অগ্ৰ ধৰোঁতে সাধাৰণ মানুহ আৰু বেৰণবিলাকে একে লগে খোট খাইছিল হয়, কিন্তু যেতিয়া বজা প্ৰজাৰ হাতৰ ভগ্নভীয়া হ'ল, তেতিয়া সাধাৰণ মানুহবোৰে বেৰণবিলাকৰ অপৰিসিদ্ধ ক্ষমতা ধৰ্ষ কৰিবলৈ কাৰণ কৰিলে। ফিউডেল নিয়মৰ দ্বাৰাই বেৰণবিলাকৰ মাটিত থকা বাগ্ৰতবোৰে বেৰণৰ দাসত্ব কৰিছিল। ক্ৰমে ইংৰাজজাতিৰ

মানুহবিলাকৰ মনত বিমান স্বাধীন ভাৱৰ উদয় হ'বলৈ ধৰিলে, নিম্ন বৈশ্ববাস্য বায়তবিলাকে দাসত্বৰ শিকলি ছিঁড়িবলৈ নানা উপায় উলিয়াবলৈ কাৰণ কৰিলে। শেহত বৈশ্ববাস্যকৰ অত্যাচাৰ অসহ্য হোৱাত দ্বিতীয় বিচাৰ্ডৰ সময়ত ইংলণ্ডত লামাৰণ মানুহৰ বিদ্ৰোহানল উপস্থিত হয়। ইংলণ্ডৰ বুৰঞ্জীত এই বিদ্ৰোহৰ নাম কৃষক-বিদ্ৰোহ। কৃষক-বিদ্ৰোহ ইংৰাজ সমাজলৈ সাম্যতাৰ আৰু স্বাধীনতা আনিবৰ উদ্দেশ্যত আৰু এটি প্ৰধান উদ্যম। এই উদ্যমৰ পাচত ইউকপত, শিক্কা, সগাজ, ধৰ্ম, শাসনপ্ৰণালী এই সকলোৱে এক নতুন গঢ় লৈ এক নতুন যুগ আৰম্ভ কৰে। ইউকপীয় বুৰঞ্জীত এই যুগৰ নাম (Renaissance Period) নবায়ুদয় কাল। এই যুগৰ প্ৰাৰম্ভতে ইংলণ্ডত অক্সফৰ্ড, কেম্ব্ৰিজ প্ৰভৃতি ঠাইত ইউনিভাৰ্চিটি বা বিশ্ববিদ্যালয়বোৰ স্থাপিত হয় আৰু কেশলিক ধৰ্মৰ পৰিবৰ্ত্তে প্ৰটেষ্টেণ্ট ধৰ্ম ইংলণ্ডত চলিবলৈ ধৰে। ইউনিভাৰ্চিটিবোৰৰ দ্বাৰাই ফিউডেল নিয়মৰ গুণত লোপ পোৱা সমাজৰ সাম্যতাৰ আৰু স্বাধীনতাৰ আকৌ উদ্ধাৰ কৰা হল। বিদ্যালয়বিলাকত ধৰ্ম মানুহ সকলো মানুহৰ মাজত ভেদভেদ নথকাৰ বাবে দেশত কৌলীন্যৰ হেচা অনেক পৰিমাণে লঘু হল। শিকালে কেশলিক ধৰ্মৰ অৱনতিৰ লগে লগে অৰ্থলোভী ধৰ্মবাজকবোৰৰ প্ৰাধান্যও নোহোৱা হল। লামাৰণ মানুহৰ আধ্যাত্মিক স্বাধীনতা হল। তেতিয়াৰপৰা আজিলৈকে ইংলণ্ডীয় বুৰঞ্জীয়ে আমাক কেৱল ইংলণ্ডীয় সমাজত সন্মিলন, সাম্যতাৰ আৰু স্বাধীনতাৰ উন্নতিৰ কথাহে দেখুৱাইছে।

ইংলণ্ডীয় সমাজৰ এই সাম্যতাৰ যে কালত নোহোৱা হ'ব, চোছিয়েলিষ্ট নামে এদল মানুহে এনে বিশ্বাস কৰে। তেওঁলোকে কয় যে, সম্প্ৰতি একালে যেনেকৈ কিছুমান মানুহৰ খুব সবহ ধন সম্পত্তি হৈছে আন ফালে ভেনেকৈ কিছুমান মানুহ একেবাৰে নিঃকিন হৈছে। ইংলণ্ডত মানুহৰ সম্পত্তিৰ এনেকুৱা অসামঞ্জস্য হোৱাবপৰা সমাজৰ অৱস্থা বেয়া হ'ব আৰু তাৰ ফলত জাতীয় সভ্যতাৰ অৱনতি হ'ব, এনে কথা কেশবিলাকৰ মূখে শুনিবলৈ পোৱা যায়। আজিকালি মাৰ্কিনদেশ সমাজত ওখ ধাপৰ সন্মিলন, সাম্যতাৰ আৰু স্বাধীনতা থকাৰ নিমিত্তে বিখ্যাত। হেন্ৰি জৰ্জ নামে এজন আমেৰিকান অৰ্থনীতিবিৎ চোছিয়েলিষ্টৰপৰা জানিব পৰা যায় যে, বৰ্ত্তমান সময়ত আমে-

বিকাশে ইংলণ্ডৰ নিচিনা মানুহৰ মাজত সম্পত্তিৰ দি অসামঞ্জস্য হৈছে, তাৰ দ্বাৰাই কালত মার্কিনজাতিৰ সমাজৰ অৱস্থা বেয়া হৈ দেশী সভ্যতাৰ অধোগতি হ'বৰ সম্ভাৱনা আছে ।

তাত্ত্বিকতা ।

মানুহ হ'লেই দোষ গুণ দুইৰো ভাগী হ'ব লাগে । এজন জ্ঞানী লোকে লিখি গৈছে, “মানুহৰ কীৰ্ত্তি কেতিয়াও ভ্ৰমত নপৰাটো নহয়, এবাৰ এটা ভ্ৰমত পৰি পুনৰায় সেই ভ্ৰমতে নপৰাটো হে ।” আমাৰ ঋষিদৰ্শনৰ “মুনীনাপ মতিনমঃ” এই সাৰগৰ্ভ কথাবোৰো তাৰেই প্ৰমাণ মাত্ৰ । আমাৰ বুদ্ধি-শক্তি যে অনেক কথাটো অনাটন তাৰ প্ৰমাণ পদে পদে পোৱা যায় । আমাৰ জ্ঞান ইমান বৰ টান, বৰ টান কিয়, বাস্তৱিক অসম্ভৱ । আমাৰ বল বুদ্ধি সকলো অলপ । আমাৰ নিজৰ ভ্ৰম দেখিবৰ জোখাৰে জ্ঞান আমাৰ আছে । এনেকৈ কওঁতে পাঠকে নেভাবিব যে আমি সকলো কথাৰে দোষ গুণ বুজিব পাৰোঁ ; যথার্থতে সেইটি নহয় বুলি অলপ ওপৰতে কোৱা হৈছে । আমাৰ ভ্ৰম দেখিবৰ জোখাৰে জ্ঞান আমাৰ আছে, এই কথাৰ মানে এই যে সেই অলপ জ্ঞানেৰে দেখিব পৰা দোষেই আমাৰ অনেক থাকে । নিজেই ভাল বুলিব নোৱাৰা কামকে আমি কিমান কৰোঁ । আৰু নকৰাকৈ আমাৰ কেইটা দিন যায় অলপ গমি চালেই পাঠকে বুজিব পাৰিব । আগি যতবোৰ বেয়া কাম কৰোঁ তাৰ প্ৰায় সকলোকে বেয়া বুলি জানোঁ, তেওঁ ইঞ্জিন ভোগত লুট হৈ বা বিপূৰ বশ হৈ ঘূৰি ঘূৰি আকৌ তাকে কৰোঁ । পূৰ্বে বেয়া বুলি নজনা আৰু মনেচিহ্নে ভাল বুলি ভবা, পৰিণামত বেয়া প্ৰমাণ হোৱা কাৰ্য্য-অকৰ্ম্ম্য এটি হুটি ওলাব পাৰে, কিন্তু আমাৰ দোষ যে অধিকাংশই আগৰ ভ্ৰমীৰ আঁঠুৰ কঁচা হৈছে, তাক বোধ হয়, কোনেও অস্বীকাৰ নকৰে । কাৰ্য্য

দোষ গুণ পূৰ্ণে বুজিয়েই বা ছবুজাটেকয়ে, যেনেকৈ হওক আমি এটা নকৰিব লগা কাম কৰি যেতিয়া নিজৰ ভ্ৰম নিজে দেখিবলৈ পাব, তেতিয়া অনেক সময়ত আমাৰ মনত বৰ বেয়া লাগে। বিশেষকৈ জানি শুনি নেযাব লগা বাটে যোৱাটো হল বুলি জানিব পাৰিলে সময়ে সময়ে মনত অতি কষ্ট হয়। তেতিয়া মনত “কিয় এই কাম কৰিছিলোঁ, কিয় অমুকটো নকৰিলোঁ, তাকে ক'বাতো মোৰ এনে হ'লৈ নেপায়” ইত্যাদি ভাব হ'বলৈ ধৰে, আৰু “এনে কাম ভবিষ্যতলৈ নকৰোঁ” এনে এটি সংকল্প কৰিবৰও মনে মনে ইচ্ছা হয় বা নকৰোঁ বুলি খোলাখুলি ক'ব কৈ পেলোৱাই হয়।

পাঠক, তুমি যদি এনে অৱস্থাত কেতিয়াবা পৰিছিল, আৰু এনে সংকল্প কেতিয়াবা কৰিছিল, তেনে হলে বুজিব পাৰিবা একোটা আপোনাআপুনি ক'ব কামেনো আমাক কেনে অনুভূত পেলায়। তেতিয়া তোমাৰ মনত এনে-বিলাক নাহেনে যে মোৰ কিবা এইটো কথা বেয়া বুলি তনা নাছিল নে? সিদিনাও দেখোন অমুক সময়ত অমুক ঠাইত ঠিক এনে এটা কামকে কৰিছিলোঁ, সেই দিনাও দেখোন মোৰ ঠিক এনে এনেবোৰ অনিষ্টই হৈছিল, তেনে হলে কিয় মই ঘূৰি তাকে কৰিলোঁ, কিয় আকৌ সেই ভ্ৰমতে পৰিলোঁ। ভ্ৰমত পৰা নপৰাতো নিজৰ ইচ্ছা আৰু চেষ্টাৰ কথা; ভাল বেয়া জানিলেই নহয়, ভাল-বেয়া জানি কাৰ্য্যও সেই অনুসাৰে কৰিব লাগে। বুজিলোঁ, ময়ে মোক বাট দেখুৱাই নুফুৰালে আনে ফুৰাব নোৱাৰে। লোকে অধিক কৰিলে, ভাল কিটো বেয়া কিটো দেখুৱাই দিলে; ভালটো ক'ব বেয়াটো ক'বাত মোৰেহে অধিকাৰ; মই নকৰোঁ বুলিলে লোকে বলেবে কিমান ক'বাব? ময়েহে মোৰ কৰ্ম্মৰ নিমিত্তে দায়ী; বেয়া কৰিলেও ময়েহে ভুগিব লাগে, ভাল কৰিলেও মোৰেহে সন্তোষ। নিশ্চয় আজিৰপৰা এনে কাম নকৰোঁ।” এইৰূপে প্ৰথমে নিজৰ দোষ দেখা আৰু তালৈ ঘিণ হয়; দ্বিতীয়, তাৰ বাবে অনুভূত ক'ব হয়, তৃতীয় দূৰি সেই দোষকে নকৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা ক'ব হয়। এই প্ৰতিজ্ঞাই আত্মশিক্ষাৰ সংকল্প। নিজৰ দোষ দেখি আৰু সেই দোষ নিৰ্মূল কৰাৰ নিজেই গৰাকী বুলি বুজি, তাক গুচানলৈ নিজকে নিজে শিকোৱাই—মোটতে ষাঠ লোকৰ হাত নাই, তেনে এটা কথাও আপনাকে আপুনি শিক্ষা দিয়াই—আত্মশিক্ষা।

ভাল হবব সকলোবে মন যায়, আক আত্মশিক্ষা। নকবিলে ভাল হোৱাটো
বৰ টান, এই কথাও প্ৰায় সকলোৱে বুজে। গতিকে আত্মশিক্ষা অত্যাস
কৰিবলৈ অনেকৰ মন যায়। কিন্তু শিক্ষাৰ গতি পোত মুবুজাবপৰা শিক্ষাটি
সুন্দৰ অলপ লোকবহে হয়।

আত্মশিক্ষাৰ উদ্দেশ্য কেৱল সাংসাৰিক ঐৰ্থ্যই হব নেলাগে। অলপ
ভাবি চালেই ধৰিব পাৰি যে আত্মাৰ শুদ্ধিয়েই হে ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা আৰু তাকে
কৰিব পাৰিলেহে আমাৰ নিজৰো মনত নিৰ্ম্মল সন্তোষ লাগে। কোনোৱে
ভুল কৰি সাংসাৰিক ঐৰ্থ্যকে আত্মশিক্ষাৰ পৰীক্ষা বুলি ভাবে। সংসাৰী কথাও
জয় নহলেই আত্মশিক্ষা নিয়মিতৰূপে হোৱা নাই বুলি ঠিৰাং কৰাটো উচিত
নহয়, সাংসাৰিক ঐৰ্থ্য বেয়া এইটি কথা আৰি কোৱা নাই, কিন্তু অকল
তালৈকেহে আত্মশিক্ষা লাগে, তাৰিলে আত্মশিক্ষা নহয়,—এইটিহে কৈছে।
সংসাৰত সত্যজ্ঞানী হবলৈ অনেক উপায় কৰিব পাৰি, ধন বস্তু পৰিভ্ৰম
কৰিও কৰিব পাৰি। সেই কাৰণে ধন-বস্তু হোৱাই যদি আত্মশিক্ষাৰ উদ্দেশ্য
হয় তেনেহাল অগতঃ কাম কৰিবলৈকো সময়ে সময়ে মন যাব। সেই কাৰণে
এই বিধৰ শিক্ষাক আত্মশিক্ষা বুলিব নেৱাৰি। আত্মশিক্ষাৰ উদ্দেশ্য হৈছে
আত্মক উন্নত কৰা, অৰ্থাৎ এৰি ধৰ্ম্মৰ সাটে ধোৱা, পৰমেশ্বৰৰ ইচ্ছা সম্পাদন
কৰা। এই নিমিত্তেই পৰিণামদৰ্শিতাও ইয়াত নিয়মিতৰূপেহে থাকে, অধিকতক
ঘটাবলৈ পলে লাভ নহৈ হানিহে হয়। পৰিণামদৰ্শিতাই ভাল-বেয়া কি তাকে
দেখুৱাই দিব পাৰে, ভাৱতক বেচি কৰিব নোৱাৰে; আৰু আত্মশিক্ষাৰ গোটে-
ইটো ভাব পৰিণামদৰ্শিতাৰ ওপৰত দিলে উপকাৰ নহৈ অপকাৰ হে হয়। পৰি-
ণামদৰ্শিতাৰ বলত ৰাজসম্মানো পাব পাৰিব পাৰা, অগতঃকো জয় কৰিব পৰা,
কিন্তু স্বার্থ সজ কাম কৰি, সজ কাম কৰাৰে কল স্বৰূপ যিটো নিৰ্ম্মল সন্তোষ
আৰি লভোঁটক সেই সন্তোষ এনে ছুটিঠেঙ্গীয়া আত্মশিক্ষাৰ পৰা হব নোৱাৰে;
হৃদয় মনক পৰমেশ্বৰৰ চৰণে নদমালে দমাওঁতা নাই। সেই কাৰণে ঈশ্বৰত
ভক্তি কৰি তেওৰ চৰণতে মতি থৈ আত্মশিক্ষাত এখোজ নোখোজকৈ আগ
বাঢ়িব লাগে। আমাক সজ পথত প্ৰবৰ্ত্তাবলৈ, আমাৰ মনক সজ কামত
বাধিবলৈ ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা কৰা আত্মশিক্ষাত বৰ সহায় হয়। প্ৰাৰ্থনা কিন্তু
জিভা লবাই নাম ললেই ও দৌল হৈ সত্য কৰিলেই নহয়, মনে প্ৰাণে প্ৰাৰ্থিত

বস্তু আকাজকা কবির লাগে, আৰু ঈশ্বৰৰ চৰণত চিন্তক উহুৰ্গি সি অকণ্টে
তিকা মানিব লাগে। ঈশ্বৰৰ অপোচৰ একো নহয়; তোমাৰ কিমান ভক্তি
আৰু তেওঁক খোজা বস্তু পাবলৈ তোমাৰ ইচ্ছা কিমান প্ৰবল তাক ঈশ্বৰে
বেছকৈ বুজে। কপটতা মানুহতে কবিলে নেপায়,—ঈশ্বৰক স্তুতি কৰোঁতে
কপটতা কৰা কি প্ৰকৃত মন কৰি চোৱাটোন।

আত্মশিক্ষাত আৰু এটি দোষ অনেক কৰে। আত্মশিক্ষা আবস্ত হওঁতেই
বা অলপ মাথোন হওঁতেই অনেকৰ আত্ম-বিশ্বাস এটি জন্মে। অৰ্থাৎ নিজৰ
দোষ দেখি মনত এই যে ভাববিলাক হয়, তাতে সেই ভাব অনুযায়ী কাম কৰি
কিছুদিন চালায়েই অনেকে বহুত হল বুলি ভাবে আৰু ভাবপৰা আগ বাঢ়িব
নোখোজে বা নোৱাৰে। তাতে অনেকৰ নিদ্রাস হয় যে জানিব লগা জ্ঞান আৰু
কৰিব লগা কৰ্ম হল; ভাবে ইমান কথা কোনে শুনিছে বা ইমান কাম কোনে
কৰিছে। তেওঁবিলাকৰ নিচিনা কত কত মানুহে নিজৰ দোষকে দেখিবলৈ
পোৱা নাই, দেখিও কতই এৰিব পৰা নাই, এনেদৰে ভাব কৰি দোষেৰেই
ভৰা জগৎ এখনি মনতে কল্পনা কৰি লৈ নিজে যি কৰা কৰিলে তাতে আনন্দত
বিভোৰ হৈ আত্মশিক্ষাৰ উৰুপিতাত উঠিলগৈ বুলি ভানে। অৰ্থাৎ নিজৰ উন্নতি
দেখিয়েই হুক ৭ লোকৰ হীনতা দেখিয়েই হুক কিনা তয়ো কাৰণৰ ভাব
গোটধায়েই হুক মনত এটা অতিবিক্ত আনন্দ বা অহংকাৰ জন্মি আত্মশিক্ষাৰ
বাটত ভেঁটা দিয়ে। লোকক চীন যেন দেখাট যদি এই আনন্দৰ কাৰণ হয়
তেনেহলে সি যে এটা ভাঙ্গৰ দোষ তাক কোৱাৰে আবশ্যক নাই। কিয়নো,
সি এবিধ দম্ভ, আৰু মনত দম্ভ বাধি আত্মশিক্ষা কৰিব খোজা বিড়ম্বনা মাথোঁন।
ততপৰি এনে কথাত দম্ভ কৰাও কাঠচিঠীয়াৰ চিন নহয় নে? যদি হয়,
এইটো যেনে ঘৃণাৰ ষোণ্য। সিটো তেনে ঘৃণাৰ ষোণ্য। লোকৰ হীনতাবে
সম্পৰ্ক নৰখাটক নিজৰ উন্নতি অনুমান কৰিয়েই মনত এটি সন্তোষ জন্মে;
কাৰণ, নিজৰ ভাল হলে মনত ভাল লাগে, ই স্বাভাৱিক কথা। কিন্তু বৰ
প্ৰবল হলে আনন্দটো হানিব পৰাটোহে নিয়ম। সেটো শুণে এটা বিষয়তো
আনন্দক সীমা এৰি বাবলৈ দিলে সি খালত হৈ পেলায় গৈ। আৰু নিয়ম মতে
চালে ইয়াত অকল আনন্দই হোৱা উচিত নহয়। আনন্দ কৰিবৰ বিশেষ
কথা নো, কি ৭ তোমাৰ এটি দোষ আছিল তাকে দেখিলা বা দেখি এৰিলা;

তুমি জানিবা এটা বাঘৰ মুখত পৰিছা পৈ, গম পাই প্ৰাণ বাধি পলালা বা
 শাক মাৰি তোমাৰ জীৱন বাধিলা । তেতিয়া তোমাৰ মনত কি ভাব আছে ?
 সেই বিপদলৈ মনত পৰি হাতে ভৰিয়ে নকঁপে নে ? পাচতো সেই বিপদ মনত
 পৰিলে গা জিকাৰ খাই মূঠেনে ? কেনো এটা কু-অভ্যাস বা অসৎ স্বভাৱৰ
 হাত সাৰিলেও আমাৰ মনত ঠিক তেনে ভাবহে হব লাগে ; তাত যি ফেৰা
 আনন্দ হয় তাক বোকা বিপদৰ ভয়ঙ্কৰ সৃষ্টি দেখুৱাই দমাই ৰাখিব লাগে,
 নহলে বাঘৰ আগত ছাগে ডেও দিয়াৰ দৰেহে হয় । আনন্দত মত্তলীয়া হলে
 বা বিপদক দেখিবলৈ পোৱাৰ বাবেই তালৈ অশ্ৰদ্ধা হলে বিপদে মেৰাই
 ধৰিবলৈ বেচি ছল হে পায় ।

আক এটা কথা । তুমি জানিবা এটা লৰা পঢ়াৰ লগা হৈছে, তেতিয়া
 তুমি সেই লৰাই কিমান শিকিছে, আৰু সম্প্ৰতি তাক কি শিকাৰ লগা হৈছে
 এই কথা জানি বোলোৱানে ? আত্মশিক্ষা অভ্যাস কৰিবলৈকো প্ৰথমে
 আত্মপৰীক্ষা কৰিব লাগে, নিজৰ দোষগুণ সোপাকে ভালকৈ বুজি লব লাগে ।
 ইয়াক কৰিবলৈ যাওঁতে কিন্তু আমি বিশেষ সতৰ্ক হব লাগে ; কিয়নো,
 আমাৰ স্বভাৱেই এই যে নিজৰ দোষবোৰ ভালকৈ নেদেখোঁ ; আৰু অনেক
 সময়ত আমি অলপ দেখিয়েই সন্তুষ্ট হওঁ । নিজৰ গাত বা এডোখৰ হলে
 যেনেকৈ আমি মিৰিকি-বিদাৰি থাকিবলৈ বেয়া নেপাওঁ পচি গলেও ধুই
 পথাৰি যতনেৰে ঢাকি থও আৰু লোকে যিমান বিত্ৰী দেখে আমি সিমান
 নেদেখোঁ, কু-আচাৰ কু-অভ্যাস আদি মনৰ থাকে আমি সেই দৰেই ঢাকি
 থবৰ চেষ্টা কৰোঁ আৰু নিজে তাৰ কদৰ্যতা ভাণকৈ নেদেখোঁ, তাৰে মৈতেই
 উমলি থাকোঁ । কিছুমান দোষকো দোষ বুলি ভাবিবলৈকে ভাল নেপাওঁ,
 কিছুমান আকৌ দোষ বুলি জানো আৰু শুচাবৰ ইচ্ছাও কৰোঁ, কিন্তু তাৰ
 পৰিমাণ কি তাক ভালকৈ গমি নেচাওঁ, অলপ দেখিয়েই গোটেইটো দেখিলোঁ
 ভাবি সন্তুষ্ট থাকোঁ । এইবিলাক আত্মশিক্ষাৰ বিধিনি । যথার্থ আত্ম-
 শিক্ষা কৰিব খতিলে নিজলৈ যিফেৰা পক্ষপাতী ভাব থাকে তাক প্ৰথমে
 নিশূল কৰি লব লাগে । অলপ কাম কৰি বহুত কৰিলোঁ যেন ভাবি আত্ম-
 গোৰৱ কৰিবলৈ সবহ জ্ঞান নেলাগে আৰু কৰাটো জ্ঞানীৰ লক্ষণো নহয় ।
 সেই পক্ষপাতী ভাব নিশূল কৰিব নোৱাৰোঁ মানে এনে আত্মগোৰৱ কৰিব-

লৈকে মন কঁচ নেখাব, আত্মশিক্ষাও অলপ হে হব। সেই কাৰণেই আকৌ কণ্ঠ, সেই পক্ষপাতী ভাব শুচাই নিজৰ দোষ গুণৰ আচল অবস্থা আৰু পৰিমাণ হৃদয়ৰকৈ গিচাব কৰিবলৈ অলপো লাজ নেপাব। এই কথাওঁ যিমান দকৈ শুনিব পাৰি সিমান ভাল; ওপৰে ওপৰে চাই অলপ শুনিয়েই এবি দিহা আত্মবঞ্চনা মাখোন। তোমাৰ ইচ্ছা কি, বাস্তবিক ভাল হোৱাটো নে, লোকক ভাল দেখুৱাটো? যদি ভিতৰি ভাল নহৈ বাহিৰে লোকক ভাল দেখুৱাটোহে তোমাৰ মন হয়, তেনে হলে জানিবা, সেই আশা কেতিয়াও পূৰ নহয়, তোমাৰ আন আন দোষৰ লগত আৰু এটা দোষ যোগ হে হব। পিতলক সোণ বুলি এবাৰ হুখাৰ নেচিব পাৰিব পাৰা, এদিন নহয় এদিন অহাতে তাৰ আচল গুণ প্ৰকাশ পাব; তেতিয়া বেচোতাকহে নিলগতে ছেই ছেই কৰিব, পিতলক আৰু সোণ নোবোলে! এতেক তুমি যদি বাস্তবিকে ভাল হয় ধোজা, তেন্তে তুমি আচলতে গুচাবলগীয়া কি কি দোষ তোমাৰ আছে তাক বেচকৈ জানিবলৈ চেষ্টা কৰাত অলপো কষ্টী নকৰিবা। সৰাই মনত ৰাখিবা যে, তুমি যেন আপোনাকে আপুনি বন্ধনা নকৰা। যেতিয়া জানিবা যে তুমি তোমাত নিজে সঁচা আছা আৰু তোমাতে ঢাকিবলৈ তোমাৰ অলপো মন নেদায়, যেতিয়া জানিবা যে দেখিবলৈ পোৱা সকলো দোষকে গুচাবৰ নিমিত্তে প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰাৰ যে অতি আবশ্যক এইটি কথাও তোমাৰ মনত বেচকৈ ধাৰণা হৈছে, তেতিয়া দেখিবা যে কু-মতিয়ে আৰু তোমাক ভুলাবলৈ সাহ নেপায়! কু-বীতি কু-অভ্যাসে ভেজা লবলৈ ঠাই নেপাই আপোনা আপুনি পলাবলৈ ধৰিব। কিন্তু যেতিয়ালৈকে মনত এইটি ঠিক কৰি বহুদূৰৈ গম নোৱাৰা যে আত্মশিক্ষাই নিজৰ উন্নতিৰ প্ৰধান উপায় আৰু আত্মশিক্ষা অভ্যাস কৰিবলৈ নিজে নিজৰ দোষগুণ সম্পূৰ্ণৰূপে বুজি লব লাগে, তেতিয়ালৈকে আত্মশিক্ষাৰ বৰ শ্ৰীবৃদ্ধি হব নোৱাৰে।

নিজৰ উন্নতি সাধনা কৰিবলৈ পূৰা মন হৈও আৰু অপকটে আত্মশিক্ষা কৰিবৰ ইচ্ছা কৰিও অভ্যাস কৰিবৰ নিয়ম ভালকৈ নজনাৰ পৰা আত্মশিক্ষাৰ সকলো চেষ্টা নিকল হয়। এই বিষয় সাধাৰণ দোষ এটা এই যে আমাৰ দোষ গুণৰ মূল কাৰণটো নিবিচাৰি কেতিয়াবা কেতিয়াবা ওপৰে ওপৰে খপিয়াই যুৰেঁ। আমি ভাবোঁ যে আমাৰ কাৰ্যাবলীকৰ ইটোকে

সিটোৰে একো সম্পৰ্ক নাই । এনে আত্মবিচাৰক হৃদয় বুলিব নোৱাৰি । ভাল আত্ম-শিক্ষা হ'বলৈ আত্মবিচাৰ হৃদয় হ'ব লাগে, অৰ্থাৎ সকলোবোৰ দোষ গুণক চপাই অনা হ'ব লাগে । আমি যি যি কাম কৰোঁহক সেইবিলাক কণাৰ দলি নহয়, সকলোবোৰে কৰ্ত্তা একো একো জনহে, আৰু এটা এটা বিপ্লব বা এটা এটা সদ্গুণৰ ফল স্বৰূপ বহুত বহুত কাম এক এক শ্ৰেণীতে পৰে । সেই কাৰণে আমাৰ দোষ গুণৰ বিচাৰ কৰোঁতে আমাৰ কোন কামৰ কি কাৰণ সেইটি ভালকৈ বিবেচনা কৰি ঠিক কৰিব লাগে । তোমাৰ জানিবা এটা বেয়া স্বভাৱ আছে, তাৰে পৰা এদিন এটা বেয়া কাম কৰিলা; যেনে, তোমাৰ গঙ্গাল স্বভাৱৰ গুণে আজি এজনক টান কথা কৈ বেজাৰ দিলা । পাচত মনত অনুতাপ পালে, মনে মনে ভাবিলা এনে কাম আৰু নকৰোঁ । আন এদিন আকৌ কিছু বেলেগ অৱস্থাত আন এজনক তাকে কৰিলা, সেইদৰেই সেই সেউ ভাবেই আছিল । এইৰূপে প্ৰতিবাৰেই একোটা বেয়া কাম কৰিছা, যিও জানিলা, বাৰে বাৰে মনত দিহাৰো লাগিল, বাৰে বাৰে নকৰোঁ বুলিও ভাবিলা, প্ৰতিবাৰেই কি কি অৱস্থাত সেই কাম কৰা হৈছিল তাক মনত ৰাখিলা, আৰু পুনৰায় সেই অৱস্থা কেতিয়া পৰেহি আত্মশিক্ষাৰ প্ৰমাণ কৰিবলৈ সেই সময়টো বাট চাট ৰাখিলা, অৰ্থাৎ একোটা দোষৰেপৰা ভিন্ন ভিন্ন অৱস্থাত যি যি বেলেগ কাম কৰিলা তাৰ একোএকোটাক বেলেগ বেলেগ একোটা দোষ বুলি ভাবি এটা এটা কৰি গুচাবলৈ ঠিক কৰি থলা আৰু সেই সময়ত মনত যি বেজাৰ লাগিল তাৰপৰা স্থিৰ কৰিলা যে এই বাৰ দোষ সংশোধন নহৈ নোৱাৰে । আছিল তেনে এক কামৰ পাল; আগৰ মনৰ কষ্ট আৰু সঙ্গত মনত থাকিল যদি ভাল হৈ হ'ল, দোষটি নকৰিলা; মনত সন্তোষ পালে; যদি নোথাকিল, আকৌ সেই দোষকে কৰি সেই কষ্টকে ভোগ কৰিলা; তাৰ বাৰিষেও এই দুই সময়ৰ ভিতৰতে মূল দোষটি উলিয়াই নোলোৱাৰ বাবেই দোষৰ সংখ্যা সবহু হৈ এটাইনোৰ মনত বগোৱা বৰ টান হয় আৰু যথার্থ একোটা বগকে শঠাইত দেখাৰ কাৰণেই খট্টা বুলি ধাৰ্য্য কৰাৰ নিচিনা হয়; গতিকে আমাৰ পৰিশ্ৰমে অনেক গুণে বাঢ়ে, কামো নিসিজে । এই নিষম্বেৰে আত্মশিক্ষা কৰিলে আত্মশিক্ষাই গা কৰিব নোৱাৰে! গছজোপা থাকে মানে বহুতৰ গুটি লাগিয়েই থাকিব; বাৰে বাৰে গুটি ছিঙ্গি কিমান

তত পাব। কিন্তু এবার শুবি কাটি দিলে শুটিৰ ওচৰলৈ নোযোৱা কৈয়ে তোমাৰ অন্তৰীষ্ট সিদ্ধ হ'ব। সকলো গৰ্হিত কামৰো শুবিটো বিচাৰি গৈ তাকে কুঠাৰ লগাব লাগে তেহে আত্মশিক্ষা নিয়ম মতে হয়। আমি বেই সেই বেয়া কাম কৰিলে তাক কৰাত নো সৈবৰব কোন আজ্ঞা লক্ষন হল, সেইটো চাব লাগে, আৰু সেই আজ্ঞা বুজিবলৈ আৰু পালন কৰিবলৈ উপায় চিন্তিব লাগে, ইয়াকে কৰিলেই দোষৰ শুৰিতে কুঠাৰ দিয়া হ'ব, এক এক শ্ৰেণীৰ বেয়া কাম লোপ পাবলৈ বাধা হ'ব। এতেকে আত্মশিক্ষা অভ্যাস কৰোঁতে আমাৰ কাম-বিলাক এটা এটাকৈ নধৰি সেইবিলাকৰ মূল-মন্ত্ৰ কি তাক বিচাৰি উলিয়াই ল'ব লাগে; আৰু কিমান দিনৰ মূৰত একোটা বেয়া কামকে শুবাই কৰিলোঁ বা তাক কৰিবলৈ প্ৰলোভন কি পৰিমাণে বাঢ়িল বা টুটিল ইয়াক নেচাই দাঁঠ দিগৰ শক্তি কিমান বাঢ়িছে বা টুটিছে তাকহে চাব লাগে। আমি বিপুল কেইটাক টিপা মাৰি ধৰিব পাৰিলে আৰু সিহঁতক উকানলৈ নিদি নষ্ট কৰিবৰ চেষ্টা কৰিলেহে আত্মশিক্ষা নিয়ম মতে হ'ব পাৰে, উন্নতিও চিৰস্থায়ী হ'ব পাৰে। ইয়াক কৰাৰ এটা প্ৰধান উপায়—যি দোষৰ বিপুল যিটো গুণ তাৰ চৰ্চ্চা কৰা। কোনো দোষৰ বিৰোধী গুণটো বঢ়াব পাৰিলে সেই দোষ কমিবই লাগিব। সঁচা কনলৈ শিকিলেই মিছা নকবলৈ শিকা হ'ব, ক্ষমা শিকিলেই ক্ৰোধ যাব, পৰিশ্ৰম কৰিবলৈ শিকিলেই এলাহ যাব। একেটা বস্তুতে একে বিধৰ দোষ গুণ দুইটা হ'ব নোৱাৰে, বগা বেচি কৰা মানে ক'লা কমিব। আমাৰ কাৰ্য্যবিলাকৰো সেই দৰে সিহঁতক ভাললৈ আনিব খোজা মানে বেয়া গুণ কমি যাব। অকল বেয়াকে নকৰোঁ বুলি থাকিলে নহয়—ভাল কৰিম বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিব লাগে আৰু সেই অনুসাৰে কৰিবও লাগে।

ইয়াক কৰিবৰ এটা প্ৰধান উপায়—কোনো এটা দোষ কৰিবলৈ প্ৰলোভনৰ বিবিলাক স্থল থাকে তাক এৰা। এটা বেয়া ক্ৰিয়া থাকিলে তাক শুচাবলৈ হলে যি ঠাইত বা যি সঙ্গত সেই ক্ৰিয়াৰ কাৰ্য্য হ'ব পাৰে তাক এৰি যত তেনে কাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰে তেনে ঠাই বা সঙ্গ বিছাৰি ললে সুবিধা নহ'বনে? নিজৰ কৰ্ত্তব্য নকৰাটো তুমি পাপ বুলি জানিছা আৰু তুমি তোমাৰ কৰ্ত্তব্য নকৰাৰ বাবে তোমাৰ মনত আত্মনিন্দা আৰু কৰ্ত্তব্য কৰিবলৈ শিকাই তোমাৰ ইচ্ছা হৈছে, তেন্তে যি মাতৃহৰ নিজ কৰ্ত্তব্য অহা হোৱা কৰা দস্তৰ আছে

সেই মাহুহৰ লগ এৰি যি মাহুহে নিজ কৰ্তব্য কৰাকে এটা সুখ মানে তেনে মাহুহৰ লগ লোৱা তোমাৰ এটা উত্তম সহায় নহ'ব নে ? ধোঁৱাত থলে সোণো এলাহুৱা হয়, আৰু সোণৰ লগত কাচেও উজ্জ্বল বৰণ ধৰে, এই কথা গমি চালেই আমি কোৱা কথাৰ প্ৰমাণ হ'ব, নিজৰ মনক উন্নত কৰিলেই ইয়াক কৰিবলৈকে। ইচ্ছা হ'ব, হাতেৰে তাম্বি কুৱঁলি গুচাব নোৱাৰি, কিন্তু কিছু ওপৰলৈ উঠিলেই কুৱঁলি তলত পৰি থাকিব, তোমাক ছুবকে নোৱাৰে। ওপৰলৈ উঠিলেই প্ৰথমে ধেনেকৈ কুৱঁলিৰ হাত সাৰিবৰ ইচ্ছা প্ৰথমতে হ'ব লাগে, অসং সঙ্গ আদি এবিধলৈকে প্ৰথমে ইচ্ছা হ'ব লাগে, আৰু মনক উন্নত নকৰামানে বেয়া কামক মনে-চিতে ঘিণাবলৈ নিশিকা মানে সেই ইচ্ছা নহয়।

ওপৰত কৈ অহাবোৰ—পাপ গুচাবৰ উপায় বোগৰ ঔষধ ! অকল তাকে মনত ৰাখিলে আৰু আত্ম-শিক্ষাৰ উপায় কেৱল সেইবিলাককে মানিলে, নবীয়াৰ জলা ঔষধ খুঁৱাব দৰে হ'ব। বৌদ্ধিক অকল ঔষধ খুৱালেই আৰু অপৰাধ মুগুৱাই থলেই বোগৰ উপশম হোৱা টান; গাত বল-শক্তি হবলৈ পথ্য বস্তু খুৱাবও লাগে। আমাৰ বেয়া অংশ গুচাবলৈকে ভালৰ অংশক পোহপাল দিলে হে সুযোগ হয়। সকলো মাহুহৰে বেয়া যিমানেক থাকক ভাল গুণও কিছুমান থাকে। এই ভালসকলৰ উন্নতিলৈকে সততে চকুদি থাকিব লাগে। বেয়া অস্তিত্ব গুচাবলৈ যিবোৰ গুণৰ চৰ্চ্চা কৰোঁহঁক তাৰ লগতে এইবিলাক সহায় হ'ব। পুণ্যৰ সংখ্যা যিমান বাঢ়ে পাপৰ সংখ্যা সিমান কমিব, পাপে থাকিবলৈ ঠাই নেপাই আপোনা-আপুনি পলাব লাগিব। পাপ সবহ হলে পুণ্যই ঘিণত আঁতৰ হয়; পুণ্য সবহ হলে কিন্তু পাপক দংশে।

কোনো লোকৰ এটি বিশ্বাস থাকে যে পেটত ভাল ভাত থাকিলে মুখেৰে বা বাহিৰা কামত তাক প্ৰয়োগ কৰা নকৰাত একো কথা নাই। এইটি কিন্তু ভুল, তোমাৰ মনত অনেক ভাল ভাব থাকিব পাৰে, কিন্তু সেই ভাব অনুসৰি কাম কৰিব নোৱাৰিলে থকাৰ লাভ কি ? ভাল ভাব মনত থকাত বেয়া নকৰি থাকিব পাৰিব পাৰা; কিন্তু ভাল কৰাটো আৰু কত হ'ব ? আমি অকল বেয়া নকৰাকৈ থকাই কিন্তু দৈৱবৰ ইচ্ছা নহয়, আমাক দিয়া শক্তিকেৰা অপব্যয় নকৰি তাৰ ষোখাৰে ভাল কামো কৰিব লাগে। নিজে ছপ কৰি উপাৰ্জন কৰিব লাগে এই কথা জানিলেই নহয় আৰ্জিবও লাগে। ওহুপৰি মনৰ

ভাল ভাবক কাৰ্য্যত লগালে তাৰ উন্নতি হয় আৰু কি কেনেকৈ কৰিব লাগে তাক জানি নলগালে সেই ভাব অতি শীঘ্ৰে লোপ পাবৰ সংশয় থাকে । অৰু কৰাৰ নিয়মটো শিকি অৰু নকৰিলে নিয়মটোকে ভালকৈ বুজাই নহয়, বুজা হলেও বেগেতে পাহৰোঁহঁক ; আন কি, নিয়ম বুজি অৰু কৰি কিছুদিন ভালকৈ অভ্যাস কৰিলেও, কৰিবলৈ এৰি দিলে, কিছুদিনৰ পাচতে এটাইবোৰ পাহৰি পেলাওঁ, আকৌ নতুনকৈ শিকিব লগা হয় । আত্মশিক্ষাৰ বিষয়তো এইটো কথাই থাকে ; ভাল কি তাক জানি সেই জ্ঞানক সততে কামত লগাই থাকিলেহে জ্ঞানটো পকা হয় । আৰু তাক পোৱাৰো উপকাৰ হয়, নকৰিলে সি জ্ঞান হোৱা নোহোৱা সমান, সময়ত হাতে পোৱাত নথকাই হবগৈও পাৰে, আত্মশিক্ষাত মনেগায় লাগিব লাগে, ভিতৰৰ ভাবক বাহিৰৰ কামত দেখুৱাব লাগে, দেখুৱাটো একো বেয়া কথা নহয় । বাহিৰা জগতৰ সহায়ো আমাক লাগে । আৰু নিয়মিত পৰিমাণে লোৱাও উচিত, ঈশ্বৰে ভুল কৰি আমাক এই জগতত স্ৰজন কৰা নাই ; বাৰ ভিতৰ ছইটা মিলাই ৰাখিব পৰাইহে আমাৰো জ্ঞানৰ চিন ।

আমাৰ মনে বহিঃজগতৰপৰা আৰু এবিধ সহায় বিচাৰে । যেই সেই এটা কাম কৰিবলৈ হলে অমুক দিনৰপৰা বা অমুক ঠাইলৈ গলে ইয়াক কৰিবলৈ আবদ্ধ কৰিম, এনে এটা ভাব আমাৰ মনলৈ আহে । এনে ভাব আমাৰ মনৰ দুৰ্বলতা হলেও সি স্বাভাৱিক । সেই কাৰণে মনে অকলৈ লকত নহৈ এনে-কুৱা অলপোয়া সহায়ো যিকোৱা বিচাৰে, তাকো নিশ্চিনাই নিয়মীয়াকৈ দিয়া উচিত । মনৰ দুৰ্বলতা শুচাব পৰাটো অৰ্থাৎ এনে কথাই আত্মশিক্ষাত ভেঁটা নিদিয়াটো ৰাখিব পৰাটো অতি সুন্দৰ কথা ; কিন্তু যেতিয়া নোৱাৰা তেতিয়া তাক বলৰে শুচাবলৈ গলে বিচিনি হে হব পাৰে । এই বিধৰ সহায় মনক দিবলৈ ঘাওঁতে অলপ সাৱধান হব লাগে ; তাৰ শুণ বাস্তবিকে যিমান ভাঙকৈ সবহ বুলিবলৈ মনক দিব নেলাগে । এনেবিলাক কথাই আমাক সোৱঁবণি দিব পাৰে আৰু আলচা কামটি কৰিবলৈ ঠিক কৰি থোৱা সময় পাালেহি বুলি মনত উৎসাহ জন্মাই দিব পাৰে, ইয়াতকৈ সবহ একো কৰিব নোৱাৰে, আৰু ইয়াৰ অধিক পাবলৈ আশা কৰাও অনিষ্টবহে মূল । আমি ঘাওঁ বুলিলে বাট দেখুৱাব পাৰে, বাট টুটাৰ নোৱাৰে, বাট টুটোৱাৰ গৰাকী আমি হে । কাম

কবিত্বলৈ সময় ভাগ কৰি থলে ঘড়ীয়ে টং টং কৰি বাজি, এইটো ধৰিবৰ সময় এইটো এবিধৰ হল বুলি আমাক সোৱঁ বাট দি কাৰ্য্যত উত্তম সহায় হ'ব পাৰে, আমাৰ মন নহলে আমাক কাৰ্য্যলৈ টানি নিব নোৱাৰে। এতেকে এই বিধৰ সহায় কিমান পটু হাক নেপাহৰি উচিত পৰিমাণে ব্যৱহাৰ কৰা একো বেয়া নহয়।

শেষত আমি ইয়াক কওঁ যে আত্মশিক্ষা কৰাটো বৰ টান; কিন্তু ঢিলা কামেৰে কেইটা ভাল কাম হয়? ইয়াত শিক্ষক ছাত্ৰৰ একে জনেই; সেই কাৰণে যদি সোলা, ছাত্ৰৰে আওপাক মাৰিব হে খোজে, আমি কব পাৰোঁ। ইয়াক যে শিক্ষকে নে আওপাক মৰিব নোৱাৰিব কিয়? শিক্ষক টানমুখীয়া হলে যিটি ছাত্ৰ পাইছা তেওঁ শিক্ষকৰ বশ হ'বই লাগিব। সেই গুণে যদি আত্মশিক্ষা ঢিলা নহয়, মাতুৰি সাগৰ পাৰ হোৱাৰ নিচিনা টানো নহয়; মন কৰিলেই বহুত কৰিব পাৰি।

জয়মতী কুৰাঁৰী আৰু লাজি-গদাপানি।

ষোড়শ শতিকাৰ শেষ ভাগৰপৰা সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভলৈকে আহোম ৰাজ্যৰ ভিতৰত এটা ভয়ঙ্কৰ বিপ্লৱ হৈছিল। প্ৰায় ৮৯ বছৰৰ ভিতৰত আহোমৰ সিংহাসনত ছজনমান ৰাজপুৰুষ বহে। এই সময়ত মন্ত্ৰীসকলে ভালকৈ ৰাজকীয় কৰ্মতাব বিপক্ষে দুৰ পাত্ৰি উঠিছিল। ১৫৯২ শকৰ পৰা ১৬০১ শকলৈকে যি ছজনা ৰজা হয়, তাৰে চাৰি জনে মন্ত্ৰীসকলৰ কোণদৃষ্টিত পৰি অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱায়, এজনৰ মৃত্যুৰ বেজাৰতে আত্মঘাতী হয়, এজন হে স্বাভাৱিকৰূপে মৰে। এওঁ লোকৰ শেষত চুলিকুৰা ৰজা হয় (১৬০১ শক)। এওঁ নিচেই কটাৱীনগীয়া আৰু লবানতীয়া মানুহ আছিল দেখি এওঁক সকলোৰে লৰা ৰজা বুলি মাতিছিল। এওঁ সিংহাসনত মহিয়েই কেনেবাটক

মন্ত্ৰীবিলাকৰ বড়বয়স আৰু বজাসকলৰ দৰে অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱাব লাগে বুলি ভয়ত আশঙ্কিত হবলৈ ধৰিলে ।

আগেয়ে মন্ত্ৰীসকলৰ কুমন্ত্ৰণাত যিসকল ৰাজপুত্ৰৰ মৃত্যু ঘটিছিল, তেওঁ-লোকৰ সন্তান-সন্ততিবিলাকেও সতৃকনয়নে ৰাজসিংহাসনলৈ চাই আছিল । কোনো জনে গোহাঁই ডাঙৰীয়াসকলৰ গাতে আউজি কাৰ্য্য সাধিছিল, কোনো কোনো গোহাঁই ডাঙৰীয়াই বা আন এজন কোৱঁবৰ খাটনিভ আকৌ পতা জনক বধি আন এজনকে পাতিছিল, কোনোৱে বা আকৌ সেই জনকো বধ কৰিবৰ মনেৰে আয়োজন কৰি ই মৰিগৈ ই মই ৰাজ্য পায় বুলি আশাতে বৈ আছিল । এই দৰে কেবা কৈদতো ৰাজসিংহাসন আকাজ্ঞা কৰা কোৱঁব-সকলৰ প্ৰাচুৰ্য্য দেখি লৰা বজাই পেটে পেটে পৰামৰ্শ লাজি চলে-চক্ৰান্তে এই ৰাজপুত্ৰসকলৰ অজ্ঞাত কৰি দিবৰ কি কৰি পাতিলে । এতিয়া বজা হব পৰা কৈদবিলাকত বহুত কোৱঁব আছে দেখিহে মন্ত্ৰীসকলে তেওঁলোকৰ খাটনি এবিধ নোৱাৰি এজনক বধি এজনক ৰাজ্য দিয়ে, যদি সেই কোৱঁব-বিলাক অজ্ঞাতাদিৰ নিমিত্তে ৰাজপদৰ অযোগ্য হৈ থাকে, তেনেহলে ৰজাৰ সিংহাসন নিৰুটক হব—লৰাবজাই ইয়াকে ভাবি গুপ্তচৰ পঠাই কেবাজন কোৱঁবৰ অজ্ঞাত কৰালে । লৰাবজাৰ এই কাৰ্য্যত কেৱল যে ৰাজকোৱঁবৰ অজ্ঞাত হৈছিল এনে নহয়, কেইবাজনক অস্তায়ৰূপে বধ কৰাও হৈছিল ।

যিসকল কৈদৰপৰা আহোম-সিংহাসনত বজা হব পাৰে, সেই কৈদবিলাকৰ ভিতৰত ‘তুং খুং’ এটি বৰ ডাঙৰ কৈদ । আমাৰ দেশত এই ‘তুং খুং’ কৈদৰ বৰ নাম । কোনো জনৰ বংশ গোঁৱৰ উল্লেখ কৰি উপহাস কৰিব লাগিলে আজিও লৰা ডিকতা সকলোৱে “ইস নেদেখিছা, এখেত জানিবা তুংখুঁৱীয়া কৈদৰ হে” বুলি হাঁহে । লৰা বজাই আন আন কৈদৰ কঠীয়া মাৰিলে হয়, তুং খুঁৱীয়া কৈদৰ কালে তেওঁ একো কৰিব নোৱাৰিলে । সেই কাৰণে তেওঁৰ মনৰ আশঙ্কা মুগুতিল । এই কৈদৰ গোনৰ ৰজাৰ লাজি-গদাপানি এজন্য বৰ বাহুবলী কোৱঁব আছিল । মুঠা এটা গুপ্তচৰে তেওঁৰ অস্তায় কৰক ছাবি কাষকে চাপিব লোৱাৰিলে । লৰাবজাই লাগ মাৰি নেগুৱত বিয় এৰা বেয়া জানি মানুহ এজাকক এই গদাপানিক ধৰিবৰ নিমিত্তে পাতি দিয়ে । মুঠা এটা

লোকলৈ যদিও ভয় কৰা নাছিল, সবহ মানুহ দেখি আশঙ্কা কৰি গদাপাণি নগা পৰ্জন্তৰ ফালে পলাই গল।

লবাবজাই গদাপাণি কোৱঁৰক ধৰিবলৈ মানুহ পচাৰ আগৈয়ে কোৱঁৰে বিষ কৰাইছিল। নবপোহাঁই কৈদৰ জয়মতী এওঁৰ প্ৰথম মহিষী, আৰু আমাৰ বৰ্ত্তমান ঐশ্বৰ্য্যকৰ নাগিক। গদাপাণি পলাই যোৱাত তেওঁ লৰা তিকতা এৰি গৈছিল। লবাবজাৰ লোকসকলে গদাপাণিক ঘৰত নেপাই, তেওঁ পলোৱাৰ বাতৰি পাই লবাবজাক জনালেগৈ। লবাবজাৰ মন ভয়ত বৰ বিচলিত হল। পাচে তেওঁ গদাপাণিক ধৰিবৰ একোটা উপায় নেদেখি তেওঁৰ বৈশেষক জয়মতীক ধৰি আনিবলৈকে সেনা পাচিলে। সেনাসকলে ৰাজ্যজ্ঞাত জয়মতী কুৰ্বীক ধৰি আনিবলৈকে সেনা পাচিলে। জয়মতী লবাবজাৰ ওচৰ পাওঁতেই ৰজাই তালৈ “গিৰিয়েব কলৈ গল ক?” জয়মতীয়ে ৰজাৰ প্ৰশ্নৰ একো উত্তৰ নিদিলে। কেবা বাবে প্ৰশ্ন হল, জয়মতীয়ে এবাৰো মাত একেবাৰকে নেমাতিলে। পাচে লবাবজাই জয়মতীক কুৰুবাচোৱা চাওদাঙ্গক সপি দি কলে “যেনেকৈ পাব, দত্ত কৰিয়েট বা আইন কোনো উপায়ে হক এইৰ মুখৰ পৰা গদাপাণিৰ বাতৰি উলিয়া।” কুৰুবাচোৱা চাওদাঙ্গে জয়মতীক ৰজাৰ আগবপৰা আঁতৰাই নি, বৰ্ত্তমান জয়মাগৰৰ যত নাগ বতৰাইছে, তাতে জয়মতীক বান্ধি ধৰি নানা শাস্তি কৰি গদাপাণিৰ বাতৰি শোধে। জয়মতীয়ে নীৰবে সকলো যত্ন সাহি ধাৰিলে, তথাপি নিজৰ আমোৰ সম্পৰ্কে এবাৰো এটি কথাৰে নকলে। এদিন চুদিনকৈ ছয় সাত দিন সেই ঠাটতে কুৰুবাচোৱা চাওদাঙ্গে জয়মতীক শাস্তি কৰি আছে, কিন্তু কথাই যত্ন সাহি মাৰ হৈছে, তাৰ একো কাৰ্য্য হোৱা নাই— জয়মতীয়ে গদাপাণিৰ কথা নকয়! নিতৌ চাওদাঙ্গৰ যত্নাত জয়মতীৰ কলন ধ্বনিত দশোদিশ প্ৰতিধ্বনিত হৈ উঠিল। লাহে লাহে এই কথা নগা পৰ্জন্ত পলাই থকা গদাপাণিৰ কাণত পৰিল গৈ। নিজৰ তিকতাৰ যত্ন সাহি কথা শুনি তেওঁ নগাৰ বেশ ধৰি জয়মতীক চাবলৈ আহিল। ছদ্মবেশী গদাপাণি জয়মতীক লবাবজাৰ সেনাৰ হাতত নানাবিধ যত্ন সাহি আক লাগুন। ভুজা দেখিলেহি। পাচে এসময়ত হল চাই তেওঁ জয়মতীৰ ওচৰ চাপি, চিনাকী নিদি এই দৰে কলে:—“হেৰ মানুহজনী, তই কলেই যত্ন সাহি ভুজি মৰিছ? গিৰিয়েবৰ কথা কৈ নিদিয় কিয়?” প্ৰথমবাৰ এই দৰে শোধাত জয়মতীয়ে একো উত্তৰ নিদিলে।

উত্তৰ নেপাই ছদ্মবেশী গদাধৰ আঁতৰি গল। আকৌ বজাৰ সেনাই জয়মতীক ভাঙনা কৰিবলৈ ধৰিলেহি। সকলোৰে চাৰ আৰু মূৰে কপালে হাত দি গুচি যায়। ছদ্মবেশী গদাধৰে আঁতৰবপৰা একান্ত মনে, অতি বিধৰ ভাবে জয়মতীলৈ আৰু সেই বহুধাকাৰীবিলাকলৈ চাই থাকে। নিজৰ প্ৰাণৰ ভয়ত একো মাতিব নোৱাৰে, মাত দিলেই চিনি পাট বাজকীয় সেনাই ধৰি নিব—ধৰি নিলেই মাং। কিন্তু চাওনাং আৰু সেনাবিলাক আঁতৰি যোৱাত্তে গদাধৰ আকৌ জয়মতীৰ ওচৰ চাপিলহি। আকৌ আগৰ দৰে বজাই জয়মতীক শুধিলে নৈ; এই বাবো বজাই একো উত্তৰ নেপালে। কিন্তু এইবাৰ জয়মতীয়ে বজাক চিনি পালে। ভাবিলে বেজাৰ নিমিত্তে তেওঁ এনে বহুধাকো কাণ কৰা নাই আৰু নিজৰ জীৱনকো উহুৰ্গা কৰিবলৈ ধৰিছে, তেওঁ নিজেই ধৰা দি সকলো নাশ কৰে। জয়মতীয়ে জনদীখৰ আৰু স্বামীগুৰুৰ চৰণ চিন্তি, বেতৰ কোষ, ডোম-চোৰাত, চমটা, একোকে কেৰেপ নকৰি সতীত্ব ভেঙেৰে তেজগিনী হৈ লবাবজাৰ নৰবাটী পাৰ গুসকলৰ মনত বিশ্বাস জন্মায় থাকিল, কিন্তু গদাপাণিৰ মনে নসলে। তেওঁ তৃতীয়বাৰ জয়মতীৰ কাষ চাপি শুধিলেগৈ :—“মানুহ-জনী, তই কলেই ইমান বহুধা সৈছ ? গিৰিয়েবৰ কথা কৈ তই বক্ষা পৰ।” বাণীৰ এইবাৰ মনত বৰ বেজাৰ আৰু বিবৰুতি লাগিল। তেওঁ কৃত্ৰিম ক্ৰোধ দেখুৱাই বজাক এইবাৰ এই বুলি উত্তৰ কৰিলে :—“মোৰ গৃহস্থৰ কথা মই নকওঁ, টবিলাকৰ কি হৈছে ? এটবিলাকক কোনে ইয়ালৈ মাতিছে, গুচিবা নেযায় কিয় ?” অৰ্থাৎ ছদ্মবেশে গদাধৰে তিনিবাৰ দেখা দিছেহি ! যদি কেনেবাটক বজাৰ টেকেলাই গম পায়, তেনেহলে সকলো বহুধা লাঙ্গনা নুধায় বাৰ ; এই ভাবি জয়মতীৰ কথা শুনি গদাপাণিয়ে চন্দ্ৰ-সুৰ্য্যাগি দেৱ-তাক সাক্ষী কৰি কলে যে “মই লুকাবপৰা আহি দেখা দি তিনিবাৰ মোৰ কথা কৈ বক্ষা পৰিবলৈ কওঁহি তেও এওঁ নুগুনিলে। এতিয়া আৰু দোক গাত একো প্ৰত্যাহাৰ নাই।”

গদাপাণিয়ে এই দৰে কৈ আকৌ মগা পৰ্বতৰ কালে গলগৈ। চাওদানে ১৫।১৬ দিন গুপবত কোৱাৰ দৰে জয়মতীক শাস্তি দিও গদাপাণিৰ বিষয়ে একোকে উলিয়াব নোৱাৰিলে। শেষত স্বামীৰ চৰণ চিন্তি জয়মতীয়ে এদিন সেই পাণাস্বাপূৰ্ণ ঘণনীয় সত্ৰ পৰিত্যাগ কৰি, নগৰ দেহ ত্ৰিবি, চিৰমুৰবীৰ

কীৰ্ত্তি বাধি, আহোমসকলৰ নাম পবিত্ৰ কৰি, পৃথিৱীত নাব্যসকলক পতি-
 প্ৰাপত্যৰ উদাহৰণ দেখুৱাই নৈকুণ্ঠ ধামলৈ গৈ দময়ন্তী সাবিত্ৰীৰ স্থান অধি-
 কাৰ কৰিলে । জয়মতীৰ লৰা দুটি আছিল ; মাকৰ মৃত্যুৰ পাচত লৰা দুটিক
 বুঢ়ীমাকে নিলে । এই লৰা দুটিৰ জ্যেষ্ঠটিয়েই আহোম বৰ্মাসকলৰ গৌৰৱ-
 স্বৰূপ স্বৰ্গদেৱ কছাসিংহ ।

গদাপানিয়ে নগা-পৰ্ৱততে ছদ্মবেশেৰে থাকিল । নাম-চাং, টাবলুং
 ইত্যাদি নগা-পৰ্ৱতবিলাকৰ আজি ইটো টিলাত কালি সিটো টিলাত পলাই
 থাকি মাছে মাছে ভৈৰামলৈ আহি পান, কচু, আলু, জলকীয়া ইত্যাদি বেচি
 জীবিলা মোকোলাবলৈ ধৰিলে । মাছে মাছে লৰা দুটিকো শাহুৱেকৰ তাত
 চাই যায় । এনে এটা প্ৰবাদ আছে, এদিন হুগু গদাপানি টাবলুং নগা-
 পৰ্ৱতত থকা ভূ-পাই লৰাবজাৰ সেনাবিলাক গৈ তেওঁক তাতে বেৰি ধৰিলে ।
 সেই টাবলুঙত বৰ ডাঙ্গৰ ঘৰ যেন শিল এটা আছিল । গদাপানিয়ে শত্ৰুৰ
 মাজত পৰি আত্মৰ হৈ অতি কাতৰ স্বৰেৰে বনদেবীক সন্মোদন কৰি কবলৈ
 ধৰিলে “হে মাতৃ ! আজি মোক বন্ধা কৰা ।” গদাপানিৰ কাতবোক্তিত
 অকস্মাৎ পৰ্ৱতৰ সেই বিশাল শৈল-ঘাৰ উল্লাটিত হল । গদাপানি তাৰ
 মাজতে লোমাই থাকিল । লৰাবজাৰ সেনাই তেওঁক নেপাই উলটি আহিল ।
 এই শৈল-ঘাৰৰ প্ৰকাণ্ড শিলটোক নগাইতে আজিলৈকে পূজাপাটলাদি দিয়ে ।
 আৰু এদিন গদাপানিক লৰাবজাৰ সেনানিলাকে সেই পৰ্ৱতমালাতে লগ
 পায় । সেই দিনাৰ সন্মৰ্কেও এটি অতুত ঔপভাসিক প্ৰবাদ আছে । লৰা
 বজাৰ চৰবিলাকে যেতিয়া গদাপানিক কেউ কালৰ পৰা বেৰি ধৰিলে, সেই
 সময়ত হুগু বৰগছ এজোপাত এজনী শ্ৰামাঙ্গী তিকতাৰ আবিৰ্ভাব হয় । তেওঁ
 সেই গছৰ ডাল এটাত মাটিলৈ ভৰি ওলোমাই বহি তেওঁৰ দীঘল লহজাৰ
 (মেথেল) তলত গদাপানিক স্মাই লুকাই ৰাখি শত্ৰুৰ হাতৰ পৰা বন্ধা
 কৰিলে ।

এই ধৰে বনাই বিপদত পৰা দেখি গদাপানি নগা-পৰ্ৱত এৰি ভটিয়াই
 বাবৰ মন কৰিলে । কামৰূপৰ বন্দৰ বৰফুকন গদাপানিৰ তিনিহীয়েক ।
 নগা-পৰ্ৱতৰ পৰা ভটিয়াই অহাৰ বাটতে সলাল গোহাঁয়ে তেওঁক চিনি পাই
 উজী বন্দৰ বৰফুকনৰ ঘৰলৈ ডাবৰ নিমিত্তে গদাপানিক পৰামৰ্শ দিলে ।

গদাপাণিয়ে তেওঁৰ পৰামৰ্শকে সাৰোগত কৰি কাৰ্য্যৰূপলৈ গল। তাত এখেদে পোহাৰী এজনীৰ ঘৰত, পাঁচত ব্ৰাহ্মণ এঘৰৰ আশ্ৰয়ত, তাৰ পাচে কোনোবা চান্দতুটীয়া বৰুৱাৰ ঘৰত থাকে। কিন্তু ইয়াত থকাও আপদপূৰ্ণ যেন নেভাবি তেওঁ বাণীগাঁৱলৈ আঁতৰি যায়। এই বাণীগাঁৱত গাবোৱণী এজনীৰ বৰ আভৌপুত্ৰে কবিশ্ৰদ্ধাপাণিক প্ৰতিপাল কৰে। এই গাবোৱণীয়েই কাৰ্য্য-ৰূপৰ বৰ্ত্তমান বাণী-ৰজাৰ বংশৰ মূল।

লাহে লাহে লৰাবজাৰ অভ্যাচাৰ বেছি হল। গদাপাণি বৰ বাহুবলী আছিল, সকলোৱে তেওঁ বাজাৰ হুলস্থূলবিলাক শুচাব পাৰিব যেন তাৰি তেওঁক নিচাৰিবলৈ ধৰিলে। ইতি মধ্যতে বন্ধৰ বৰদুকণে বাণীত গদাপাণি পলাই থকা ভূ পালে। পাচে তেওঁৰ আৰু অভ্যস্ত বাজ বিহাৰবিলাকৰ সাহায্যত গদাপাণিয়ে ১৬০৩ শকত আহোম ৰাজসিংহাসনত উঠি কেনেকৈ গদাধৰসিংহ নাম গ্ৰহণ কৰি আহোম ৰাজ্য শাসন কৰিছিল তাক পুৰণী পাঠক মাজেই জানে।

গদাধৰসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ পৰকালৰ পাচত, ৰুদ্ৰসিংহ স্বৰ্গদেৱ ৰজা হৈ, তেওঁৰ মাতৃক লৰাবজাৰ সেনাবিলাকে যি ঠাইত দণ্ড কৰি কৰি ৰখিলে, সেই ঠাই ডোখৰৰ ঘটনাটি স্মৰণীয় কৰিবৰ মনেৰে, সেই ঠাই ডোখৰকে মাজ কৰি, জয়মতী কুৰবীৰ নামেৰে জয়সাগৰ নাম দি পুখুৰী এটা খনালে। আজিও শিৱসাগৰ জিলাত এই জয়সাগৰ পুখুৰীয়ে জয়মতী কুৰবীৰ বংশস্তম্ব স্বৰূপ হৈ নানা দিগ্‌বিশেষত তেওঁৰ স্মৃতিৰী স্মৃতিত সত্যত্ব পৰিচয় দি অমৰ বাহুবলীৰ অক্ষয় কীৰ্ত্তি ঘোষণা কৰিব লাগিছে।

চেতন প্ৰাণী আৰু উদ্ভিদৰ পাৰ্থক্য কি?

পৃথিবীত বিমানবিলাক বহু আছে, সকলো পৰমাণুৰে গঠিত। এই পৰমাণুবিলাক ইমান সৰু যে, সিহঁতক বহু ডাল্লৰ অণুবীক্ষণ যন্ত্ৰেৰেও আঁৱ দেখা নোহয়। বেজিৰ আপত বিমান টোপা তেজ ধৰে সিও হেজাৰ হেজাৰ পৰমাণুৰ হে সমষ্টি। কীটানু নামেৰে চকুৰে মানিব নোহোৱা কেতবিলাক পোক আছে, সিহঁতো হেজাৰ হেজাৰ পৰমাণুৰে হে নিৰ্মিত।

এই পৰমাণুবিলাক অৱস্থা আৰু কাৰ্য্য ভেদে লগ লাগি বেলেগ বেলেগ বস্তুত বেলেগ বেলেগ আকৃতিৰ আৰু বেলেগ বেলেগ ক্ৰিয়া বিশিষ্ট অণুৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই অণুবিলাক আকৌ সংযোগ, বিয়োগ, ৰূপান্তৰ ইত্যাদি ভৌতিক আৰু ৰাসায়নিক ক্ৰিয়াত লগ লাগি এটা ৰূপ এৰি আন এটা ৰূপ ধৰি সকলো বস্তুৰ সৃষ্টি কৰিছে, বেলেগ হৈ সকলো বস্তুৰে ধ্বংসও কৰিব লাগিছে। অণুৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, আৰু বিকাশ হব লাগিছে, আৰু ইটো অণুৰ পৰা সিটো অণু বেলেগ হৈ যাব পৰা গুণতেই সকলো বস্তুৰ ধ্বংসও সাধন হব লাগিছে। চেতন, অচেতন, উদ্ভিদ এই সকলোবিলাক বস্তু অণু আৰু পৰমাণুৰে নিৰ্মিত হৈছে। সেই কাৰণে এই বস্তুবিলাকৰ উৎপত্তি, স্থিতি, বৃদ্ধি, বিকাশ আৰু ধ্বংস বুলিলে, এই বস্তুবিলাকৰ অণুৰ উৎপত্তি, স্থিতি বৃদ্ধি, বিকাশ আৰু ধ্বংস বুলিব লাগে। ৰাসায়নিক আৰু ভৌতিক ক্ৰিয়াত বেলেগ বেলেগ অণুৰ সংযোগেই তাৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশৰ কাৰণ আৰু বিয়োগেই ধ্বংস আৰু উৎপত্তি, বৃদ্ধিৰ কাৰণ। বিয়োগৰ পৰা কেনেটক উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধি হয়, সেই বিষয়ে পাচত কোৱা যাব, কিন্তু ধ্বংস কেনেটক হয় সেই বিষয়ে চোৱা বাওক।

অণুৰ ধ্বংস বা অৱ বুলিলে এইটো বুজিব নোলাগে যে, ই একেবাৰে লোপ পায়; সংসাৰৰ কোনো বস্তুৰেই প্ৰলয় বা অন্তিম লোপ নাই; এটি ৰূপ এৰি আন এটি ৰূপ ধৰে মাথোন। বৰক এডোখৰ আনি সকলোৰে চকুৰে দেখিবলৈ পাওঁ, আৰু তাৰ দীতলত্ব, কঠিনত্ব ইত্যাদি গুণবিলাকো স্পৰ্শৰে জানিব পাৰোঁ; কিন্তু বৰক পৰি পানী হলে তাৰ আৰু কঠিনত্ব নোহোৱাকৈ আৰু দীতলত্বও অলপ

চেতন শ্ৰাৱী আৰু উদ্ভিদৰ পাৰ্থক্য কি ?

কমে। সেই বৰক ভাপত ভাপ হলে আমি আৰু বৰক দেখিবলৈ নোপাওঁ ; কিন্তু সেই বুলিয়েই যে বৰকৰ অণু পৰমাণুব লোপ হল এনে নহয়, যি অণুবিন্যাসেৰে বৰক ডোখৰ গঠিত হৈছিল, সেই অণুবিন্যাস ভাপত বাষ্পকণা হৈ অনুশা হৈ হল। সুযোগ পালেই সেই বাষ্পকণাবিন্যাস লগ লাগি আকৌ পানী হ'ব, আৰু সেই পানী শীতল হলে বৰক হ'ব পাৰিব। কাঠ এডালি পুৰি ছাই হলে কাঠ ডালিৰ পৰমাণুবিন্যাস যে লোপ পালে এনে নহয়, যি যি ভৌতিক পদাৰ্থেৰে কাঠডালি নিৰ্মিত হৈছিল, সেই ভৌতিক পদাৰ্থবিন্যাসৰ ৰূপান্তৰ মাথোন হল। কাঠডালিৰ কেতৰ্ধিনি ভৌতিক পদাৰ্থ পুৰি ধোঁৱাত পৰিণত হল, সেই ধোঁৱা বায়ুৰ লগত মিহলি হল, আৰু সেই বায়ুৰ পৰাই আকৌ পৃথিৱীৰ নানা ভৱহৰ বস্তুৰ উৎপাদন হল। ইপিনে আকৌ কাঠডালিৰ কিছুমান ভৌতিক পদাৰ্থ ছাইত পৰিণত হল, সেই ভাট কালে মাটিৰ লগত মিহলি হৈ মাটিক সাক্ষা কৰিলে, সেই মাটিতে আকৌ নতৈ গছ পল্লি নতৈ গছে আকৌ সেই মাটিৰ সাৰ লৈ উৎপত্তি, বৃদ্ধি বিকাশ হ'বলৈ ধৰিলে।

এতিয়া দেখা গ'ল যে, পৃথিৱীৰ সকলো বস্তুৰ প্ৰথম থাকিলেও মূল পৰমাণুৰ প্ৰায় না ধ্বংস নাই। ভৌতিক আৰু ৰাসায়নিক ক্ৰিয়াত সংযোগ, বিচ্ছেদ, ইত্যাদি ক্ৰিয়াত সকলো বস্তুৰে উৎপত্তি, বৃদ্ধি বিকাশ কৰে আৰু বিয়োজ্য ৰূপান্তৰ ক্ৰিয়াত সকলো বস্তুৰে ধ্বংস সাধন কৰে। মূলতে সকলো বস্তুৰে পৰমাণু একে। ক্ৰিয়া আৰু অৱস্থান্তৰে সেই একেবিধ পৰমাণুৱেই বেলেগ-বেলেগ বস্তুত বেলেগ বেলেগ ক্ৰিয়া আৰু গুণবিশিষ্ট অণুৰ সন্ধান কৰে। উদ্ভিদ আৰু চেতন শ্ৰাৱীৰ শৰীৰত এই অণুবিন্যাস লগ লাগি কোষ নামেৰে এই দুই শাৰীৰ মূল কণা এটি উৎপত্তি কৰে; এই মূল কণাৰে পৰা দুয়ো জগতৰ বস্তুবিন্যাস সৃষ্টি হৈছে। এই দুয়ো জগতৰ বিমান গুণৰ খাপটো উঠা যায়, সিমান কোষৰ গুণ আৰু ক্ৰিয়া বেলেগ দেখা যায়; কিন্তু দুয়ো জগতৰ বিমান ভলৰ খাপটো লম্বা যায়, সিমান দুয়ো বিধ কোষৰ গুণ আৰু ক্ৰিয়াও মিল দেখা যায়। এই দুয়ো জগতৰ কি কি মিল আৰু কি কি অমিল, আছে উৱাৰ আলোচনা কৰাৰ আগেয়ে চোৱা বাওক এই দুই জগতৰ কোষ কি ?

পুৰাতন বৈজ্ঞানিকসকলৰ মতে কোষ "এটপ্লেজম" নামেৰে জলীয় পদাৰ্থেৰে ভৰি থকা এটি সৰু বোন। কিন্তু আজি কালিৰ পণ্ডিতসকলে কয় যে, বাহিৰৰ আবৰণটোকেই কোষ বোলা নেযায়; কোষ বুলিলে "এটপ্লেজম" নামেৰে জলীয় পদাৰ্থটিকেহে বুজায়। যি আবৰণে "এটপ্লেজমক" চৰ্কাৰি বাধে, সিও "এটপ্লেজমৰ" পৰাহে উৎপত্তি হয়। এই জলীয় পদাৰ্থটিৰ ভিতৰত জীৱাত্মৰ নামেৰে কিছুমান অণু আছে, এই অণুবোলাকেই কোষৰ উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধিৰ মূল। এই জীৱাত্মবটিও "এটপ্লেজমৰ" ৰূপান্তৰহে মাথোন। ভালত কোষৰ এটি চিত্ৰ দিয়া গ'ল।

ক বাহিৰৰ আবৰণ।

খ "এটপ্লেজম" নামেৰে

জলীয় পদাৰ্থ।

গ জীৱাত্মৰ।

উদ্ভিদ জগতত "এটপ্লেজম" আবৰণ ধৰি থাকে। কিন্তু চেতন প্ৰাণী-জগতত কোষৰ চাকোনখনি প্ৰায়েই নেথাকে। কিন্তু কোনো কোনো উদ্ভিদৰ কোষতো আবৰণ আছে; কাষে কাষে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে, উদ্ভিদৰ কোষ মাত্ৰেই আবৰণ নাই এনে নহয়।

চুৱা জগতৰ "এটপ্লেজম" গতি আছে। অৰ্থাৎ "এটপ্লেজম" কেতিয়াও বিবেৰে নেথাকে; তাৰ অৱস্থিতিৰ ঠাই লবাই থাকে। উদ্ভিদ জগতৰ কোষৰ আসৰণ ধৰি থকাৰ নিমিত্তে "এটপ্লেজমৰ" গতি থাকিলেও কোষৰ স্থানচ্যুতি নহয়; আবৰণ ধৰিৰ ভিতৰতে "এটপ্লেজম" ইমূৰপৰা সিমূৰলৈ চৰি থাকে। এই গতিৰ কোনো বন্ধা নিয়ম নাই; কোষ বৃদ্ধিৰ আৰু উৎপত্তিৰ মূল কাৰণ উদ্ভিদ জগতত "এটপ্লেজম" এই গতিয়েই। চেতন প্ৰাণী-জগতৰ কোষৰ গতি থকাৰ কাৰণেই অনেক ডলৰ থাপৰ চেতন প্ৰাণীয়ে নিজৰ ঠাই সলাই বেলেগ ঠাই লয়। আৰু এই দৰে ঠাই সলাওঁতে যি উপায়েৰ বস্তু পায়, সেই উপায়েৰ বস্তু গ্ৰহণ কৰি বৃদ্ধি প্ৰাপ্ত হয়। চেতন প্ৰাণী-জগতৰ প্ৰায় কোষৰে গতি-শক্তি থকাৰ বাবে, আৰু উদ্ভিদজগতৰ কোষৰ গতি-শক্তি নথকাৰ বাবেই অনেকে কোষৰ গতি অপভিৰূ। উদ্ভিদ আৰু চেতন প্ৰাণীৰ মূল বেলেগ

ধৰি কৰিছিল। কিন্তু আজি কালি এইটোও প্ৰমাণ হৈছে যে “জুপাৰ” “আদৰমালতী” “বক্তাহাৰী পাদপ” ইত্যাদি কিছুমান উদ্ভিদবোৰো সামান্য গতি-শক্তি আছে। কাজে কাজেই এই বিষয়েও উদ্ভিদ আৰু চেতন শ্ৰাণীৰ মিল ওলাই পৰিছে। সাধাৰণতঃ জানিব। উদ্ভিদৰ গতি নাই, চেতন শ্ৰাণী গতিবিশিষ্ট।

উদ্ভিদ জগতৰ কোষৰ ভিতৰত “প্ৰটপ্লাজম” জীৱাস্থৰ ইত্যাদিত বাজেও “ক্লৰিকিল” নামে এবিধ পদাৰ্থ আছে। এই “ক্লৰিকিলেই” উদ্ভিদ জগতক সেউজীয়া বং দিছে, আৰু এই বস্তুৰ গুণতেই উদ্ভিদে মাটিৰ পৰা টানি লোৱা বল আৰু আকৰ্ষণ কৰা বায়ুৰ পৰা তাৰ লালতীয়াল বস্তু অক্সিজেন, পানী আৰু ক্লৰফিল এই মূল তিনিটা পদাৰ্থ উলিয়াই লব পাৰে। সেই দেখি উদ্ভিদ জগতৰ নাক, মুখ, পেট, শিৰা, নাড়ী ইত্যাদি যন্ত্ৰ নাই। কোষতে এই দৰে বহিৰ্জগতৰ বস্তু মিল হৈ কোষৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ কৰে। চেতন শ্ৰাণী জগতৰ কোষৰ ভিতৰত এই পদাৰ্থটি নাই, সেই কাৰণে চেতন শ্ৰাণীৰ কোষে উদ্ভিদৰ দৰে কেৱল বায়ু পানীৰে পৰা বৃদ্ধি প্ৰাপ্ত হ'ব নোৱাৰে; সংসাৰণপৰা খাদ্য বস্তু লয়। সেই খাদ্য বস্তু মুখ, পেট ইত্যাদিৰ সহায়ত শৰীৰৰ ভিতৰলৈ যায়। তাত বিশেষ বিশেষ যন্ত্ৰ-প্ৰণালীৰ সহায়ত ৰূপান্তৰ হৈ তেজত পৰিণত হয়, তেজৰে সঞ্চালিত হৈ কোষক নতুন পদাৰ্থ দিয়ে। কিন্তু “ক্লৰিকিল” বস্তুবৰ্জিত অনেক উদ্ভিদ আছে, সেইবিলাক উদ্ভিদে আকৌ “ক্লৰিকিল” নোহোৱাকৈয়ে বৰ্দ্ধিত হয়। এই দুয়ো জগতৰ কোষে উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধি হ'বলৈ প্ৰথমে নিজ নিজ উপায়ে বহিৰ্জগতৰপৰা সিহঁতৰ উপযোগী অনুকৰণবিলাক লৈ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ পায়। এতিয়া কোষনে। কেনেকৈ উৎপত্তি বৃদ্ধি বিকাশ পায় দেখা যাওক।

প্ৰথম, দুয়ো জগতৰ কোষৰ ভিতৰত থকা অলৌকিক পদাৰ্থটিৰ গতি আছে, এটা কথা পূৰ্বেই কোৱা হৈছে। এই গতিৰ কাৰণেই পদাৰ্থটি চেতন শ্ৰাণীৰ শৰীৰত স্থানচ্যুত হয়, নতুন আকাৰ ধাৰণ কৰে, আৰু সময়ে সময়ে নতুন গুণবিশিষ্ট হয়। চেতন শ্ৰাণীৰ শৰীৰত কোষৰ এই দৰে পৰিবৰ্ত্তন আৱ ৰূপান্তৰ হোৱা গুণতেই ভেদৰপৰা মল্লহ, মল্লহৰপৰা উপাহি, উপাহিৰ পৰা অহি ইত্যাদি উৎপাদন হয়। উদ্ভিদ জগতৰ কোষৰ আবৰণ থকাৰ নিমিত্তে,

“প্ৰটপ্লেজম” পোনেনই আৰম্ভণ ভেদ কৰি আদি কোষৰ পৰা ওলাই নতুন আকাৰ আৰু নতুন গুণবিশিষ্ট হয়। এমিগৰা নামেৰে এবিধ চেতন প্ৰাণী আছে, এই চেতন প্ৰাণীতেই কোষৰ এই প্ৰকাৰ উৎপত্তি আৰু ৰূপান্তৰ দেখা যায়। উদ্ভিদজগতত যেতিয়া গছৰ পৰা পাত হয়, পাতৰ পৰা ফুল হয়, ফুলৰ পৰা গুটী হয়, তেতিয়া কোষে এই দৰে উৎপত্তি আৰু ৰূপান্তৰ পায়। হয়াত বাজেও “ফুস্পৰ” নামেৰে এবিধ শূন্য, চকুৰে গণিব নোৱাৰা, উদ্ভিদ আছে, সেই উদ্ভিদৰ বৃদ্ধি বিকাশ এই নিয়মেই হয়।

যিটোৱ, দুটা আদি কোষৰ জলীয় পদাৰ্থ সংযোগ হৈ এটি নতুন কোষ উৎপত্তি কৰে। চেতন প্ৰাণীৰ কোষৰ আৰম্ভণ প্ৰায় নথকাৰ বাবে এটা কোষৰ “প্ৰটপ্লেজম” আন এটাৰ লগত মিহলি হবলৈ একো কষ্ট নাই। উদ্ভিদৰ কোষৰ ঢাকোন খনি ধকাৰ নিমিত্তে—“প্ৰটপ্লেজম” বেগতে লগা লাগি হব নোৱাৰে। প্ৰথমে ঢাকোন খনি খুটাচ লৈ শেহত ছয়ো সংযোগ হয়, সংযোগ হলেই এই নতুনকৈ সৃষ্ট হোৱা কোষ বিশেষ আকাৰ আৰু গুণবিশিষ্ট হয়। উদ্ভিদজগতত ফুলৰ পৰা গৰু কেশৰৰ বেণু গৰ্ভকেশৰৰ বেণুত মিলি হৈ যি বীজ হয়, এয়েই এই নিয়মৰ আত্মপ্ৰকাশমান প্ৰমাণ। চেতন প্ৰাণীজগতত এই নিয়ম সলাই দেখা যায়। দ্বীৰ্ঘকাল পূৰ্ণ-বীজ সংযোগ হলেই, সন্তানৰ মূল কণাটিৰ উৎপত্তি হয়। সেই কণাৰ বৃদ্ধি বিকাশত সন্তানৰ উৎপত্তি হয়। একোটা আদি কোষ ফাটি চাৰি পাচটা নতুন কোষৰ উৎপত্তি হয়। কোষৰ ভিতৰত থকা জলীয় পদাৰ্থটিৰ সংস্কাৰৰ ব্যতিক্ৰমৰ সংযোগত আকাৰ বৃদ্ধি হয়, আৰু আকাৰ বৃদ্ধি হলেই ফাটি উঠে। এটি ৪৫ ভাগে বিভক্ত হয়, আৰু প্ৰত্যেক ভাগৰে পৰা নতুন নতুন একোটা কোষ উৎপত্তি হয়। “প্ৰটপ্লেজমটি” ফটাৰ পূৰ্বেই কোষৰ ভিতৰত থকা জীৱাণুটিও ৪.৫ ভাগে বিভক্ত হয়, আৰু প্ৰত্যেক থও “প্ৰটপ্লেজম” লৈকে জীৱাণুৰ একো একোটি কণা যায়। সেই কণা বৃদ্ধি বিকাশ হলে আকৌ সেইদৰে কোষৰে পৰা সেই প্ৰাণীতেই নতুন নতুন কোষ ওপজে। উদ্ভিদজগতৰ কোষ বেচি ভাগ এনেকৈ উৎপত্তি বৃদ্ধি আৰু বিকাশ পায়। চেতন প্ৰাণী জগতৰ কোষে এই নিয়মে বৃদ্ধি বিকাশ উৎপত্তি প্ৰায়েই নোপায়। সেই কাৰণে উদ্ভিদ জগতত গছৰ ডাল মূল কাটি আনি কলেও ভাবেপৰা নতুন এংগাণা গছৰ সৃষ্টি হয়; চেতন প্ৰাণী জগতত কোনো

বস্তুৰ শৰীৰ কাটি পেলালে নতুন শ্ৰাণী সৃষ্টি হোৱা দৃশ্য দেখি, বিভক্ত হোৱা অংশই বিকাৰ প্ৰাপ্ত হৈ হয়। সাধাৰণতঃ উদ্ভিদ আৰু চেতন শ্ৰাণীৰ কোষৰ মূল পাৰ্থক্য এই এটা। কিন্তু আশ্চৰ্য্যৰ বিষয় যে, “পুকুৰুজ” নামেৰে এটা চেতন শ্ৰাণী আছে, তাক বতৰ খণ্ডে কটা যায়, প্ৰত্যেক খণ্ডৰে পৰা এটা এটা নতুন পুকুৰুজ উৎপত্তি হয়; পুকুৰুজটো কেতিয়াও মৰবে। ইয়াৰ এই বিষয়ে ক্ৰিয়া ঠিক উদ্ভিদৰ দৰে।

এই দৰে তলৰ খাপৰ উদ্ভিদ আৰু চেতন শ্ৰাণীৰ ইমান মিল যে, কোনো কোনো স্থলত উদ্ভিদ কোনটো আৰু চেতন শ্ৰাণী কোনটো চাবলৈ কঠিন নোহোৱাৰি। “স্পঞ্জ” এটা কি বস্তু তাক সকলোৰে দেখিছে, কিন্তু এই “স্পঞ্জ” উদ্ভিদেই নে চেতন শ্ৰাণীয়েই, ইয়াৰ সঠিক মীমাংসা এতিয়ালৈকে কোনেও কৰিব পৰা নাই। অৱশ্যে “স্পঞ্জ,” লো মাটী বা শিলৰ শ্ৰেণীৰ বস্তু নহয়।

এই দৰে আদিমূলতে প্ৰায় একে ক্ৰিয়া, একে গুণবিশিষ্ট কোষেই এটা দুই জনগতৰ ওপৰ খাপৰ বস্তুবিলাকত বেছি বেছি মিল হৈ আহিছে, আৰু বায়ু আৰু ক্ৰিয়াভেদে বেলেগ বেলেগ গুণবিশিষ্ট হৈছে, উদ্ভিদ জনগতত এই কোষৰে পৰা শেলুৱাই, পুনী, ঢেকিয়া, লতা, গছ ইত্যাদিৰ উৎপত্তি হৈছে, আৰু চেতন শ্ৰাণীও সামান্য কটাব পৰা পূৰ্ণ অৱয়ববিশিষ্ট মানুহৰ সৃষ্টি হৈছে। উদ্ভিদ জনগতৰ কোষে মাটি আৰু বায়ুৰ পৰা বস্তু আকৰ্ষণ কৰি লয় পৰা ওপৰতহে হঠাৎ কোষ সিটো কোষে সৈতে লগ লাগি গছ লতাৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ কৰিছে আৰু গছৰ শিপা আৰু পাততে নিজৰ উপাদেয় বস্তু লয় পৰা কোণৰ সৃষ্টি কৰিছে। চেতন শ্ৰাণীৰ শৰীৰত কোষে নিজৰ উৎপত্তি, আৰু বৃদ্ধি হব পৰা নাক মুখ, লোমকূপ অস্থি, চৰ্ম ইত্যাদিৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই দুয়ো জনগতৰ কোষৰ ক্ষমতা আছে; কিন্তু বৃদ্ধি বিকাশ ইত্যাদি কাৰ্য্যত কোষৰ শক্তিৰ ক্ষমতা হয়। এই শক্তি পূৰ্বাৱলৈ কোষে বেলেগ বেলেগ বস্তুত বেলেগ বেলেগ গুণ আৰু ক্ৰিয়া অৱলম্বন কৰি বহিঃজনগতৰ পৰা সিহঁতৰ উপাদেয় বস্তু লৈছে। আৰু ওপৰৰ শ্ৰেণীৰ উদ্ভিদৰ বহিঃজনগতৰ পৰা লয়ৰ মূল উপায় হৈছে গছৰ শিপা, পাত, গছৰ গা ইত্যাদি; আৰু ওপৰৰ শ্ৰেণীৰ চেতন শ্ৰাণীৰ উপায় হৈছে নাক, মুখ, লোমকূপ ইত্যাদি। উদ্ভিদে শিপাৰে মাটিত পোতাৰ্থ লৈ থাকে। শিপাৰ কোষবিলাকত ছিদ্ৰ আছে সেই ছিদ্ৰই

দ্বি শতাব্দী বস কোষত সোমায়, সেই বস ইটো কোষৰ পৰা সিটো কোষলৈ যায়, এই দৰে গোটেই গছতে বস সঞ্চালিত হয়, বস সঞ্চালিত হলে গছৰ প্ৰত্যেক কোষে সেই বসৰ পৰা বল পায় আৰু বৃদ্ধি পায়। আকৌ গছৰ পাতত এটি চমংকাৰ কোঁশল আছে। চেতন প্ৰাণীৰ পাত যেনেকৈ লোমকূপ আছে, তেনেকৈ উদ্ভিদৰ পাতৰ মাজে মাজে ফুটা আছে। সেই ফুটাৰিলাকেৰে বায়ু সোমায়, বায়ু সোমালে সেই বায়ুৰ পৰা উদ্ভিদে তাৰ লাগতীয়াল অঙ্গাবক গ্ৰহণ কৰি বাপে। অনব্কাৰী অল্পজান আকৌ সেই নিকাৰে উলিয়াই দিয়ে, সেই অল্পজান বায়ুৰ লগত মিহলি হয়। এই দৰে গছৰ কোষে উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ প্ৰাপ্ত হয়; কোষৰ উৎপত্তি, বৃদ্ধি, বিকাশ হলেই, গছৰ পৰা পাত, পাতৰ পৰা ফুল, ফুলৰ পৰা শুটী ইত্যাদি গছৰ জীৱনী কাৰ্য্য সম্পাদিত হয়।

চেতন প্ৰাণীৰ মুখ আছে, এই মুখেৰে বহিৰ্জগতৰ পৰা বস্তু যায়। এই বস্তু মুখ আৰু আঁহাববাহিনী নদীৰ সহায়ত পেটত পৰে। পেটত ৰাসায়নিক ক্ৰিয়াত এই বস্তুৰ পৰিবৰ্ত্তন হয়, লাগতীয়াল ভাগ তেজলৈ পৰিণত হয়, সেই তেজ নাড়ীয়ে নাড়ীয়ে সঞ্চালিত হৈ শৰীৰৰ সকলো অঙ্গকে অৰ্থাৎ শৰীৰস্থ সকলো কোষকে সম্বীৰ বাপে, আৰু অনব্কাৰী বস্তুবিলাক মল-মূত্ৰাৰেদি উলিয়াই দিয়ে, আকৌ লোমকূপেদি শৰীৰৰ দৃশ্যীয় পদাৰ্থবিলাক বায়ুৰে বাহিৰ হয়। নাকেৰে আমি উশাহ লওঁ, সেই উশাহতে আমাৰ হাওঁকাউলৈ বায়ু প্ৰবেশ কৰে। বায়ু প্ৰবেশ কৰি শিৰাপ্ৰাণালীয়ে শৰীৰৰ সকলো অঙ্গৰ পৰা টানি আনি গোটাই বোৱা দূষিত তেজক শুদ্ধ কৰে; শুদ্ধ হলেই সেই তেজ আকৌ সঞ্চালিত হয়। দূষিত পদাৰ্থ অঙ্গাবক আকৌ নিশাহত ওলাই আহি বায়ুৰ লগত মিহলি হয়। পুনৰ এই অঙ্গাবক গ্ৰহণ কৰি চেতন প্ৰাণীৰ উপযোগী অল্পজান উলিয়াই দিয়ে।

এতিয়া দেখা গেল যে উদ্ভিদ চেতন প্ৰাণীৰ উপযোগী, আৰু চেতন প্ৰাণী উদ্ভিদৰ উপযোগী। এই দৰে সংসাৰৰ সকলো বস্তুয়েই পৰস্পৰ পৰস্পৰৰ উপযোগী। মূলতঃ সকলো বস্তু প্ৰায় একে; ক্ৰিয়া আৰু গুণ ভেদে বেলেগ বেলেগ শৰীৰত বেলেগ বেলেগ ক্ৰিয়া আৰু গুণবিধিষ্ট হয়। যি জনা পুৰুষে এই দৰে এই অসীম ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলো বস্তুকেই পৰস্পৰ পৰস্পৰৰ উপযোগী

কবি সৃষ্টি কৰিছে, অসামান্যত সামৰ্জন্য দেখুৱাইছে, সেই জনা পুৰুষৰ শক্তি আৰু মহিমা কেনে অসীম।

প্ৰাণীতত্ত্ব ।

এহতৰ বিখ্যাস এই যে মানুহে বিমান বিজ্ঞানৰ উন্নতি সাধন কৰে সিমান স্বভাৱৰ কাৰ্য্য-কলাপবিলাক দেখি তাৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ হিচ কৰিব পাৰি মানুহৰ বোধগম্য নোহোৱা জৈৱৰ অসীম ক্ষমতাৰ প্ৰতি আহু। কৰি আছে, সিমান মানুহে জৈৱৰ সমকক্ষ হব পাৰিব বুলি আশা কৰে। এই বিখ্যাসটো অমূলক, কাৰণ ডাক্তৰ ডাক্তৰ বিজ্ঞানবিং পণ্ডিতসকলেই কৈছে যে বিমান বিজ্ঞানৰ বাটত আগ বঢ়া যায় সিমান পৰমেশ্বৰ সৃষ্টি কৌশল বুজিব পাৰি, তেওঁৰ অসাধাৰণ বুদ্ধি আৰু ক্ষমতাৰ চিনাকি পোৱা যায় আৰু তেওঁৰ তুলনাত আমি যে কিমান নিকট তাকো সূক্ষ্মবকৈ বুজা যায়।

বৈজ্ঞানিক কল্পনাৰ বলত আমি জড়জগতৰ পৰিবৰ্ত্তনবিলাকৰ আদি অন্ত বিচাৰি উলিয়াইছোঁ। এই কল্পনাৰ সহায়তে আমি পৃথিৱী, চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য প্ৰভৃতি সৌৰজগতৰ গ্ৰহবিলাকৰ প্ৰথমাদহ। কেনে আছিল তাক জানিব পাৰিছোঁ। অকল কল্পনাৰ ওপৰতে আমাৰ বৈজ্ঞানিক শিক্ষা হোৱা নাই। উন্নতিৰ সোতত নিজে ন বৈজ্ঞানিক যন্ত্ৰবিলাকৰ আৱিষ্কাৰ হব লাগিছে। সেই যন্ত্ৰবিলাকৰ কাৰ্য্যকৰী হাবাই আমি পণ্ডিতসকলৰ অনুমানবোৰৰ সত্যতা প্ৰমাণ কৰি চাইছোঁ। এই এটাইবিলাক সাধাৰণ কথা। আন গ্ৰহবিলাকৰ কথা এৰি অকল পৃথিৱী সম্বন্ধীয় কথাবোৰ আলচ কৰিয়েই তথা মানিব লাগে।

পৃথিৱীৰ বিৱৰণ সম্পৰ্কে এটি বাই প্ৰশ্ন এই যে পৃথিৱীত প্ৰাণীৰ সৃষ্টি কৰ পৰা হ'ল? জড়বস্তুৰ যোগত প্ৰাণৰ উদ্ভৱ হৈছে নে, ই এক পৰমেশ্বৰৰ সৃষ্টি? এই কথা বৰ গুৰু আৰু ই আমাৰ আলোচনাৰ ভিতৰৰ নহয়। প্ৰাণ কি বস্তু

প্রাণী মাত্ৰেই সেই সম্বন্ধে এটা সূত-জ্ঞান আছে, সেই জ্ঞানটি কেনে তাক ভাষাৰে বিনয়ৰূপে বুজাবা টান। প্ৰত্যেক জীৱৰ এই সম্বন্ধে যি আত্ম-প্ৰত্যয় আছে সেয়ে বৰেই। আমি মুঠতে ইয়াকে জানো যে জড়বস্তুৰ লগত প্ৰাণ লাগি প্ৰাণী হৈছে।

প্ৰাণীৰ উৎপত্তি আৰু পৰিবৰ্ত্তনৰ গতি নিৰ্ণয়ৰ আবিষ্কাৰ আধুনিক বৈজ্ঞানিক জগতৰ এটি বৰ ডাঙ্গৰ ঘটনা। যেষ্টে সেয়ে দেখিছে যে পৃথিবীত মানুহ, বান্দৰ, ঘোৰা, হাতী, গৰু, মহ, চৰাই প্ৰভৃতি নানা প্ৰেণীৰ সৃষ্টিৰ প্ৰাণী আৰু মাহ কচি প্ৰভৃতি জলচৰ প্ৰাণী আছে। তাত বাজেও গৰু, লতা ইত্যাদি উদ্ভিদ প্ৰাণীও পৃথিবীত আছে। এই এটাইবিলাকৰ যে প্ৰথমতে একে উৎপত্তি ঠাই, এনেদৰে মেষ-পাক-ঘোৰা প্ৰাণীস্বৰূপে যে আদিত একেডালি মাখোন আঁত আছিল, তাক ভাবিলেও আচৰিত হ'ল নাসে। সুপ্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত ডাবউইসে প্ৰথমতে এই আচৰিত সত্য উলিয়াই সাধাৰণৰ চকুৰ আগত জাতি ধৰে। *

জীৱবিলাকৰ মাজত প্ৰাণৰ পৰিমাণৰ তাৰতম্য থকাৰ বাবে বেগেল বেলেগ প্ৰেৰিত প্ৰাণীবিলাকক ভাগ কৰিব পাৰি। মাহতকৈ হাঁহৰ প্ৰাণৰ পৰিমাণ বেছি, বান্দৰতকৈ মানুহৰ প্ৰাণৰ পৰিমাণ বেছি, সেই দেখি জীৱ-জখলাত মাহ হাঁহৰ আৰু বান্দৰ মানুহৰ তলৰ খাপত থাকিব। জীৱ-জখলাত সকলোতকৈ ওপৰ ঠাই সম্প্ৰতি মানুহেই অধিকাৰ কৰিছে। পাচত যে কালৰ গতিত নানা পৰিবৰ্ত্তন হৈ এই জগতৰ অৱস্থা কেনেকৈ লৰে তাক কোনে কৰপাবে? এই জীৱ-জখলাৰ নীচেই তলৰ খাপত প্ৰটোপ্লেজম বা গাণপক নামে এবিধ প্ৰাণী আছে। সমুদ্ৰত ইহঁতৰ উৎপত্তি হয়। সাধাৰণত দেখিলে ইহঁতৰ যে প্ৰাণ আছে তাক বুজা টান, ইহঁতৰ কোনো অঙ্গ বা ইন্দ্ৰিয় নাই। ডোখৰ ডোখৰকৈ কাটি নিলেও প্ৰত্যেক কটা অংশই একোটা বেলেগ প্ৰটোপ্লেজম হৈ উঠে, আকৌ কেবোডোখৰ একে লগ কৰি নিলে সেই এটাইবোৰ মিলি এটা জীৱৰ নিচিনা কাম কৰে। কোনো বিশেষ কোষৰ মাজত এই প্ৰটোপ্লেজম উৎপত্তি হলে তাতিয়া নিৰ্দিষ্ট আকাৰৰ এটা জীৱৰ সৃষ্টি হয়, তেতিয়া সেই প্ৰাণীক জীৱ জখলাৰ নীচেই তলৰ খাপৰ ওপৰত ঠাই দিয়া হয়।

এনেকুৱা প্ৰথম নিৰ্দ্ধিষ্ট আকাৰৰ প্ৰাণীবিলাকৰ অল্প প্ৰত্যক্ষৰ সন্ধান ভেদাত্মক নেকাকৈ । য়োক কেচু প্ৰায় এই শ্ৰেণীৰ জীৱ । কোনো বস্তু ধৰিব লাগিলে সিহঁতে গাটোৰ এচোৱা দীঘলকৈ মেলি দিয়ে বা কোনো বিপদৰ আশঙ্কা হলে তেতিয়াই গোটেই গাটো কঁচাই ধুবলীয়া বাতলু গুটিৰ দৰে হয় । কোনো আহাৰ খাব লাগিলে আহাৰীয় বস্তুটিৰ চাৰিও ফালে মেৰাই ধৰি তাৰ সাৰ গুহি পেলায় ।

এই প্ৰটোপ্লেজৰ অৱস্থাপৰা উন্নতি হৈয়েই পৃথিৱীত নানা জীৱ জন্তু সৃষ্টি হৈছে । প্ৰকৃতিৰ প্ৰণালীৰ দ্বাৰাই জীৱবিলাকৰ আধিভে একেটা উৎপত্তিৰ ঠাই হৈয়ো অনন্ত কালৰ গতিত নানা শ্ৰেণী ভেদ হৈছে । প্ৰত্যেক শ্ৰেণীৰ জীৱ, শ্ৰেণীজগতৰ ক্ৰমিক উন্নতিৰ প্ৰত্যেক অৱস্থাৰ একোটা গঢ় মাথোন । এই ক্ৰমিক উন্নতি এটা বৰ ডাঙৰ প্ৰাকৃতিক বিবৰ্তনৰ দ্বাৰাই সধা হৈছে, আৰু সেই বিবৰ্তনৰ এতিয়ালৈকে শেষ ফল মানুহৰ সৃষ্টি । এই ক্ৰমোন্নতিসাধক পৰিবৰ্তন সদাই চলি আছে আৰু ভৱিষ্যতলৈও সেই দৰেই চলি থাকিব ।

এতিয়া এনে প্ৰশ্ন হ'ব পাৰে যে প্ৰকৃতিৰ কি প্ৰণালী অনুসাৰে জীৱজগতত শ্ৰেণীভেদ হৈছে? এই প্ৰণালী এইবিলাক নিয়মৰ দ্বাৰাই গঢ়া, যেনে (১) বৃদ্ধি আৰু পুনৰুৎপত্তি (২) পুৰুষানুক্ৰমিক গুণাধিকাৰ, (৩) বহিৰ্জগতৰ অৱস্থাৰ আৰু ব্যৱহাৰ অব্যৱহাৰৰ তাৰতম্য (৪) জীৱসমূহৰ ঘনবৃদ্ধি, সিহঁতৰ মাজত জীৱন বন্ধাৰ নিমিত্তে যুগ্ম আৰু তাৰ ফল প্ৰকৃতিৰ প্ৰাকৃতিক নিৰ্মাচনৰ দ্বাৰাই হোৱা জীৱচৰিত্ৰৰ প্ৰকৃতি ভেদ আৰু উন্নতিহীন জীৱৰ লোপ । এই কেইটা নিয়ম বৰ গুৰু আৰু বুজিবলৈ বৰ টান, সেই দেখি এই বিষয় অলপ বিশদৰূপে বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা যাওক ।

বৃদ্ধি আৰু পুনৰুৎপত্তি এই দুটা গুণ সকলো জীৱৰেই আছে । সমস্ত গতিত মানুহ, গৰু, ঘোৰা, চৰাই, তৃণ সকলো বাঢ়ে আৰু সিহঁতৰ সত্ত্বিত উৎপাদন কৰি জীৱসংখ্যা বঢ়ায় । এই দুটা গুণ নথকা হলে জগতত প্ৰাণী নাথাকিলহেঁতেন ।

দ্বিতীয় নিয়মটি বৰ আৱশ্যকীয় । পৃথিৱীৰ সকলো প্ৰকাৰ জীৱই নিজ নিজ গুণ নিজ সন্তান সন্ততিবিলাকক দি যায় । সকলোৱেই দেখিছে যে বহুত মানুহৰ কিছুমান বোগ সিহঁতৰ পূৰ্বপুৰুষবিলাকৰপৰা অধিকাৰ কৰা । ডাক্তৰী

শাস্ত্ৰত এনেকুৱা বহুত ঘটনাৰ কথা উল্লেখ কৰা আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে এটা ঘটনাৰ উল্লেখ কৰি এই কথাৰ সত্যতা দেখুওৱা যাওক। এসময়ত অয়েলীয়া দেশৰ এখন চহা মাহুং তাৰ ভেড়া পোৱালি এটাৰ ঠেং কেটেটা আন আন তাৰ সহনীয়া পোৱালিৰ ঠেংতকৈ চুটি যেন দেখিলে। ঠেং চুটি হোৱাবপৰা চহা মানুহটোৱে বুজিলে যে সেই ভেড়া পোৱালিটি ডাঙ্গৰ হলেও আন ভেড়াৰ নিচিনাকৈ দি দেও দি চকোৱা পাব হৈ পলাব নোৱাৰিব। এইটো বৰ সুবিধা যেন দেখি সেই ভেড়াৰ ঘিৰিগাক পোৱালিৰ সেই দৰে ঠেং চুটি হল সেইবিলাকক বেলেখে ধৈ সিহঁতৰ পৰা সন্ততি আনোৱালে। ভেটিয়া সেই সন্ততিবিলাকৰ ঠেং চুটি হোৱা আৰু স্পষ্টকৈ দেখা পল। এই দৰে কোৱাবাৰো চুট ঠেঙীয়া ভেড়াৰ ঘোৰ মিলাই দিয়াবপৰা এবিধ নতুন জাতৰ ভেড়াৰ সৃষ্টি হল। আপৰ পুৰুষৰ গুণবিলাক তাৰ পাচৰ পুৰুষে অধিকাৰ কৰাত কিছুমান নিয়মে কাজ কৰে যেনে, মটী জীৱটিৰ বিশেষত্ব সাধাৰণত মটী সন্ততিয়ে অধিকাৰ কৰে, মাইকীৰ বিশেষত্ব মাইকী সন্ততিয়ে অধিকাৰ কৰে, আকৌ দেখা যায় যে এটা জীৱৰ জীৱনৰ দি সমস্ত এটা বিশেষত্ব অৰ্জা হৈছিল তাৰ সন্ততিবিলাকেও পাচত জীৱনৰ ঠিক তেনে সময়েতে সেই বিশেষত্ব অধিকাৰ কৰে। সেই নিয়মে কোনো এক শ্ৰেণীৰ জীৱবিলাকৰ বুৰঞ্জীৰ আদিতো অৰ্জা। গুণবিলাকৰ চিন এই শ্ৰেণীৰ জীৱৰ প্ৰত্যেক পুৰুষৰ সন্ততিবোৰৰ জীৱনৰ প্ৰথম ভাগত দেখিবলৈ পোৱা যায়, শেষ ভাগত অজ্ঞ। গুণ বা বিশেষত্ববিলাক জীৱনৰ পাচ ভাগত হৈ ফুটি ওলায়।

এতিয়া বহিৰ্জগতৰ বেলেগ বেলেগ অৱস্থাৰ বাবে আৰু অভ্যাস, ব্যবহাৰ আৰু অব্যৱহাৰ দ্বাৰাই জীৱবিলাকৰ কি নিয়মে লক্ষণ ভেদ হয় লাগিছে তাক বিচাৰ কৰি চোৱা যাওক। বহিৰ্জগতৰ অৱস্থা বুলিলে বহুত কথা সুজায়; ইয়াত আমি জল, বায়ু, ঠাইৰ প্ৰাকৃতিক অৱস্থা প্ৰকৃতিৰ কথা উল্লেখ কৰিম। কোনো ঠাই বৰ গৰম বা শীতপ্ৰধান হলে সেই ঠাইৰ জীৱবিলাকে জল বায়ুৰ সেই অৱস্থাৰ উপযোগী হব লাগিব, তেহে সিহঁত তিষ্ঠিব পাৰিব। জল বায়ুৰ অৱস্থাৰ ওপৰত উদ্ভিদ বস্তুৰ অৱস্থাই যিমান নিৰ্ভৰ কৰে তন্তৰ অৱস্থাই যিমান নকৰে। প্ৰাণীতন্তৰিং পণ্ডিতসকলে দেখিছে

যে ঠাইৰ জগৰ ভাৰতম্যাবপৰা জীৱবিলাকৰ মাজত প্ৰভেদ দেখা যায়। মহাদেশবিলাকত যিবিলাক চৰাই আছে সেইবিলাকৰ বৰণ বীণবোৰত থকা চৰাইৰ বৰণতকৈ বহুত উজ্জল। সাগৰৰ কাষত থকা গছগছনিৰ পাড়বিলাক সাধাৰণত বেছি ডাঠ দেখা যায়। এনেকুৱা উদাহৰণ আৰু বহুত প্ৰভেদ ঘটিছে, তাৰ এটি উদাহৰণ দেখুৱালেই হয়। ঘৰচীয়া হাঁহৰ ঠেঙ্গৰ গধুৰতাতে বনবীয়া হাঁহৰ ঠেঙ্গৰ গধুৰতা বহুত কম। তাৰ কাৰণ এই যে ঘৰচীয়া হাঁহবিলাকে ঠেঙ্গেবেই সদাই কাম কৰে, গৰি-চৰি ফুৰিব লাগিলে খোজ কাঢ়ে, কিন্তু বনবীয়া হাঁহবিলাকে প্ৰায় সদাই উড়ি ফুৰে, সেই দেখি সিহঁতৰ ঠেঙ্গৰ কাম সিমান নহয়। এই কাৰণৰ নিমিত্তেই ঘৰচীয়া হাঁহৰ ঠেং বনবীয়া হাঁহৰ ঠেঙ্গতকৈ গধুৰ। ব্যৱহাৰ আৰু অব্যৱহাৰৰ কাৰ্য্যৰ উদাহৰণ প্ৰায় এনেকুৱাই। কোনো বিশেষ অবস্থাত পৰাব বাবে বা কেতিয়াবা কোনো প্ৰকাৰ জীৱৰ এটা বিশেষ অঙ্গৰ কাম নোহোৱা হৈ পৰে। তেনেকুৱা হলে সেই অঙ্গৰ ক্ৰমে হীন অৱস্থা হয় আৰু এই বকমে বহুত পুৰুষৰ পাচত হয়তো জীৱটিৰ সেই অনাবশ্যকীয় অঙ্গটিয়ে দোপ পায়। অগ্নীত বা উটচৰাইয়ে কেতিয়াও তাৰ ভৌক্যৰ ব্যৱহাৰ নকৰে। কোনো বিপদ উপস্থিত হলে সি তাৰ বলী ঠেংটোৰে গোৰ মাৰি শত্ৰুক বিমুখ কৰে। অসুমান কৰি জানিব পৰা যায় যে এই উটচৰাইৰ পূৰ্ব-পুৰুষবিলাকে সম্ভৱতঃ ডোকাৰ কোনো আবশ্যক নেনেখি ডাক ব্যৱহাৰ নকৰিছিল, বা কেতিয়াবা কদাচিত হে কৰিছিল। এনেকুৱা হোৱাৰ পৰা উটচৰাইৰ ডোকাবোৰ ছুৰ্ৰল হবলৈ ধৰিলে আৰু ঠেঙ্গৰ কাৰ্য্য বাঢ়ি অহাত সেই অঙ্গৰে কালত ক্ৰমিক উন্নতি হবলৈ ধৰিলে। অবশেষত উট চৰাইৰ ডোকা ছখন কাম কৰিবলৈ একেবাৰে অক্ষম হৈ পৰিল আৰু ঠেঙ্গৰ শক্তি ইমান বাঢ়িল যে তাৰ একে গোৰতে ডান্দৰ ডান্দৰ জন্তবো প্ৰাণ বধ হ'ব লাগিছে। কেকোবা প্ৰভৃতি সদাই মাটিৰ তলৰ আন্ধাৰ গাঁতত সোমাই থকা বহুত জীৱৰ চকুৰ আবশ্যক আৰু কাৰ্য্য পায় নথকাৰ বাবে সিহঁতৰ সেই অঙ্গ হীন বা বিকৃত হোৱা দেখা গৈছে।

প্ৰাণীবিলাকৰ অপৰিসীম বুদ্ধিয়েই সিহঁতৰ মাজত জীৱন বন্ধাৰ বাবে যিটো বুদ্ধল কাৰণ। প্ৰত্যেক জীৱই যিবিলাক সম্ভৱ উৎপাদনৰ বাবে

সেই এটাইবিলাক যদি ভিত্তি পায় বাড়ে তেনেহলে অতি অল্প কালতে পৃথিবী প্রাণীবে ভরি পাবি। কিন্তু তেনে কেতিয়াও নহয়। প্রাণীর সংখ্যা সবহ হলে সিহঁতর মাজত নানা কারণর বাবে প্রতিবন্ধিতা হৈ উঠে, যি যোগ্য সি বক্ষা পায়, যি অযোগ্য সি নষ্ট পায়। জীবন বক্ষার নিমিত্তে যুদ্ধ—এইটো অল্প বুজিবলগীরা কথা। খাদ্য নোহোৱাৰ সময়ত ছুটা কুকুৰৰ মাজত জীবন বক্ষার কাৰণে যুদ্ধ হোৱা বুলিব পাৰি। মিচলুটো নামৰে এবিধ গছত-গছা উদ্ভিদ আছে। সেইবিলাক সাধাৰণত এপল গছত হয়। যদি একেডাল গছতে তেনেকুৱা বহুত মিচলুটো গজে তেনেহলে এডালে বাঢ়িব নোৱাৰে, হেচাহেচি হোৱাত এটাইবিলাক মৰি যায়। আকৌ মিচলুটোবিলাক এডাল গছৰপৰা আন গছ এডালত হবলৈ চৰাইবিলাকৰ সহায়তা লাগে, কাৰণ চৰাইবিলাকে সিহঁতৰ গুটিবিলাক নি আন গছৰ খোবোজত নেপেলালে আৰু আন উপায়ে সেই গছত মিচলুটো হব নোৱাৰে। চৰাইবিলাক সদাই মিচলুটো খকা গছলৈ নাহে; সেই দেখি তাৰি চালে মিচলুটোখোৰে, আন আন খিবিলাক গছে কল উৎপাদন কৰি চৰাইবিলাকক আকৰ্ষণ কৰে, তেনেখোৰ গছেৰে জীবন বক্ষার কাৰণে প্রতিবন্ধিতা কৰে। এই দৰে প্রতিবন্ধিতা কৰি জীব-সংখ্যা লক্ষ্য হলে পৃথিবীত এক ভয়ানক ঘটনা হৈ উঠিলহেঁতেন। হাতীয়ে লক্ষ্যলোভকৈ কম সন্ততি উৎপাদন কৰে। ভাবউইনে হিৰ কৰিছে যে সাধাৰণত হাতীয়ে ৩০ বছৰ বয়সৰ পৰা পোৱালি জগাবলৈ আৰম্ভ কৰি ২০ বছৰ বয়সলৈকে তিনি খোৰ মাখোন পোৱালি প্ৰসৱ কৰে। এই নিয়মে চলি গলে ৫০০ বছৰৰ মূৰত পৃথিবীত একেখোৰ হাতীবৰপৰা ১৪ নিযুত হাতী উৎপন্ন হয়। কিন্তু হাতীৰ সংখ্যা ইমান সবহ হলে কেতিয়াও এটাইবিলাক ভিত্তি নোৱাৰে; সিহঁতৰ মাজত তেতিয়া প্রতিবন্ধিতা হৈ সংখ্যা কমি যায়। আমি এতিয়া দেখিলোঁ যে কোনো জীবৰ সংখ্যা পৃথিবীত সবহ হলে সিহঁতৰ মাজত জীবনবক্ষার কাৰণে যুদ্ধ হয়, তাত কিছুমানে বক্ষা পায় আনবিলাক মৰে। ইয়াৰ বহুত কি দুজা পাওক। পৃথিবীত যেতিয়া জীৱবিলাক চাৰিওফালে চিটিকি পৰিল তেতিয়া সিহঁতৰ খক; ঠাইৰ মাজত এতেন হবলৈ ধৰিলে। কিছুমান গৰম দেশলৈ, কিছুমান

শীতপ্ৰধান দেশত, কিছুমান পৰ্ৱতীয়া ঠাইত, আনবিলাক তৈয়াৰ ফালে, এই দৰে দিহাদিহি গল। বিবিলাক পৰ্ৱতপূৰ্ণ ঠাইবোৰত গল সিহঁতৰ ভিতৰত যিবিলাক অযোগ্য আছিল সিবিলাক মৰিল। সেই দৰে শীতপ্ৰধান ঠাইত বোৱাবিলাকৰ মাজত যিবোৰ নোহাল আছিল বা বিবিলাকৰ আৰ শুচাৰ কোনো উপায় আছিল সিহঁত বল নাকীবিলাকে লোপ পালে। এইদৰে বিবিলাক ঠাইৰ প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত উপযোগী হোৱাৰ বাবে তিষ্ঠিল সেইবিলাকে সেই ঠাইবোৰতে থাকি বেলেগ বেলেগ বিশেষত্ব আছিল। সেইবোৰ বিশেষত্ব পুৰুষাত্মক্ৰমে প্ৰাণীবিলাকৰ মাজত চলি আহি সিহঁত এক বেলেগ জাতৰ প্ৰাণী হৈ উঠিল। এই দৰে কোনো কোনো প্ৰাণীৰ একেবাৰে লোপ হৈছে, কিছুমানে কোনো বিশেষ ঠাইত পৰি সেই ঠাইৰ উপযোগী হোৱাত ভাতে কোনো বিশেষ গুণ অধিকাৰ কৰি এক প্ৰাণী নতুন জীৱৰ সৃষ্টি কৰিলে।

প্ৰাকৃতিক নিৰ্মাচন বোলাত কি বুজা যায় তাৰ অলপ ক'ৰোঁ বোধ কৰোঁ। এতিয়া পোৱা গৈছে। আগৈয়েই কৈছোঁ যে নানা কাৰণৰ বাবে জীৱবিলাকৰ মাজত বহুত প্ৰভেদ অৱিষ্কৃত। প্ৰত্যেক প্ৰাণী জীৱৰ বেলেগ বেলেগ ফালে পৰিবৰ্ত্তন হোৱাৰ বাবেই এনে প্ৰভেদ হৈছে। এই পৰিবৰ্ত্তনবিলাক কিছুমান জীৱৰ নিমিত্তে উপকাৰী আৰু কিছুমানৰ অনিষ্টকৰ। এই অনিষ্টকৰ পৰিবৰ্ত্তনবিলাক এৰি উপকাৰী পৰিবৰ্ত্তনবিলাক এক আচৰিত প্ৰাকৃতিক নিয়মৰ দ্বাৰাই বৰা হয়। ইয়াকে আমি প্ৰাকৃতিক নিৰ্মাচন বুলিছোঁ। বিবিলাক জীৱৰ উপকাৰী পৰিবৰ্ত্তন নহৈ কেৱল অনিষ্টকৰ পৰিবৰ্ত্তন হয়, সিহঁত তিষ্ঠিব নোৱাৰে, কালত সিহঁতৰ বিনাশ হয়। এই দৰে একো প্ৰাণীৰ জীৱ অস্থি-গাৰু অৱস্থাত থকাৰ নিমিত্তে লোপ পাই জীৱমণ্ডলৰ একোটা প্ৰাণী হীন কৰিছে। লোপ পাই বোৱা প্ৰাণীবিলাক আৰু চুৰাই পৃথিৱীত নোহাল, কাৰণ প্ৰাণী-স্বত্বৰ পৰা সিহঁত ছিগি পৰিল। এতিয়াও ভূপৰ্ত্তনৰ সময়ত সময়ে সেই লোপ পোৱা প্ৰাণীবোৰৰ কিছুমানৰ চিন দেখিবলৈ পোৱা যায়। কচ দেশত আগৈয়ে মাৰণ নামেৰে হাতীতকৈয়ো ডাঙৰ নোম থকা এবিধ জন্তু আছিল, সেই জন্তু আজি কালি আৰু পৃথিৱীত নাই, কিন্তু তাৰ হাড়-হুৰ এতিয়াও কচ দেশৰ কালে মাটিৰ তলত ওলায়। প্ৰাকৃতিক নিৰ্মাচনৰ দ্বাৰাই এই

নিয়মে জীৱবিলাকৰ স্বাভাৱতঃ ঘটাৰ দ্বাৰাই সিহঁতৰ এক ডাঙ্গৰ উপকাৰ নধা হ'ব লাগিছে। যিমান প্ৰভেদৰ বাঢ়িছে সিমান জীৱবিলাক নতুন নতুন আভিভিত্তি বিস্তৃত হৈছে, সিমান সেইবাবে জীৱনৰক্ষাৰ কাৰণে কৰা যুঁজৰ ভেজ কমিছে, কাৰণ একে বৃক্ষৰ জীৱৰপৰা প্ৰভেদৰ ঘটি নানাবিধ জীৱৰ সৃষ্টি হোৱাৰপৰা সিহঁতৰ সংখ্যা কমি সিহঁতৰ স্বাভাৱতঃ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা লঘু হৈছে। প্ৰকৃতিৰ ইও এক আচৰিত কৌশল !

আমি আগুৱাই জীৱপ্ৰশ্নক এডাল অৰ্থাৎ তুলনা কৰিছোঁ। এতিয়া আকৌ কঠোৰ জীৱসমূহক ঘাইকৈ এডাল ডাঙ্গৰ গছেৰে ভালকৈ তুলনা কৰিব পাৰি। গছডাল মাটিৰপৰা ওপৰলৈ উঠোঁতে একেডাল ডাঙ্গৰ গুৰি হৈ থাকে, তাৰ ওপৰৰ পৰা বেলেগ বেলেগ ডালত বিভক্ত হয়। গছডালৰ সৰুতে থাকোঁতে বহুত পোখা ওলায়, কিন্তু সেই এটাইবিলাক নেবাঢ়ে। কিছুমান বস নোহোৱা হৈ সৰি পৰে, কিছুমানহে বাঢ়ি ডাঙ্গৰ-দীঘল হয়। সিহঁতৰ পৰা সেই দৰে আৰু বহুত সৰু ডাল হয়, তাৰে কিছুমান মৰে। মৰা ডালবিলাক ভাগি পৰি মাটিত পোত খাই থাকে। আমি জীৱবিলাকৰ যি ক্ৰমিক অভিযান্ত্ৰিক অলপ দেখুৱালোঁ সিও ঠিক এনেকুৱাই।

বহুতে এই অভিযান্ত্ৰিক প্ৰতিবাদ কৰি কয় যে যদি দৰাচলতে সকলো প্ৰকাৰৰ প্ৰাণী মূলতে একেটা উৎপত্তিৰপৰা জন্মিছে, তেনেহলে আমি জীৱপ্ৰশ্নক এনে অস্বহীন দেখোঁ কিয়? যদি পৰিবৰ্ত্তনৰ সোঁতত জীৱবিলাকৰ বহুত আভিভেদ লোপ পোৱাৰ বাবে তেনে অস্বহীন হৈছে তেনেহলে ভূগৰ্ভত সেই এটাইবোৰ হেৰোৱা অজব চিন দেখা নযায় কিয়? কিন্তু অলপ ভাবি চালেই বুজিব পাৰি যে আচলত ভূগৰ্ভতহে এতিয়াও উন্নতি হোৱা নাই। ভূগৰ্ভৰ আৰু কত কি আছে এতিয়াও আমি জানিব পৰা নাই। আৰু এটা কথা; অজব-বিলাক একে সময়তে হীন হোৱা নাই, সেই বাবে একে ঠাইতে সিহঁতৰ চিন পোৱা চান। মাটিৰ তলৰপৰা এটাইবিলাক লুপ্ত হোৱা জীৱৰ চিন বিচাৰি উলিয়াবলৈ আগ্ৰ কতমুখ লাগিব তাক কোনে ক'ব পাৰে? আকৌ এটা ঘাই আপত্তি এই যে যদি একেটা মূল জীৱৰপৰা সকলো জীৱৰ সৃষ্টি হৈছে তেনেহলে বিভিন্ন মাংস আৰু ভেদে পৰ্জ্বতমালাৰ দ্বাৰাই পৃথক হোৱা পৃথিবীৰ বেলেগ বেলেগ অংশত প্ৰায় একে বৃক্ষৰ জীৱ ক'ব পৰা হ'ল। এইটো ভাবিব

লগীয়া কথা । কিন্তু বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিমতেনে কল্প যে আজি কালি পৃথিবীৰ ওপৰ ভাগত যেমতৈক মাটি আৰু পানীৰ ভাগ কৰা আছে আগৈয়ে তেনে নাছিল । আগৈয়ে সম্ভবতঃ ডালৰ ডালৰ মহাদেশবিলাক লগ লগা আছিল । আটলাণ্টিক মহাসাগৰত বহুত দ্বীপমালাৰ পৰা এইটো অনুমান হয় যে এক সময়ত ইওবোণ এক আয়ৈকাৰ মাজত সাগৰৰ ব্যৱধান নাছিল । সকলো বৈজ্ঞানিকেই স্বীকাৰ কৰে যে, যি সমুদ্ৰ আগৈয়ে বহুত দূৰ আছিল কালত সিও এতিয়া বাম হৈ আহিছে । সেই নিয়মে বাম পানীও ক্ৰমে দূৰ হৈছে । যদি এনে এক সময়ত ডালৰ মহাদেশবিলাক আৰু দ্বীপবোৰ একেলগে থুপখাই আছিল, তেনে হলে তেতিয়াই যে জীৱবিলাক পৃথিবীৰ চাৰিও ফালে বিস্তাৰিত হৈ গৈছে তাত একো সন্দেহ নাই । ইয়াত বাজেও প্ৰকৃতিৰ আৰু বহুত আচৰিত কৌশলৰ ধৰোই জীৱবিলাকক চাৰিও ফালে চতিয়াই দিয়া হৈছে । গছৰ গুটি বতাহত উড়ি বহুত দূৰ ঠাইলৈ গৈ তাত আকৌ গছ গজোৱা বহুতে জানে । কোনো কোনো গছৰ ওচৰত বৰ হাবি থকাৰ নিমিত্তে ওলট গুটি সৰি পৰিলেও হাবিৰ নিমিত্তে তাত গছিব নোহোৱে । ভগৱানৰ কৌশলত তেনে বহুত গছৰ গুটিবোৰ নোমেৰে ঢকা । নোৰ থকা গুটিবিলাক বতাহত উড়ি বহুত দূৰৈত পৰেগৈ আৰু তাতে মুকলি ঠাই পালে গছ গজায় । জলপ্ৰাৱন, বতাহ আৰু কেতিয়াবা চৰাইৰ সাহায্যত বহুত পানীত থকা জীৱ আৰু উদ্ভিদ প্ৰাণী এঠাইৰপৰা আন ঠাইলৈ যাব পাৰে ।

আমি ওপৰত প্ৰাণীবিলাকৰ সাধাৰণত বটো শাৰীৰিক অভিব্যক্তিৰ কথা কওঁ । তাত বাজেও প্ৰাণীৰ মানসিক জগতত যে কি এক আচৰিত অভি-ব্যক্তি বটিছে তাক আলচ কৰিলে আৰু তথা মানিৰ লাগে । সাধৰণ বস্তু প্ৰটোপ্ৰজোৱৰ পৰা ক্ৰমিক অভিব্যক্তি হৈ শেষ কল মাত্ৰ হ'ল ; কিন্তু কি বস্তুৰ পৰা অভিব্যক্তি হৈ মাত্ৰহৰ সোমাই থকা ওখ ভাব আৰু প্ৰযুক্তিবিলাক—কৰ্ম-জ্ঞান ভায় অজ্ঞায় বোধ প্ৰকৃতি উৎপন্ন হ'ল তাক নিৰ্ণয় কৰা টান । মাত্ৰহৰ এইবিলাক ভাব-প্ৰযুক্তি যি মূল উপকৰণৰ অভিব্যক্তিবৰণা হৈছে সি কি, তাৰ আলোচনা আমি প্ৰটোপ্ৰজোৱৰ ভিতৰত প্ৰাণ কৰণৰা হ'ল, এই কথাৰ আলোচনাৰ অন্তিমটোক ইয়াতে এৰিলোঁ ।

মল্লব্যব আদি অবস্থা।

অনেক জানীলোকে, বাইকে ভাতব ডাকইনে, কয় বে মাল্লহ একেবারেই মল্লব্যবাপে হুট হোৱা নাই। অতি কুহ কীটে, ক্ৰমে উন্নত হৈ, বান্ধবৰ অবস্থা পালে; সেই বান্ধবৰ উন্নত অবস্থাই মাল্লহ। মাল্লহবো প্ৰথম অবস্থা বান্ধব বা আন সামান্য জন্তুতকৈ শ্ৰেষ্ঠ নাছিল। মল্লব্যবাপ্তিৰ কোনো কোনো জাৰ সত্য হৈ মল্লব্য নামৰ পোৱৰ বঢ়াইছে। মাল্লহবিলাকে নো পও শুছি কেনেদৰে কি নিয়মৰ দ্বাৰা মল্লব্য পালে, ভাতব ডাকইনে তাক ভালকৈ দেখাইছে; কিন্তু সেই কথা বুজোৱা এই বচনৰ উদ্দেশ্য নহয়; আমি অবস্থাত মল্লব্যবাপ্তিৰ সামান্য জন্তুতকৈ শ্ৰেষ্ঠ নাছিল, আমি তাকেহে কব খুজিছোঁ। এতিয়াও নানা ঠাইত বিবিলাক হাবিয়লীয়া অসত্য মাল্লহ আছে, সেইবিলাকটো চালেই আমাৰ কথাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। মাল্লহৰ দি আহাৰ, চৰাই পহৰো সেয়ে আহাৰ। মাল্লহৰ দাই আহাৰ ফল, মূল আৰু মল্লহ; চৰাই পহৰেও সিবিলাককে দাই জীয়াই থাকে; কিন্তু মাল্লহ যিমান সত্য হয়, তেওঁ ধোৱাৰলৈকে যিমান ভালকৈ বাজে। সামান্য জন্তুৰে কেঁচা খায়; মাল্লহেও নীচেই আদি অবস্থাত সামান্য জন্তুৰ দৰে কেঁচা বস্তু খাইছিল, পাচে ক্ৰমে কুইৰ ব্যৱহাৰ আনি ঋণ্য বস্তু বান্ধিবলৈ শিকিলে। কিন্তু অসত্য মাল্লহে সত্যৰ দৰে বান্ধিব নেজানে, আৰু অনেক অসত্য জাতিয়ে এতিয়াও কেঁচা মল্লহ খায়, আৰু তাৰ দ্বাৰাষ্টৰ সত্য জাতিয়ে নানা প্ৰকাৰে বন্ধা বস্তু ধোৱাৰ সমান ভণ্ডি পায়। নগাৰিলাকে মৰা হাতীৰ মল্লহ এখন চান্দত থৈ ডলড কুই আনি ধোৱা দিয়ে, সেয়ে তাৰ উত্তৰ আহাৰ। ফুৰেদি নামেৰে এজাতিয়ে মাছ ধৰি কেঁচাই খায়; আৰু সাপৰ দাঁতিত মৰা ডিম্বি পালে, সি যিমান কি পেলা আৰু দুৰ্গন্ধ হওক, শিয়াল কুহৰ দৰে তাকে তাকে গৈ শুংকপাত তাক পেটত ভৰায়। সেই জাতিৰ লৰা আৰু ডিকডাবোৰে কুকুৰেৰে সৈতে একেলগে চিল মাছৰ কেঁচা মল্লহ খায়, আৰু তাৰ পেটৰ ভিতৰত যুগ পুৰাই তেনে দিয়ে। আৰু চিমিয়াৰ মাল্লহবিলাকে জীয়া পৰুৰ পাত মাল্লহ কাটি চোৰাই খেৱাৰ কথা আমি জনিছোঁ। মাল্লহৰ জীৱন

বি নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰিব লাগে তাকে সমাধা কৰিছিল। এইৰূপে বিষয়াৰ অধীনৰ চমুৱা মানুহবোৰে নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্য মাত্ৰ কৰিছিল। কাঁড়ী মানুহবোৰৰো সেইৰূপ নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্য আছিল। চমুৱা খেলতো কাঁড়ী বা অতি তলতীয়া শ্ৰেণীৰ প্ৰজা আছিল। কাঁড়ী শব্দৰ নানা জনে নানা অৰ্থ কৰে। সেট কালৰ যুৱৰ প্ৰধান অস্ত্ৰ কাঁড় লৈ যুদ্ধলৈকে। বাব পৰাৰ কাৰণেই যোধ হয় কাঁড়ী বুলিছিল। চমুৱা হলে মানুহ বিশেষে কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰা লোকৰ শ্ৰেণীলৈ যায়। সি আৰু সাধাৰণ কাৰ্য্য কৰা লোকৰ শ্ৰেণীত নেথাকে; কিন্তুো কাঁড়ীয়ে সকলো কাৰ্য্যকে কৰে। কোনো সময়ত আকৌ কোনো নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰা শ্ৰেণীলৈ নিনিয়াতৈও বজাই চমুৱা কৰিব পাৰে আৰু কৰিছিল। চমুৱাৰ অনেক খেল বা বিভাগ। কাৰ্য্য বা ব্যৱসায় অনুসাৰে খেল বোলে। যেনে, সোণাবীৰ খেল, গায়নৰ খেল। অনেক চমুৱা খেল একত্ৰিত হৈ যি জন বিষয়াৰ অধীন, সেই সকল লোককে সেই বিষয়াৰ মেলৰ লোক বোলে। যেনে, টেকীয়াল ফুকনৰ মেলৰ সোণাবীৰ খেল। বিশেষ বিশেষ কেতবিলাক খেল একেলগ হৈ কোনো ঠাইত থাকিলেও কেতিয়াবা সেইবিলাকক এখন খেল বুলিছিল। যেনে বৰফুকনৰ মেলৰ নগঞা খেল। কোনো খেলৰ সকলো মানুহ একেলগে নেথাকে। একে খেলৰ মানুহ অনেক ঠাইত থাকিব পাৰে। তাৰ দ্বাৰা তাৰ খেলৰ সম্ভৱ ব্যাঘাত নজন্মে, কেৱল সেই লোকে সেই খেলৰ নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰি থাকিব লাগে। যদি কোনো লোকে এইৰূপ কাৰ্য্য নকৰে তাক 'ভগণীয়া' বোলে। ভগণীয়াৰ খেলৰ বিষয়াই বলেৰে নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য্য কৰাব পাৰে। ব্ৰাহ্মণসকলৰ ভিতৰতো কাঁড়ী আছিল; কিন্তু সেইসকলে হীন কাৰ্য্য নকৰিছিল; আন কাঁড়ী বুলিলে সকলো কাৰ্য্যকে কৰিব লাগে। কাঁড়ী আৰু চমুৱাৰ নিৰ্দিষ্ট কৰা পীঠলৰ কাকত আছিল, কাঁড়ীৰ পৰা চমুৱালৈ যদি কোনো লোক যায়, তাৰ নাম কাঁড়ীৰ কাকতৰ পৰা কটাৰ লাগে; আৰু কটোৱা বিধানো আছিল। নাম নকটালে সি দেখে কি বিষয় পাওক, কাঁড়ীয়েই থাকিল। বকতীয়ালৰ বৰনকৱাই এদিন কাঁড়ীৰ হিচাপ লোৱাত এদল কাঁড়ীৰ মাজত এটা পাইক নোলাল। সেই পাইকটো কটল গ'ল, এই বিষয়ে অনুসন্ধান হ'বলৈ ধৰিলে। কাঁড়ী গোপন কৰা এটা শুক অপৰাধ। বিষয়াৰ প্ৰতি বৰনকৱাৰ বৰ কোঁধু হল আৰু ডেওক দণ্ড কৰিব

দ্বিৰ ভল। সেই ববকবাবে যে সেই জন কাঁড়ী পাইক তাক কোনেও কব মোহাবে। পাচে ববকবাই যেতিয়া দণ্ড বিহিবলৈ মন কৰিলে, তেতিয়া এটা ববাই মৰণত মৰণ দি আঠকাটি ববকবাত জনালে, “দেউতা ঈশ্বৰ, হাঁ লেখিছে, গা লেখিলেই পাইক ওলাব।” এই কথা শুনা মাত্ৰেই বুদ্ধিমান ববকবাই জানিলে যে নিজেই সেই কাঁড়ী পাইক। পাচে বাজেৰৰ সিংহ অৰ্গদেহত জনাই, কাঁড়ীৰ কাকতৰ পৰা ওলাই চমুৱাত সোমাল।

কাঁড়ীৰ পবাই নাম কাটি বজাই সত্ৰ বা দেৱালয়ৰ পাইক বা তকত কৰে। কোনো লোকক বন্দী দিয়ে। চাইটা মাথুচে এটা গোট পাইক চৈছিল আৰু এটাই এপোৱা। কাঁড়ী কি চমুৱা উভয়তে এইকপ গোট গণনা। প্ৰতি কাঁড়ী পাইকে এটি নিৰ্দিষ্ট সময় পৰ্য্যন্ত বজাব বা বিষয়াৰ কাৰ্য্য কৰিব লাগে। সেই কাল অটীত হলে আন পাইকে তাক সলনি কৰে। খাটনিৰ কাল দহ দিনেই অতি নুন। চমুৱা হৈ যিবিলাক মাথুহ কোনো বিশেষ খেলত সোমায়, সিও এট দৰেই কোনো এসময়ত খাটনি কৰে। সময়ে সময়ে খাটনিৰ কালৰ লানাদিক্য হয়। চমুৱা খেলৰ লোকসকলে সেই খেলৰ লোকে যি কাৰ্য্য কৰিব লাগে, সেই কাৰ্য্য সৰুৰপৰা শিক্ষা কৰে। শিক্ষিত হলেই সেই কাৰ্য্যত প্ৰস্তুত হয়। যেতিয়ালৈকে শিক্ষাত মুঠে, তেতিয়ালৈকে সি কাৰ্য্যত হাত নিদিয়ৈ। যেনে, সোণাৰীৰ খেলৰ লোকসকলে সৰুৰপৰা সোণাৰীৰ কাৰ্য্য শিক্ষা কৰে। যেতিয়া বজাঘৰীয়া কাম কৰিবপৰা হয়, তেতিয়াহে সেই কাৰ্য্যত মোহায়।

কাঁড়ী পাইকৰ এটা নিয়ম এই যে ১৬ বছৰ নহয় মানে সি পাইকৰ গণনাত নপৰে, ১৬ বছৰ হৈ গলেই সি পাইকৰ গণনাত পৰে। পাচে পাইকৰ গণনাত পৰে এই ভয়তে মূনিহ লক্ষ্মীলাকে অনেক বয়সলৈকে কাপোৰ নিপিকিছিল। কাঁড়ী পাইকৰ ওপৰত যি বিষয়া থাকে, সেই বিষয়াই সময়ে সময়ে খাটনিৰ যোগত মাথুহ বিচাৰি-জুৰিছিল। অনেক বিষয়াই আকৌ পাইক গোপন কৰিছিল, দণ্ড পৰিলে সেই বিষয়াই উদ্ৰক্ত পাইছিল। কাঁড়ী আৰু চমুৱা যেনে মহত, তকত, দেৱলীয়া, পাইক আৰু গোলাম এই কেইবিধ প্ৰজাতি আছিল। এক প্ৰকাৰ এই পাঁচ বিধ প্ৰজাতি চমুৱা। কোনো গজ বা ধৰ্ম্মালয়ত বিসৰূপে ধৰ্ম্ম-চৰ্চাকৰে আৰু দেশত ধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তায়, সেইসকলেই

মহন্ত। সেই সত্ৰৰ মহন্তৰ সেৱা-ভক্ত্যা কৰিবলৈ যি লোক নিমুক্ত হয় সেই-
বোৰ ভকত। কোনো দেৱতাৰ বা দেৱমন্দিৰৰ কৰ্মকাৰ্য্য চলাওঁতা লোকক
দেৱলীয়া বোলে। সত্ৰ আৰু দেৱালয় অথবা কোনো অৱস্থাৰ আন কোনো
বিষয়ৰ কাজ কাম কৰা লোকবিলাকক পাইক যোগে। কোনো লোকক
দাসত কৰা লোকবিলাকেই গোলাম। গোলামৰ ওপৰত গৃহস্থৰ সম্পূৰ্ণ কৰ্তৃত্ব;
তাক দান, বিক্ৰয়, হস্তান্তৰ কৰিব পাৰে। পুত্ৰ-কন্তাৰ ওপৰতো পিতৃ-মাতৃৰ
সেইকণ স্বত্ব। বিসকল লোকক বজাই কোনো ধৰ্ম্মালয় বা দেৱালয়ত অথবা
আন কোনো লোকক সমৰ্পণ কৰে, তাৰ ৰাজদণ্ড বিনে ৰাজকীয় সকলো
গুছে। অৰ্থাৎ ৰজাঘৰৰ কৰ-কাটল, পক্ষক, বেঠ, বেপাৰ, জলকৰ, যবকাৰ,
চোৰ, ছিনলা, ধুমছি, মাড়েশা, দান, খুত, দণ্ড, বন্ধ, হাট, বাট, চকী, ফাট
এইসকলৰ দায়ব পৰা সেইবোৰ মানুহ মুক্ত হয়। যাক সেইবোৰ মানুহ
দিয়া হয়, সেইসকলেই সেইবোৰ দাব লব পাৰে। আমি যি সময়ৰ
কথা লিখিছোঁ, সেই সময়ৰ অসম দেশৰ প্ৰজা সংখ্যা ২৩ লক্ষৰ অধিক
নাছিল।

❀ সাহিত্য বিচাৰ । ❀

সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ ।

মানুহে নিজ বুদ্ধিৰে আজিলৈকে যি যি কাম কৰিছে, তাৰ ভিতৰত সাহিত্যকে ঘাই বুলিব পাৰি। সাহিত্যৰ গুণ সংসাৰ জিনি আছে। ইয়াৰ নিচিনা মনমোহা বস্তু জগতত আৰু বিচাৰি পাবলৈ বৰ টান। সাহিত্যৰ গুণত বিষাদত সুৰ খোৱা মানুহৰো মনোবিকাৰ উপশম হয়; কণীয়াৰ ৰোগ সকাহ পৰে; কাঠ-বুকুৱা মানুহৰ মনত দয়াবস জন্মে; খং, ধিয়াল ইত্যাদি মানুহৰ ঘিৰিলাক বিপ্লু আছে, সিহঁতো লাহে লাহে কমি যায়। কিন্তু এই সাহিত্য-সুখ সকলোৱে ভোগ কৰিবলৈ নাপায়। আগেয়ে কিছু জ্ঞান আজি নলৈ সাহিত্যৰ বস পোৱা বৰ টান। সেই দেখিহে মূৰ্খ আৰু অসভ্য জাতিবোৰে সাহিত্যৰ মোল নাপায়; আন কি, সাহিত্য বুলিবলৈ বস্তু এটাই সিহঁতৰ নাই। জ্ঞান সাহিত্য-সুখৰ মূল। জ্ঞানৰ বশিয়ে মন পোহৰ নকৰিলে সাহিত্যৰ অসীম ৰূপৰ অলপো দেখিবলৈ পোৱা নেযায়। এই জ্ঞান কেৱল লিখা-পঢ়া শিকিলেই হয়, এনে বুলি ভবা অশুচিত। অনেক মানুহ আছে, তেওঁলোকে লিখা-পঢ়া জানে আৰু টান টান পুথিৰ অৰ্থও নিমিষতে কৈ দিব পাৰে, তেওঁ সাহিত্যৰ বস বুজিবলৈ টান পায়। এই কথাটো প্ৰথমতে আচৰিত যেন লাগিব পাৰে, কিন্তু অলপ গমি চালে দেখা যায়, যে যি জ্ঞানৰ বলত সাহিত্যৰ বস বুজিব পাৰি সি লিখা-পঢ়া শিকিলেই হোৱা বস্তু নহয়। তাৰ নিমিত্তে বেলেগে পুৰুষাৰ্থ কৰিব লাগে, তেহে সেই জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি। নীতি-বিজ্ঞান, মনোবিজ্ঞান বা গণিত ইত্যাদি শাস্ত্ৰত বৰ পাৰ্গতালি লাভ কৰিলেও সাহিত্যৰ একো লাভানিব পাৰে। কিয়নো, মনোবিজ্ঞান শিকোঁতে সাহিত্য শিকা নহয়।

এই জ্ঞান যে দুৰ্লভ এনে নহয়। আন কথা শিকিবলৈ যিমান হুখ কৰিব লাগে, সাহিত্য বোধকৰোঁ। তাতকৈ অলপ শ্ৰমতে শিকিব পৰা যায়। যেতিয়া

মানুহে লিখা পঢ়া আবশ্য কৰে, তেতিয়াৰ পৰা সাহিত্যৰ ফাললৈকো চহু দিব লাগে ; সন্ধানী তাত মন দিলেহে পিচে উপকাৰ পোৱা যায়। যদি সকলো পৰা সাহিত্যৰ লগত একো সম্বন্ধ নাৰাখা, তেন্তে ডাঙৰ হলে তাৰ বস কেনেকৈ বুজিবা ? একেই সাহিত্য এটা অটল বিষয়, তাতে যদি আবশ্যক পৰা তাক হেলা কৰা যায়, তেনেহলে পিচে তাৰ সোৱাদ পোৱা বৰ টান। কিন্তু নিচেই সৰুতে সাহিত্য শিকিবলৈ ধৰাও উচিত নহয়, কিয়নো তেতিয়া বহুত কথাৰ অৰ্থক বুজি নাপায় আৰু অৰ্থ বুজি পালেও কথাৰ জিভৰ সোমাই তাৰ সাৰ বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰে। যেতিয়া বুদ্ধি পূৰ্ণ হয়, অটল কথাৰ আঁত বিচাৰি উলিয়াব পাৰে, আৰু নীৰস বিষয়তো লাগি থাকিবলৈ বেজাৰ নলগা হয়, তেতিয়াহে সাহিত্যৰ ফালে মন দিয়া যুক্ত। সাহিত্যত এবাৰ মন বহিলে আৰু শৰ্মা নাই। তাৰ সোৱাদ এবাৰ পালে পাহৰিব নোৱাৰি। সেই দেখিহে এজন কবিয়ে ঈশ্বৰত খাটিছিল, যে তেওঁক যেন এই পৃথিৱীত আকৌ জনম দিয়ে, আকৌ যেন তেওঁ সাহিত্য সূধা পান কৰিবলৈ পায়।

সাহিত্যৰ সোৱাদ আনবিলাক গিঠা বস্তুৰ দৰে নহয়। আন আন বস্তুৰ সোৱাদ জিতাবে পাওঁ, আন বস্তুৰ ৰূপ চকুৰে দেখোঁ। কিন্তু সাহিত্যৰ সোৱাদ মুখৰ জিতাবে নাপায় ; তাক মনেৰে চাকিব লাগে, তেহে তাৰ ৰূপ বা সোৱাদৰ গম পোৱা যায়। সেই দেখি জিতা নোহোৱা মানুহেও সাহিত্যৰ বৰম বুজিব পাৰে। কনাইও তাৰ ৰূপ দেখি ভোল যায়। সাহিত্য সম্ভোগৰ নিমিত্তে বহুত ধন-বিত্তো খৰচ কৰিব নালাগে, বা দেশ এৰি বিদেশলৈকো যাব নালাগে। ঘৰতে বহি সেই পৱিত্ৰ সূধ ভোগ কৰিব পাৰি। আন সূধৰ অন্তত কেতিয়াবা দুখমিলে, কিন্তু সাহিত্যৰ পৰা যি আনন্দ পোৱা যায়, তাত বিবাদৰ অলপো মিহলি নাই। সাহিত্য কেৱল সূধৰ ভঁৰাল। নন্দন কাননত যেনেকৈ দেহভাসকলে অমৃত পান কৰি সকলো দুখ পাহৰে, সেই দৰে জানী মানুহে সাহিত্য পঢ়ি বা সন্ধান-লোচনা কৰি সংসাৰৰ চিন্তা পাহৰে আৰু পৰম হৰিয়ে কাল নিয়ায়। জানী লোকৰ পক্ষে সাহিত্য জিৰণি সোৱা ঠাই। আনবিলাক মানুহৰ বেতিয়া গৃহবৰ্ণ কৰি ভাগৰ লাগে, তেতিয়া তেওঁলোকে গান-বাজনা বা আন কোনো

অপহাৰী হুবহু আশ্ৰয় লয়। কিন্তু জানী লোকৰ ভাগৰ মানিলে সাহিত্য-
 ৰূপ বিলাস-মনত লোমাই তাৰ নানাবিধ শোভা চাই চাই ভাগৰ পাহৰে।
 এই পদ্বিহ জুখ লিখিলে লকলোৱে বহু কৰা উচিত। কোন বাটে গলে এই
 জুখ লাভ কৰিব পাৰি তাক আমি ক্ৰমে দেখুৱায়। সম্প্ৰতি সাহিত্য কি বস্তু,
 কিহকনো সাহিত্য বোলে, তাৰ লক্ষণ কেনে, কোনে কি বস্তুৰে সাজিলে,
 কেতিয়া হল, আগেয়ে কেনে আছিল, এতিয়া কেনে হৈছে, আৰু আগৰ কিহৰ
 লগত সাহিত্যৰ বিশেষ সম্বন্ধ আছে, জয় জয়তে এই কেটা কথা ভালকৈ বিচাৰি
 চাব লাগিব; তেহে আমি সাহিত্যৰ ওচৰ চাপিব পাৰিব।

সংসাৰৰ সকলো আশীতকৈ যে মানুহে ইমান বেছি উন্নতি কৰিছে, তাৰ
 কাৰণ এই যে সিহঁতে নিজৰ মনৰ ভাব আনক জাতি কৰ পাৰে। এটা মানুহে
 নিজ বুদ্ধিৰে যি শিকে তাক তাৰ লগবোয়াবিলাকক বুজাই কৰ পাৰে। এই ক্ষমতা
 নথকাহেঁতেন মানুহে কেতিয়াও ইমানখিনি উন্নতি কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন।
 বেয়ে যি শিকে, সি তাৰ লগতে লোপ হলেহেঁতেন। এতিয়া সেই ক্ষমতাৰ
 গুণত আমি আনে শিক্ষা বা উলিওৱা কথাৰ পৰা উপকাৰ পাবোঁক। যি
 উপায়ৰ দ্বাৰাই এজনৰ মনৰ ভাব আন এজনক প্ৰকাশকৈ কৰ পৰা যায় সেই
 উপায়ৰ নাম ভাষা। ভাষা কেনেকৈ হল, তাক কোনে সাজিলে, এইবোৰ কথা
 আমাক এতিয়া মালাগে। সম্প্ৰতি ইয়াকে জানি থলেই হ'ব, যে আমি ভাষাৰ
 গুণতহে অন্ত জীৱ-জন্তুতকৈ বেছি উন্নতি লাভ কৰিব পাৰিছোঁ। এই ভাষাৰ
 দ্বাৰাই আমাৰ মনৰ ভাব ব্যক্ত কৰোঁ। এই ভাষাৰেই হে আমি পৃথিৱীত
 সবাতকৈ ভ্ৰেষ্ট। কিন্তু অকল ভাষাই আমাৰ ইমান উপকাৰ সাধিব নোৱা-
 ৰিলেহেঁতেন। যেতিয়া মানুহে লিখিব নাজানিছিল, তেতিয়া কাপোৰ ব্যৱহাৰ
 পৃথিৱীত নাছিল, সেই সময়ত ভাষাৰো বৰ আদৰ নাছিল। ভাষা যে ইমান
 গুণবৰ্তী হল, ই কেৱল লিখাৰ বলতহে। মানুহে বুদ্ধিৰে উলিওৱা কথা লিখি
 থলৈ এইটো উপায় নথকাহেঁতেন, ভাষাৰ পৰা আমি ইমান উপকাৰ কেতিয়াও
 নাপাওঁ।

মানুহে যেতিয়াৰ পৰা কথা লিখিবলৈ ধৰিলে, সেই দিনৰ পৰা সাহিত্যৰ
 সৃষ্টি হল বুলি ধৰিব পাৰি। ভাষা লিখিলেই সাহিত্য নাম পায়। ভাষা
 আৰু সাহিত্যৰ ভিতৰত ইমান মিল, যে সময়ে সময়ে কোনটো কি বাছি

উলিয়াবলৈকে চান হৈ পৰে। কিন্তু এই কথাৰ পৰা এনে ভাবি মৌড়া উচিত নহয়, যে ভাষা আৰু সাহিত্য একে। সিহঁত আকাৰে একেদৰে একে বকৰ হলেও, দুইও বেলেগ বেলেগ বস্তু। সিহঁতৰ ভণ বেলেগ, লক্ষণ বেলেগ, আৰু নামো সুকীয়া। কিছুমান কথাত যদিও দুইবোৰ বৰ মিল দেখা যায় কিছুমান কথাত আকৌ ইমান অমিল, যে সিহঁতক ভিতৰত একো সমকই নাই বুলিব পাৰি। প্ৰথমতে চোৱাঁ, ভাষা কেৱল এটা নাম মাথোন। ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ মানুহে যুখেৰে নানা প্ৰকাৰ শব্দ কৰে। তাৰ একোটা শব্দৰ নাম আখৰ। আখৰৰ এটা বা কেইবাটাও গোটখাই এটা বস্তুৰ নাম হয়। এই নামবোৰ বেতিয়া মানুহে মনৰ তাক প্ৰকাশ কৰিবলৈ উচ্চাৰণ কৰে তেতিয়া তাকে ভাষা বোলে। কিন্তু সাহিত্য কাপ-কাপতেৰে গঢ়া বস্তু। মানুহে লিখিবলৈ লিখাৰ আগেন্নেও ভাষা আছিল, আৰু এতিয়াও আছে। কিন্তু সাহিত্য আগেন্নে নাছিল। ভাষাৰ আদৰ্শনি ঠাখৰে আৰু আদৰ্শনি মানুহে কৰা, কিন্তু সাহিত্য হলে সৰ্ব্বাংশে মানুহৰ হাতে গঢ়া বস্তু। সাহিত্য আৰু ভাষাৰ ভিতৰত যে কেৱল এই ধিনিহে অমিল এনে বুলি ভবা উচিত নহয়। বাতি আৰু দিনৰ যেনে প্ৰভেদ, সিহঁতৰ ভিতৰতো প্ৰায় সিমানেই প্ৰভেদ। মিল কেৱল একে ঠাইত মাথোন দেখা যায়। আগত কৈ অহা হৈছে যে নানাবিধ শব্দ গোট খুৱাই একেঠাই কৰি এটা ভাষা প্ৰকাশ কৰাৰ নাম ভাষা। এনেতে ভাষা শব্দমূলক, অৰ্থাৎ শব্দ নহলে ভাষাৰ সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। যদি কাহানিবা মানুহে শব্দ এটাইবোৰ পাহৰি যায়, তেন্তে সেই দিনাই ভাষাবো নুবৰিব। সাহিত্যও প্ৰায় তেনেকুৱা। কিছুমান শব্দ লগ কৰি এটা কথা লিখিলেই সাহিত্য হয়। এতেকে সাহিত্যকো ভাষাৰ নিচিনা শব্দৰ সমষ্টি বা পুঞ্জ বুলিব পাৰি। এই ঠাইতে ইহঁত দুয়োবোৰ বৰ মিল দেখা যায়। ইয়াত বাজে এহেঁতৈ যতে ধৰা ততে সিহঁত বেলেগ। সিহঁত দুইকো ভিতৰত কত কত মিল অৰু কত অমিল ভালকৈ বুজি নললে সাহিত্য লিখাত বহুত বিঘিনি জন্মিব পাৰে। কিন্তু, আমি আদিতে কৈছোঁ, যে কেতবিলাক মানুহে ভাষা লিকে হয় তেও সাহিত্যৰ বল নাপায়। ভাষা ওপৰতে থকা বস্তু, চকু বুজালেই তাক দেখা যায়। যেনে আখৰ চিনে আৰু শব্দৰ অৰ্থ জানে সেয়ে ভাষা দেখা পায় আৰু লিখিব পাৰে; কিন্তু সাহিত্য তেনেকুৱা নহয়।

তাক ভাবাব যাজব পৰা চালি-জাবি উলিয়ালেহে পোৱা যায়। সি ভাবাব তলত ঢাক খাই থাকে, গিচাবি উলিয়ালেহে ওলায়। ভাষা এটা বস্তু সাহিত্য ভাব ৰূপ, ভাষা পৰীৰ সাহিত্য আত্মা, বা ভাষা পদার্থ সাহিত্য ভাব ৰূপ। নাইবা, এই দৰেও ধৰিব পৰা যায় যে ভাষা এটা মূল সাহিত্য নোহ, ভাষা মাটিকটাল সাহিত্য ভাব সোৱাদ।

এই দৰে ভাষাব যাজব পৰা সাহিত্য গিচাবি উলিয়াকে সাহিত্য শিকা বোলে। এই শিকা অৱস্তা অতি টান কাম, অজ্ঞপ শ্রম কৰি সাধিব নোৱাৰি। জ্বৰিব পৰা লাহে লাহে অভ্যাস লকৰিলে একে দিশেই যে সাহিত্যব বস বুজা হব পাৰি এনে কথা কেতিয়াও মনত ঠাই নিদিবা। এই কাম কৰিবলৈ যে কতবাত কিছুমান নিয়ম আছে এনে নহয়। নিয়ম থকাহেঁতেন ই ইমান টান হবই নোৱাৰে। যি যি কাম নিয়ম বদ্ধ আছে, অৰ্থাৎ নিয়ম অনুসৰি চলিলেই যি কাম সিদ্ধ হয়, তাক টান কাম বুলিব নোৱাৰি। কিয়নো, নিয়ম হাজাৰ টান হলেও মানুহে পুৰুষ কৰি তাক বুজিব পাৰে আৰু সেই দৰে চলিব পাৰে। যিবোৰ কামৰ একো নিয়ম নাই সেইবোৰহে আচলতে টান। এই দেখি সাহিত্য শিকা সুৱলা কৰিবলৈ একো উপায় দিব নোৱাৰি। যি তাক শিকিব খোজে তেওঁ কিছুমান দিন মন দি ধৰিলেই আপোনাআপুনি নহত উপাই ওলায় পৰিব। ইয়াত শিকোঁতাৰ সহায় কৰিবৰ নিমিত্তে আমি মূল মূল দুই চাইট। কথা উলুৱায়। এই আৰ্হি অনুসৰি কাম কৰিলে যে কিছু উপকাৰ হব তাত আমাৰ এক ধনিটোও সন্দেহ নাই।

পৃথিবীত যত বস্তু আছে তাৰ সকলোৰে দুই পিঠি। কথাবোৰো তাৰ ঠিক এনে-কুৱা। এটা লিখাপ্ৰৱন্ধৰ দুটা পিঠি, তাৰে এপিঠিৰ নাম কথা বা শুধ ভাষা আৰু আনটো পিঠিৰ নাম সাহিত্য। যেতিয়া আমি প্ৰৱন্ধত কোৱা কথা কেটালৈ মাথোন মন কৰোঁ, অৰ্থাৎ লিখকে যি ভাব প্ৰকাশ কৰে তাত মাথোন মন দিওঁ, তেতিয়া আমাৰ চকু কেৱল ভাষাতহে থাকে। কিন্তু যদি তাক এৰি বা তাত বাজেও লিখকৰ লিখাৰ ধৰণলৈ চাওঁ অৰ্থাৎ লিখকে কেনেকৈ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিছে, তেওঁ কি কি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে, কি উপমাৰে বুজাইছে আৰু কেনে ভাৱত লিখিছে, এইবোৰ কথাটো মন দিয়া যায়, তেন্তে সেই প্ৰৱন্ধৰ তেতিয়া সাহিত্য বিচৰা হয়। মুঠতে ক'ব লাগিলে লিখকে যি কয়, তালৈ মন

কৰিলে ভাষা আৰু যেনেকৈ কৈছে তালৈ মন কৰিলে সাহিত্য বিচাৰ কৰা হয়। যি মানুহে প্ৰবন্ধত কোৱা কথা অৰ্থাৎ বাস্তৱিকটো মাথোন বিচাৰে তেওঁ সেই প্ৰবন্ধৰ সাহিত্য নেদেখে। সাহিত্য বিচৰা মানুহে প্ৰবন্ধত থকা উপমাৰ মিল, শব্দৰ পাতিমি, ভাবৰ গাঁথনি, আৰু লিখাৰ প্ৰণালীলৈ মন কৰে। এটি উদাহৰণ দিওঁ চোৱাঁ। “ঈশ্বৰ দয়াৰ সাগৰ” এই এটা বাক্য। এতিয়া আমি যদি বাক্যটো পঢ়ি ইয়াকে বুজি থওঁ যে ঈশ্বৰ বৰ দয়ালু, তেনেহলে আমি তাৰ ভাষাতহে মন দিলোঁ। কিন্তু যদি এই দৰে ভবা যায়, যে এই ঠাইত ঈশ্বৰ নিদি পৰমেশ্বৰ লিখা হৈতেন শুনিবলৈ ভাল হ'লহেঁতেন, বা ঈশ্বৰ শব্দটোৱে এই ঠাইত সুলভৰূপে খাই পৰিছে, আন শব্দ মিলে বেয়া হ'ব, তেনেহলে আমি তেতিয়া বাক্যটোৰ ভাষা বিচৰা নাই, আমাৰ মন তাৰ সাহিত্যতহে আছে। আৰু এই দৰেও ভাবি চাব পাৰি, যে ঈশ্বৰক দয়াৰ সাগৰ নুবুলি দয়াতৰঙ্গিনী বা দয়াকূপ বোলা ভাল আছিল, বা দয়াকূপ বুলিলে নিমিলে, কিয়নো ঈশ্বৰ সৰ্বব্যাপী, এতেকে দয়ানদী বোলা যাক, বা এই শব্দটো শুনিবলৈ কৰ্কশ, এতেকে দয়াতৰঙ্গিনী বোলা ভাল; এনেকুৱাধোৰ কথাটো মন কৰিলে সাহিত্য বিচাৰ কৰা হয়।

এতিয়া সূদৰৰূপে বুজিব পাৰি, যে সাহিত্য কেৱল ভাষাৰ অলঙ্কাৰ মাথোন। এই অলঙ্কাৰবোৰ গুচাই যদি ভাষাক একেবাৰে নাভেঁ কৰা যায় তেন্তে তাৰ এইৰূপ নেথাকে। কিন্তু ভাষাক একেবাৰে নিৰলঙ্কাৰ কৰা অতি দুৰ্ব। তাক বেয়া সাজ পিন্ধাই দেখিবলৈ কুংসিং কৰিব পাৰি, কিন্তু সমূলি নাভেঁ কৰিবলৈ টান। কিয়নো শব্দই ভাষাৰ অলঙ্কাৰ, আৰু আগত কোৱা হৈছে, যে শব্দই তাৰ মূল। যদি শব্দ এটাইবিলাক কাঢ়ি নিয়া যায়, তেন্তে ভাষাই নাথাকে। ভাষাক শুৱনী কৰিবলৈ মানুহে নানাবিধ অলঙ্কাৰ পিন্ধায়। কেৱল ভাষাই মানুহৰ মন টানিব নোৱাৰে। বেয়াটো লিখা পুথি পঢ়িবলৈ কাৰো মন নাযায়। তেনেকুৱা পুথি এবাৰ পঢ়ি চালেই হুলাই মেলিবলৈ বেয়া লাগে। কিন্তু ভাল বহু শব্দ, সুলভ উপমা, বা নতুন মনোহৰ ভাবেৰে সজাই পুথি লিখিলে তাক সকলোৱে আদৰ কৰে। তাক এবাৰ পঢ়িলে আকৌ পঢ়িবলৈ মন যায়। কালিদাসে শকুন্তলা লিখিবৰ আঞ্জি কত যুগ হ'ল, তেওঁ সেই শকুন্তলা পঢ়ি মানুহে আজিলৈকে বস পায়, আজিও

সকলোৱে তাক আগব কবি বাণে, হেপাহ কবি পঢ়ে। ইয়াৰ কাৰণ এই যে শকুন্তলা নত্ৰিশ অলকাৰে নিৰূষিত। তাক পঢ়িলেই মানুহৰ মন মোহ যায়। যি সাহিত্যৰ বস বুজা মানুহে এবাৰ শকুন্তলা পঢ়ি চাইছে সি কেতিয়াও তাক পাহৰিব নোৱৰে।

যদিও অলকাৰে সাহিত্যৰ টমান উপকাৰ কৰে, তাৰ পৰা যে কিছু কিছু অপকাৰ হোৱা নাই এনে নহয়। অলকাৰ লগাওঁতে দুট চাইটা নলগা শব্দ বা উপনন্দা ভাব ব্যৱহাৰ কৰিব লগাত পাবে। যি কথা আচলতে নাই ডাকে। কেতিয়াবা আছে বুলি কব লাগে। পাচে, যি মানুহে পঢ়ে তেওঁ অলকাৰৰ কথাখিনিকে সঁচা বুলি ধৰি ধৰ। সাহিত্যৰ ভিতৰত যদি কিবা শুণ আছে, সি শব্দৰ আৰু ভাবৰ বহুলতাইহে। বহুলতাই অনেক মানুহৰ দৈৰ্ঘ্য জন্মায়। এই নিমিত্তেহে বোধকৰোঁ মূলতঃ মিছা কথাতো মানুহৰ আঁটল বিশ্বাস দেখা যায়। মানুহে এই কথাটো ভাবি নাচায় যে কোনো এটা বস্তুৰ বৰ্ণনা কবিন লাগিলে, আৰু সেই বৰ্ণনা যদি ধুনীয়া কবিব ধোঁজা যায়, তেনেহলে মাছে মাছে দুই এটা বিশেষণ ব্যৱহাৰ কবিব লগা হয়। সেই বিশেষণবোৰৰ ভাব নানা প্ৰকাৰ হব পাবে। বিবেচনা কৰোঁ, তুমি এজোপা গছ বৰ্ণনা। সেই গছৰ ডালবোৰ বৰ দীঘল। পিচে বৰ্ণনাত তুমি লিখিব লাগিব যে তাৰ ডালবোৰ সুদীৰ্ঘ বা অতিশয় দীঘল আছিল। বৰ দীঘল বুজাবলৈ যি দুটা বিশেষণ ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা হ'ল, তাক দেখোঁতে সিমান আঁটল বা দ্ব্যর্থযুক্ত যেন নেদেখা হয়, কিন্তু অৰ্থ ভাজিবৰ সময়ত তাৰ কেইবাটাও অৰ্থ ওলায়। সুদীৰ্ঘ বুলিলে কেৱল নিয়মিতৰূপ দীঘলহে বুজায় এনে নহয়, অস্বাভাবিক দীঘল বুজাব পাৰে। সচৰাচৰ গছৰ ডাল সিমান দীঘল হয়, সিমান দীঘল হলেও সুদীৰ্ঘ বুলিব পাৰি, আৰু অদ্ভুত দীঘল হলেও সুদীৰ্ঘ বুলিব পাৰি। এট দুটা অৰ্থৰ কোনটো সঁচা বুলিব লাগিব তাক ঠাৱৰকৈ কোৱা টান। কিন্তু সেই বুলি মানুহে বৰ্ণনাৰ আচল ভাৱটো ধৰিব নোৱাৰে নে? অসম্ভৱ পাবে। সুদীৰ্ঘ বা অতিশয় দীঘল বুলিলে এনে বুজা যুগুত যে সচৰাচৰ গছৰ ডাল সিমান দীঘল হয়, এই জোপা গছৰ ডালো সিমানেই দীঘল আছিল। কোনো এটা কথা লিখিব লাগিলে কিছু বঢ়াই নেলেখিলে নহয়, নাইবা বৰ্ণনাৰ বস নাইকিয়া হৈ পৰে। সেই গছজোপাৰ ডালকেটা বৰ্ণাওঁতে যদি

সুদীৰ্ঘ নুহুলি এশ বা ডেৰ শ হাত বুলি আচল কোথটো দিবা যায়, ডেৰে-
হলে শ্ৰবন্ধৰ ভাষা সুললিত নহ'ব পাৰে, বা আন কোনো ঐক্যৰে বেয়া হ'ব
পাৰে। এই কথাটো মানুহে গম্ভিৰ নাচায়। বৰ্ণনাত যি পাৰ তাকে বিশ্বাস
কৰে। বাস্তৱগত কৰ যে হুমুস্তই হেনো নোমে নোমে একোটা পৰ্কত বান্ধি
লৈ জঁপিয়াইছিল। এই কথাটো কেবল ভাবৰ বহলতা মাথোন। ইয়াৰ দ্বাৰাই
কবিয়ে দেখাইছে যে হুমুস্ত বৰ বলৱান আছিল, তেওঁ বৃহৎ বৃহৎ পৰ্কতকে
তুল যেন দেখিছিল। আচলতে যে হুমুস্তই দহ হেজাৰ পৰ্কত গাত বান্ধি লৈ
জঁপ মাৰিছিল এনে কথা নহয়। বাস্তৱ আৰু মহাভাৰতত এনেকুৱা শব্দ
আৰু ভাবৰ আধিক্য অনেক পোৱা যায়। আন আন পুথিতো আছে হয়,
কিন্তু পৰিমানে ইমান নহয়। এই দুই পুথিত কথাবোৰ ইমান বঢ়াই লৈছে
যে তাৰ পৰা আচল সাৰ কথাখিনি বাছি উলিওৱা বৰ টান হৈ পৰিছে।
পৃথিবীত আন যিবিলাক জাতি আছে তেওঁলোকৰ সাহিত্যতো এই দোষ বা
দোষবৃত্ত অলঙ্কাৰ আছে; কিন্তু হিন্দু গ্ৰীক আৰু মুছলমানৰ সাহিত্যত
বৰ বেচি পৰিমাণে দেখা যায়। আন জাতিৰ লিখকে যদি একক চাবি
কৰে, হিন্দু আৰু মুছলমানে তাক চাবি হাজাৰ নকৰে মানে নেৰে।
এই দোষ অৱশ্য একেবাৰে শুচাব নোৱাৰি, কিয়নো ই সাহিত্যৰ একি
অলঙ্কাৰ। কিন্তু বহুতকৈ এনেকুৱা অলঙ্কাৰ লগালে ভাষা শুৱলী নহৈ
কদাকাবহে হয়।

ভাষাক অলঙ্কাৰ লিকাৰ খোজোঁতে কেতিয়াবা মিছা কথাও ক'ব লগা হয়,
অৰ্থাৎ যি বস্তুটো বা গুণটো নাই তাকো আছে বুলি ক'ব লগাত পৰে। এই
দোষটো প্ৰায় আখৰ মিলোওঁতে বা শুনিবলৈ সুললিত কৰোঁতেহে হয়। এটা
আখৰৰ নিচিনা আন এটা শব্দ লগাওঁতে লিখকে দুই চাইটো মিছা কথা লিখে।
বিবেচনা কৰা, এটা মানুহক তুমি উজ্জ্বল বুলি বৰ্ণাইছা, কিন্তু উজ্জ্বল শব্দ-
টোৰ দৰে আৰু দুই চাইটো শব্দ আছে; যেনে, উগ্ৰ, উজ, বা উত্তমুৱা। পিছে
লিখকে যেতিয়া উজ্জ্বল শব্দটো লিখে তেতিয়া ভাষা সুশ্ৰাব্য কৰিবৰ মনেৰে
উগ্ৰ বা উত্তমুৱা কথাও লিপি পেলায়। লিখকে জানিব পাৰে, যে উজ্জ্বল
মানুহজন উগ্ৰ বা উত্তমুৱা নাছিল, তেওঁ দুয়োটা শব্দ একে লগে লিখিলে
শুনিবলৈ ভাল হয় দেখি তেওঁ অৰ্থলৈ বৰ কাণ নকৰে। এনেকুৱা কথা সকলো

প্রবন্ধে পোবা যায়। ইও সাহিত্যৰ এবিধ অলঙ্কাৰ, এতেকে এই বোৰ
উচাবৰ একো উপায় নাই।

ভালকৈ পৰি চালে দেখা যায়, যে কথা লিখি উলিয়ালে তাৰ গঢ় আগৰ দৰে
নাথাকে। মাজুহৰ মুখৰ পৰা পৈ কাপৰ মুখত পৰিলেই মুক্তি বেলেগ হয়।
কদাৰ বস্ত্ৰ শুৱনী হৈ পৰে, মিছাকো সঁচা যেন লাগে। ইয়াৰ কাৰণ এক
প্ৰকাৰে আগেয়েই কোৱা হৈছে। বাটু আৰু খনিকৰে যেনেকৈ সাধাৰণ
কাঠ বা মাটি এডোখৰকে চাটি কাটি তাৰ ওপৰত ধুনীয়া বহণ লগাই চিক্টি-
কীয়া কৰি পেলায়, সেই দৰে লিখকেও এটা অতি সামান্য বস্ত্ৰকে সুন্দৰ সুন্দৰ
শব্দ আৰু উপমা যোজনা দি সম্ভাই এনে শুৱনী কৰিব পাৰে যে, তাক আগৰ
সেই সামান্য বস্ত্ৰটো বুলি চিনিবই নোৱাৰি। এই দেখিহে কিতাপত পঢ়া
ঠাইবোৰ বা মানুহবিলাকক চাবৰ মন যায়। যি এবাৰ কাদম্বৰী বা শকু-
ন্তলা পঢ়িছে, তাৰ মনত সদাই এনে ইচ্ছা যে পুনৰায় সেই দিন উলটি আহক,
পুনৰপি সেই অৱস্থাৰ মাজত সেই দৰে মূনিৰ আশ্ৰম দেখিবলৈ পাব। মহা-
ভাৰতত নৈমিষাৰণ্যৰ কথা পঢ়ি এনে বোধ হয় যে সেই হানি স্বৰ্গৰ নিচিনা
সুখময় মহা পৰিৱৰ্ত্তন ঠাই। কিন্তু যদি সেই ঠাইবোৰ চাবলৈ ঘোৱা যায়, তেন্তে
দেখিব। যে কিতাপত পঢ়ি যেনে লাগিছিল আচলতে তেনেকুৱা নহয়। আমি
থকা ঠাইবোৰ যেনেকুৱা সিও প্ৰায় তেনেকুৱা, অলপহে যদি প্ৰভেদ ওলায়।
এই এটাইবোৰ কবিতাৰ কাপৰ গুণ।

সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ কেনেকুৱা তাক কৈ এতালোঁ। বোধকৰোঁ
এতিয়া ওপৰৰ আলাচনা পঢ়িলে সাহিত্য কাক বোলে অনায়াসে কব পৰা
যায়। কিন্তু এতিয়াও এটা কথা বাকী। সাহিত্য হ'ব দিন ধৰি আজিলৈকে
একে দৰে আছিলে বেলেগ হৈছে তাৰ কথা মুঠে কোৱা নাই। আজি কালি
যদি সাহিত্য কিছু বেলেগ হৈছে, তেনেহলে আদিতে কেনেকুৱা আছিল আৰু
এতিয়ালৈ তাৰ ৰূপ কেনে হৈছে, এইকেটো কথাৰ মীমাংসা হলেই সাহিত্যৰ
সাধাৰণ অৱস্থা ওচৰ পৰে।

সকলো বস্ত্ৰৰে যে পৰিবৰ্ত্তন আছে এই কথা সকলোৱে জানে। পৃথিবীৰ
ভিতৰত এনে একো বস্ত্ৰ নাই যি আদিৰে পৰা আজিলৈকে একে দৰে আছে।
সাহিত্যবোৰো সেই দৰে সময়ৰ লগে লগে গঢ় লবিবই লাগিছে। আদিতে

যেনেকুৱা আছিল এতিয়া তেনে নহয়; ইয়াৰ প্ৰকাৰ আজি কালি বেলেগ হৈছে। আগৰ লিখকবিলাকে নামৰ আগত বিশেষণ গোটাচেৰেক সবহটক দিব পাৰিলেই পণ্ডিতালি কৰা হয় যেন জ্ঞান কৰিছিল। পুৰণি ফলিবোৰত আক শিলত দেখা কথা পঢ়িলে শাবী শাবী কেৱল বিশেষণকে পোৱা যায়। তাৰ পৰা আচল সাৱণিনি বিচাৰি লোৱাই টান। কৰ্ত্তা কৰ্ম কৰবাত পৰি থাকে, পঢ়োঁতাই পুৰস্বাৰ্থ কৰিহে সিহঁতক বিচাৰি পায়। একোটা প্ৰবন্ধত কথা এখানমান, কিন্তু তাকে বিশেষণ লগাই বৃহৎ কৰে। এই দোষ আধুনিক লিখকৰ নাই। আজি কালি এঠাইত দুটা বা তিনিটাতকৈ বেছি বিশেষণ ব্যৱহাৰ নকৰে। এতিয়াৰ সাহিত্যত কিন্তু উপমাৰ হ্ৰাস দেখা যায়। আগৰ লিখকবিলাকে যেনে সূন্দৰ সূন্দৰ উপমা দি কথা সূজাব পাৰিছিল, এতিয়া তেনেকুৱা উপমা অতি কম। আগেয়ে কবিসকলে আচল কথা ভাঙি নকৈছিল, কেৱল উপমাৰেই তাৰ প্ৰকাশ কৰিছিল। এতিয়াৰ মানুহে উপমা এৰি কথাত ধৰিছে, কথাৰেই সকলো বিষয় বুজাই দিয়ে। আমাৰ বিবেচনা মতে আগৰ লিখকবিলাকৰ আৰু এটা দোষ আছিল। তেওঁলোকে চলিত ভাষাৰে কথা লিখিবলৈ ঘণাইছিল। মানুহে সদাই যিগোৰ শব্দেৰে কথা বাৰ্তা কৰ, সেইবোৰ শব্দ সিবিলাকে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ কিছু বেয়া পাইছিল যেন বোধ হয়। ইয়াৰ ফল হৈছিল এই, যে সাধাৰণ মানুহে অৰ্থাৎ অলপ লিখা পঢ়া জনা মানুহে পণ্ডিতে লিখা কথা বুজিব নোৱাৰিছিল। এই দোষে আজি কালি কেৱল সংস্কৃত জনা পণ্ডিতবিলাকক চুইছে। তেওঁলোকে চুটি সৰু শব্দেৰে কথা লিখিবলৈ বেয়া পায়। লাহে লাহে এইবোৰ দোষ উঠি যাবলৈ ধৰিছে, আন্ধা কিছুমান দিনৰ মূৰত বোধ কৰোঁ। মুঠেই নাইকিয়া হব। এতিয়াৰ লিখকৰ বাক্যবোৰ চুটি; আগৰ নিচিনা আজি কালি কথা যোৱাই বাক্য দীঘল নকৰে। ইয়াতে আৰু এটা কথা কোৱা উচিত, যে দেশভেদে আৰু জাতিভেদে সাহিত্যৰো লক্ষণৰ অলপ ব্যতিক্ৰম দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই বিষয় আমি এতিয়া আলোচনা নকৰোঁ। সম্প্ৰতি সাহিত্য ভাগ কৰি, তাৰ একো ভাগৰ নো লক্ষণ কেনেকুৱা, এভাগৰ লগত আন ভাগৰ কি সম্বন্ধ আৰু সাহিত্যৰ নো মুঠতে কেই ভাগ, এই কেটা কথাৰ বিচাৰ কৰিব লাগিব। ইয়াৰ লগতে দেশভেদে সাহিত্যৰ লক্ষণ কেনে হয় তাকো দেখুৱা যাব।

মূলকথা।

মনব জীব বিমান অলপ কথাবে প্রকাশ করিব, পরাং দায় নিমান ভাল ; এই কথা অনেক পণ্ডিতে কৈ গৈছে। যি কথাকে চাটটা শব্দেবে কব পারি তাক দহোটা শব্দেবে লিখিলে বর বেয়া হয়। বাছি বাছি শব্দ বা এটা কথাকে পাঁচোটাটক লিখিব পারিলেই যে পণ্ডিতর্জন কবা হয়, এনে নহয়। আক এটা কথাকে কেইবা ঠাইতো কেইবা বকমে কলেক্ত প্রবন্ধ বেয়া হয়। যত যি কথাকে লাগে তাত সেই কথা সঙ্ক্ষেপে কৈ থব পারিলে ভাল। কিন্তু কোনো কোনো বিষয় আছে, তাক বহুত কথাবে নানা বকমে বুঝাই লিখিলে দোষ নাই। যি বিষয় সকলোরে জানে, সকলোরে দেখিছে বা শুনিছে, তেনেকুবা বিষয় লিখিলে শব্দাধিক্য একো দোষ নহয়। লিখাব উদ্দেশ্য মানুষ দুটা। কোনোরে কিবা এটা আনে বজনা মুননা নতুন কথা পাগ তাকে লিখে। কোনোরে বা পুরণি কথাকে ন সাজ পিকাই মনোবদ্য কবে। শেহর বিধ লিখকে তেওঁর মনব জোথায় শব্দ, তাব আর উপমা লগাব পাৰে ; কিয়নো তেওঁ লিখা পুথি মানুষে ন কবা জানিবলৈ নপড়ে ; কেবল তেওঁ নো তাক কেনেকৈ লিখিছে, কি ন অলঙ্কার লগাইছে, বা কি নতুন উপমা দিছে, তাকে চাবলৈহে পড়ে। অর্থাৎ তেওঁর কিতাপত মানুষে কেবল সাহিত্য বিচারে। লিখাব দ্বিতীয় উদ্দেশ্য হৈছে, আগেরে নজনা কথা প্রকাশ কবা বা জনা কথাকে জনত বাখিবলৈ লিখা। এই বিধ লিখকে উপমা ঘোষনা এবি দি কেবল সাব কথাত থবে ; অর্থাৎ তেওঁ বেচি শব্দ বা তাব লগাই তাব ধুনীয়া কবিবলৈ পূর্ববর্তন কবে। চুটি চুটি কথাতে কেবল মনব জীব ব্যক্ত করি থয়। এই বিধ কথাকে আমি মূল কথা বুলিছোঁ। মূল কথা লিখোঁতে নদাই মূলতে থাকিব লাগে, তাক এবি ধুনীয়া শব্দ বা তাব বিচারিবলৈ যোহাটো ভাল নহয়। ইয়াক লিখোঁতে পোন পোন তাব উজু উজু শব্দ আক চুটি বাক্য ব্যবহার কবা উচিত। ইতিহাস এবিধ মূল কথা। তাক লিখোঁতে যদি সবকৈ অলঙ্কার লগোয়া যায়, তেন্তে পঢ়োঁতাই অলঙ্কারকে চাব নে কথাকে মন করিব ? এনে ঠাইত মানুষে আচল কথাকেইটাহে বিচারে, তোমাব তাবাব ধুনলৈ মন নিদিয়। আক ইতিহাস লিখোঁতে এনে শব্দ ব্যবহার কবা উচিত, যে তাব পরাং যেন এটাতকৈ বেছি অর্থ উলিয়াব

নোৱাৰি, কাৰণ তেনেহলে মূল কথাৰে ব্যতিক্ৰম হয়। শিকা সম্পৰ্কে মানুহৰ হুই এটা স্বাভাৱিক দোষ আছে, তাক শুচানলৈ আঁঠি টান। কোনো এটা কথা বৰ্ণনা লাগিলে নিজৰ মন-পঢ়া হুই এটা কথা ভাত হুৱাই দিবলৈ মন যায়। কিন্তু ইতিহাস লিখোঁতে বা কোনো সত্য কথাৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে এই দোষ-টোৰ হাত এৰাব পাৰিলে বৰ ভাল। আচল কথাৰ সৰত উপকৰা কথা হুৱাই দিলে কেৱল মানুহক ছল কৰা হয়। পঢ়োঁতাই সেই মিছা কথাৰো সঁচা বুলি ধৰে। ইয়াৰ আবদ্ধতে কোৱা হৈছে, যে কথা বঢ়াই কোৱা সাহিত্যৰ এটা প্ৰধান লক্ষণ। ইয়াৰ পৰা অৱশ্য ঠাই লৈ আৰু সময় লৈ বৰ উপকাৰ হয়। কিন্তু ঠাই বিশেষে তাৰ পৰা ইমান অজ্ঞান হয়, যে কৈ অন্ত কবিব নোৱাৰি। ইতিহাস লিখোঁতে যাতে এই দোষ নজন্মে তাৰে যতন কবিব লাগে। কিয়নো মানুহে কোনো মহৎ কামত হাত দিব লাগিলে আগৈয়ে ইতিহাস পঢ়ি আপৰ মানুহে ডেনেকুৱা কাম কেনেকৈ কৰিছিল জানি লয়। ইতিহাসৰ পৰা মানুহে জ্ঞান লিকে, তাত যদি মিছা কথা থাকে তেন্তে কিমান অপকাৰ হব পাৰে চোৱাচোন! এই কথাটো আমাৰ আপৰ লিখকবিলাকে নাজানিছিল। তেওঁলোকে যি লিখে তাতে কথা বঢ়াই লিপিছিল। ধৰ্ম সৰ্বকে পুৰি লিখোঁতেও সাম্ৰধান হৈ লিখা উচিত। তাৰ এটা কথাৰ দহোটা অৰ্থ ওলালে বৰ বেয়া। আমাৰ দেশত যে আগৈয়ে সতীদাহ প্ৰথা আছিল সিও শাস্ত্ৰ লিখাৰ দোষৰ হে ফল। যি প্ৰেক্ত সতী দাহ কবিবলৈ কৈছে, তাৰ অৰ্থ আচলতে সেইটো নহয়। ইয়াৰ প্ৰমাণ আকবৰ বজাৰ দিনত ওলাইছিল। তেতিয়াৰ বামুণবিলাকে দেশৰ নিয়ম বন্ধা কবিবৰ মনেৰে প্ৰেক্তটো বন্ধাক আন প্ৰকাৰে বুজাই দিলে। এনেকুৱা কথা যে আমাৰ শাস্ত্ৰত কিমান আছে তাক কব নোৱাৰি। এই দেখিহে আজিও কিছুমান পণ্ডিতে বিধৱা বিবাহত মত দিয়ে, আৰু কিছুমানে নিদিয়। এই দোষ যে কেৱল আমাৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰতহে পোৱা যায় এনে নহয়; আন জাতিৰ শাস্ত্ৰতো বহুত পৰিমাণে পোৱা যায়। বাইবেলত কয়, বোলে যি বস্ত আমাৰ ভিতৰলৈ যায়, সি মানুহক অন্তৰ্ভুক্ত কৰে, যি ওলাই আহে সেয়েহে অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। এই কথাটোৰ অৰ্থ কি বোধকৰোঁ সকলোৰে বুজি, তেওঁ কছিয়া দেশত ইয়াৰ অৰ্থ বেলেগ হৈছিল। তাৰ পাহুৰিবিলাকে মানুহক

বঁপাত খাবটেল নিদিছিগ, কিয়নো ধোঁৱা সুখৰ পৰা ওলাই আছে, এতেকে সি মাজুহক অন্তৰ্ভ কৰিব পাৰে।

আৰু এবিধ মূল কথা আছে তাক বিজ্ঞান বোলে। বিজ্ঞান লিখোঁতে বৰ সাৱধান হোৱা উচিত, কিয়নো তাৰ কথা অলপ লবিলেই বহুত অপকাৰ হয়। ইয়াত অলকাৰ বা উপমা লগাব নোৱাৰি; কথা বঢ়াবলৈ শব্দও বেচিনৈ লিখিব নোৱাৰি। ওপৰত কৈ অহা হৈছে, যে ইতিহাস লিখোঁতে ছুটা বা তিনিটা অৰ্থ হব পাৰে এনে কথা তাত লিখা উচিত নহয়; বিজ্ঞান লিখাতো এই নিয়ম মতে চলিব লাগে; নাইবা কেতিয়াবা বিষয় বিপন্ন উপস্থিত হব পাৰে।

পদ্য ।

সাহিত্যৰ প্ৰথম ভাগৰ কথা শেষ হল। এতিয়া তাৰ দ্বিতীয় ভাগ অৰ্থাৎ পদ্যৰ বিষয় আলোচনা কৰা হ'ব। পদ্য প্ৰণালী এক প্ৰকাৰে ধৰিণে উজু বুলিব পাৰি আৰু তাক লিখিবৰ নিয়মো বন্ধা আছে। কিন্তু পদ্যৰ একো নিয়ম নাই বুলিলেও বুলিব পৰা যায়। এই প্ৰণালী অতি প্ৰাচীন। কথা লিখিবৰ দিন ধৰি কেৱল পদ্যেৰেহে লিখিছে, পদ্য আগুৱে বৰ চলিত নাছিল, ই ওলাবৰ আদি অলপ দিন হৈছে। এই কথা যে কেৱল আমাৰ দেশতহে দেখা যায় এনে নহয়, পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইতে পদ্যৰ বৰ আদৰ আছিল। যি দেশৰে পুৰণি পুৰণি মেলি চোৱা, তাতে পদ্য দেখিব। আমাৰ দেশতো ব্যাকৰণ অভিধানো পদ্য প্ৰণালীত লিখা। এতিয়া সুধিব পাৰা, যে আগৰ দিনত নো মাজুহে পদ্য ইমান কিয় ভাল পাইছিল? এই কথাৰ উত্তৰ অলপ গমি চালেই পোৱা যায়। মাজুহৰ স্বভাৱ এনেকুৱা যে যি বস্তু আমি সদাই দেখোঁ সি বৰ সুন্দৰ হ'লেও আমাৰ চকুত ভাল নলগা হয়। যি গীতটো সদাই শুনা যায় সি অতি মধুৰ হ'লেও আমাৰ কাণত সোৱাদ নালাগে। ন গীত সেয়া হ'লেও সুগলিত শুনি। পদ্য আমি সদাই দেখা বস্তু, তাৰে সদাই কথাবাৰ্ত্তা কোৱা হয়, সেই দেখি লিখিবৰ সময়ত তাক ভাল নালাগিছিল। আৰু পদ্যৰ নিজৰে কিছুমান গুণ আছে। এই প্ৰণালীত লিখা কথাৰ ফাঁকিয়ে ফাঁকিয়ে মিল থাকে, তাক গীত গোৱাব নিচিনাটো গাই যাব পাৰি। পদ্যত

ভাল ভাব বা উত্তম অলঙ্কাৰ নাথাকিলেও সি এনেয়ে মিঠা। সাহিত্যৰ বস্তুসমূহা মানুহেও পদ্যৰ অলপ বস পাব পাৰে। আমাৰ দেশত ঢুলীয়া, খুলীয়া, বহুৱা আদি কবি যিবোৰ মানুহে গীত গায়, সিহঁতে আনো কিবা সাহিত্য-বসব তু পায়? তেওঁ যে হেঁপাহ কবি গায় তাৰ কাৰণ কেৱল এই—পদ্যত কথাৰ কথাৰ মিল থাকে, এতেক শুনিবলৈকে। মিঠা লাগে। কিন্তু গদ্য তেনেকুৱা নহয়। ভালকৈ লিখিব মোৱাবিলে তাৰ মোৱান কোনোমতে উলিয়াব নোৱাৰি। সাধাৰণ মানুহৰ পক্ষেতো গদ্য কেতিয়াও মোৱান হবই নোৱাৰে। কিয়নো গদ্য যদি নিবলকাৰ বা ভাবশূন্য হয়, তেনেহলে তাৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবৰ শক্তিয়েই নাথাকে। আকৰ্ষণ অলঙ্কাৰ বা স্তম্ভৰ স্তম্ভৰ উপমা দি গদ্য লিখা যায়, তেন্তে সাধাৰণ মানুহে তাৰ ভাৱকে বুজিব নোৱাৰে। এই দেখি গদ্য কেৱল শিক্ষিত মানুহৰ বস্তু। যদি কোনো কথা চহা মানুহৰ নিমিত্তে লিখিব খোজা, তেন্তে তাক পদ্যত লিখাহে উচিত। ইতিহাস পঢ়িলে জানিবা যে আগৰ দিনত অতি কম মানুহেহে লিখা পঢ়া শিকিছিল, সবহ ভাগেই লিখিব মোৱাৰা চহা। আক লিখা পঢ়া জনাৰ ভিতৰতো বস পূজাৰ সংখ্যা নিচেই তাকৰ। এই কাৰণে আদিতে পদ্যৰ ইমান সৌৰৱ আছিল। মাজভোখবতে অৱশ্যে কিছুমান মহৎ মহৎ লিখক ওলাইছিল, কিন্তু বিলাকে আদিব পৰা চলি অহা ঋতিমধুৰ পদ্য এবি পদ্যত কথা লিখিবলৈ ভাল নাপাইছিল। আক গদ্য যে ইমান বসাল হয় এই কথাও তেওঁলোকে নাজানিব পাৰে। আগৰ কালত পদ্যৰ আদৰ বেচি হবৰ কাৰণ আক এটা আছে। সেই কালত বিজ্ঞান ইত্যাদি মূল কথাৰ বৰ চৰ্চ্চা নাছিল। যি কথা লিখিবলৈ পদ্যৰ প্ৰয়োজন তাত মানুহে মন নিদিছিল। কেৱল প্ৰকৃতিৰ ৰূপ বা মানুহৰ ছববস্থা দেখি কোনো কোনো কোমলচিতীয়া মানুহে তাকে কৈ আনন্দ লভিবলৈ বা মনৰ আকোপ পোৱিবলৈ হুই চাবি কথা লিখিছিল। এনোবোৰ কথা অৱশ্যে পদ্যত লিখিলে খুলীয়া অক মনোবন হয়, সেই দেখি পদ্যত লিখাও হৈছিল। পাছে বহুত দিনৰ মূৰত আহি বিজ্ঞান ওলাল, ইতিহাস লিখিবৰ সকাশ হল, কোনো বিষয় লৈ লিখালিখি কবি ভৰ্ক কবিব লগাত পৰিল, সেই দেখি মানুহে পদ্য এবি পদ্যত ধৰিলে। আদিতে অৱশ্যে গদ্য ইমান মধুৰ নাছিল। পদ্যত

লিখা পুথি কিতাপ পড়ি চলে লকাই লিখা যেন কোঁচ হয় । কিন্তু সময় ক্রমে মাহুহে গদ্য বস বুজিব পৰা হল, আক তাক কেনেকৈ সুললিত বা মনোমম কবিব পাবি, তাৰো উপায় শিকিলে । আজি কালি গদ্যবহে বেচি আদৰ, পদ্যৰ দিন এক প্রকাৰে গল বুলিবই পাৰি । এতিয়া যেনে বি লিখে তাঁক পৰাপকৃত পদ্যত বুলেছে । আমাৰ দেশত গদ্য ওলাবৰ নিচেই অলপ দিনহে হৈছে । আগৰ দিনৰ খানচেষ্টক গদ্যত লিখা বুৰঞ্জী আছে হয়, কিন্তু যথার্থ মতে ৮ জানকীয়াৰ ঢেকীয়াৰ লুকনৰ দিনৰ পৰাহে আমাকৃত গদ্যৰ সৃষ্টি হৈছে । প্রথমে তেওঁহে আমাকৃত ভাষাত গদ্য লিখি যায় । বৰ্দ্ধনা ভাষাত প্রথমে ৮ খানমোহন য়ায়ে গদ্য লিখে ।

ওপৰত লিখা কথা কেটা আগেয়ে কোৱা উচিত আছিল । কিন্তু তেতিয়া এই বিষয় ধৰিলে আমাৰ উদ্দেশ্য নিকি নহয় যিহি ইয়াত কোৱা হল । সম্ভ্রান্তি আমাৰ আলোচনাৰ বিষয় পদ্য । ইয়াৰ কথা আগৰে বি বি কোৱা হৈছে তাৰ পৰা এনে বুজিব নালাগে যে আজি কালি পদ্যৰ গৌৰৱ একে বাকৈ মাই । এতিয়াও দেশে দেশে কবি আছে, দেশে দেশে পদ্য ওলাবই লাগিছে । কিন্তু আগৰ দৰে জানিব পৰাই এক মাত্ৰ লিখাৰ প্রণালী নহয় । আজি কালি সি পদ্য লিখে সি আগৰ নিচিনা নহয়, আগতকৈ তাৰ লক্ষণ বহুত লবিছে । কোন কোন অংশত লক্ষণৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈছে তাৰ বিচাৰ কৰিবৰ আগেয়ে, পদ্য কিহক বোলে এই কথাটো ভালকৈ বুজি লব লাগিব । পদ্য বুলিলে সচৰাচৰ যি বুজা যায়, শব্দটো আমি সেই ভাবে ধৰা নাই; অৰ্থাৎ পদ্য বুলিলে কেৱল চন্দত লিখা কথাকে নদৰিবা । আমাৰ অৰ্থমতে গদ্য প্রকৃত লিখা কথাও কেতিয়াবা পদ্য হব পাৰে । গদ্য আৰু পদ্য এই দুটা লিখাৰ প্রণালী । কিন্তু প্রণালী দুটি যে কেৱল শব্দ যোজনাতহে লগোৱা হয় এনে নহয়; তাৰ, অৰ্থ, আৰু লক্ষণতো এই দুই নিয়মৰ ভিন্নতা থাকিব লাগে । মাহুহৰ যেনেকৈ মতা আৰু মাইকী দুজাত আছে, সেই দৰে সাহিত্যৰো গদ্য আৰু পদ্য দুই বিধ । মতা মাহুহ আৰু মাইকী মাহুহৰ ভিতৰত যেনে আকৃতি, গঠন, লক্ষণ, স্বভাৱ, মাত, কথা, ভাব, বীতি, নীতি, সকলো ভিন ভিন তেনেকৈ গদ্য আৰু পদ্যৰ ভিতৰতো সকলো বেলেগ বেলেগ । যি কোনো অংশতপদ্যত লিখা কথাই গদ্যৰ ৰূপ লয়, তেন্তে তাক শুধু পদ্য বুলি গদ্য

পদ্য বা মিহলি পদ্যহে বুলিব পাৰি। এনেকুৱা মিহলি পদ্য সময়ে সময়ে বহুত দেখা যায়। ইয়াৰ কাৰণ এই যে যি জনে পদ্য লিখে তেওঁ পদ্য কিহক বোলে ভালকৈ নাজানে; কেৱল ছন্দত কথা লিখিবলৈ শিকিয়েই পদ্য লিখিবলৈ ধৰে। আৰু মাজে মাজে এনে গদ্যও দেখা যায় যাক কোনোমতে গদ্য নাম দিব নোৱাৰি। পদ্যৰ অৰ্থোপায় কথা পদ্যত আৰু গদ্যৰ অৰ্থোপায় কথা গদ্যত লিখাই অৱশ্য এই দোষৰ কাৰণ।

এতিয়ালৈকে পদ্যৰ বিষয় বিধি কথা কৈ অহা গৈছে, সি কেৱল পদ্যৰ লক্ষণ দাখোৱা। ইয়াক পঢ়িলে পদ্যৰ আকৃতি একৃতি, দোষ-ভুগাণি বাজৰ ভাগটোহে জনা যায়। কিন্তু পদ্য বঢ়োতে কি কি নিয়মে চলিব লাগে, তাৰ কথা এটাত কোৱা হোৱা নাই। এই নিয়মবোৰ যে কেৱল পদ্য বঢ়োতেহে লাগে এনে নহয়, তাৰ দোবাৰদোব বিচাৰিলে সহলে নচলে। তুমি ভাবিব পাৰা, যে লঘু গুৰু চাই আখৰ লিখি শব্দ পাতিলেই পদ্য হয়। এই বিশ্বাস হয় ভুল। পদ্য বন্ধনা কৰোঁতে বহুত চিন্তাৰ প্ৰয়োজন। যি শব্দবোৰ ব্যৱহাৰ কৰিবা, তাক লেখি-জুখি, গুৰু চাই, ভাব চাই লিখিলে হে কবিতা ভাল হয়। যেনে তেনে প্ৰকাৰে পদ মিলাই গলে পদ্য নহয়, ছন্দ হয় পাৰে। পদ্য লিখিবলৈ ধৰিবৰ আগতে সেই বিষয়টো মনত থিৰ কৰি লব লাগে। যি কথা লিখিবা তাক ভালকৈ লৰা। মাহুহৰ এটা গুণ আছে, যে বহুত দিনীয়া পুৰণি কথাকো ভাবি ভাবি মনত নতুন কৰি তুলিব পাৰি। ইয়াৰ প্ৰমাণ অলপ গমি চালেই পোৱা যায়। বাৰ বৰ চেনেহৰ ভাই বা ককাই-মৰি গৈছে, সি যদি সেই কথা বাৰ বছৰৰ ঘূৰন্ত এদিন ভাবে অৰ্থাৎ সেই সময়ত কিকি হৈছিল, তাৰ ভায়েক কেৱলকৈ নৰিবা পৰিল, সেই নৰিয়া লাহে লাহে কেনেকৈ টান হল, মৰিবৰ অলপ আগতে ভায়েকে কেনে কৰিছিল, কি কি কথা কৈছিল, আৰু মৰিলত তাৰ মনত কি কি ভাব ওলাইছিল, এইবোৰ কথা যদি একান্ত মনে অকটলৈ বহি ভাবিবলৈ ধৰে, তেনেহলে পুনৰায় সেই ভাব মনত জাগি উঠিব, চকুৰ পানী ওলাব, আৰু মন ব্যাকুল হৈ পৰিব। তাৰ মনত ভেটিয়া এনে শোক লাগিব, যে ভায়েক যেন সেই দিনায়ে মৰিছে। সকলো পুৰণি কথাৰে এই ধৰে ন কৰি লব পৰা যায়। যি বিষয় তুমি পদ্য লিখিব খোজা, সেই বিষয় এই ধৰে ভাবি ভাবি মনত একেধাৰে নতুন কৰি

নব লাগে । এই দৰে কথা ঠিক কৰি নলে লিখোঁতে আৰু একো টান পোৱা নাযায় ; শব্দ, উপমা, কথাৰ মিল সকলো আপুনি কাপৰ মুখেৰে ওলাবলৈ ধৰে । কোনো নতুন বিষয় অৰ্থাৎ নতৈক ওলোৱা ভাব লৈ কবিতা লিখিব খুজিলে, সেই ভাব নতুন থাকোঁতেই আবস্ত কৰা উচিত । বিবেচনা কৰা, তুমি আজি এডোখৰ বৰ সুন্দৰ ঠাই দেখিলা বা এটা কোনো বৰ দুখজনক কথা দেখিলা । যদি সেই বিষয় কবিতা কৰিব খোজা তেন্তে সেই দিনাই বা তাৰ পাচ দিন অৰ্থাৎ কথাটো মনত জাগি থাকোঁতেই কবিতা লিখিলে ভাল । মনত দুখ লাগি থাকোঁতেই কবিতা কৰিলে যেনে সুন্দৰ হয়, বহুত দিনৰ পাচত লিখিলে তেনেকুৱা নহ'ব পাৰে । এই নিয়ম মতে নচলি, যদি পদ্য লিখিবৰ মন গলেই লিখিবলৈ ধৰা তেন্তে কথা বিচাৰি নাপাই ভাব বিচাৰি নাপাই বৰ বিৰক্ত লাগিব । যিবোৰ কবিতা পঢ়িবলৈ পোৱা, তাক লিখোঁতে যে কবিৰ মনত কিমান দুখ বা কিমান সুখ লাগিছিল, তাক তেওঁহে ভালটো জানে । মাতুহে যে পদ্য কেৱল বিদ্যা বা বুদ্ধি দেখাবলৈ লিখে এনে নহয় । পদ্য লিখাৰ এটা বেলেগ পদ্ধতি সুখ আছে । তুমি পঢ়ি যিমান সুখ পোৱা, তাৰ চতুৰ্থ লিখকে পায় । মই এদিন এটা কথাত বৰ আনন্দ পাইছিলোঁ, সেই কথা হ'ব বহুত দিন হৈ গ'ল, তাক আঁয় পাহৰিছোঁ বুলিব পাৰি । তেও যদি সেই বিষয় এটা কবিতা আজি লিখিবলৈ ধৰোঁ, তেনেহলে সেই দিনা যি আনন্দ পাইছিলোঁ লিখি থাকোঁতে পুনৰায় সেই আনন্দ লাগিব । তেতিয়া বোধ হ'ব যেন আকৌ সেই দিন উভটি আহিল, সেই আনন্দ আচলতে যেন আকৌ ভোগ কৰিবলৈ পালোঁ । এই সুখটোৰ নিমিত্তেহে পদ্য লিখাৰ যি কষ্ট, তাক ভোগ কৰিবলৈ মাতুহে আগ বাঢ়ে । এই মন্ত্ৰে আৰু এটা কথা আছে । যি বিষয়টো তোমাৰ মনত ভালকৈ লগা নাই তাৰ কবিতা কেতিয়াও ভাল নহয় । যি কথাৰ নিমিত্তে তুমি এদিন কান্দিছা বা যি কথাটো তোমাৰ মনত বৰকৈ লাগিছিল, তাৰহে কবিতা মনোৰম হয় । বৰ বৰ কবিৰ কবিতা পঢ়ি চালে দেখা যায় যে তাৰ সবহ ভাগেই কবিৰ নিজৰ কথা । ইয়াৰ কাৰণ এই যে সেইবোৰ কথা তেওঁৰ মনত বৰকৈ লাগিছিল, সেই দেখি তাক লিখিবলৈকো বৰ ভাল পাইছিল । কোনো কোনো কবিতাৰ ওপৰত লিখি দিহে, যে এই কথা কবিয়ে অমুক ঠাইত বহি অমুক সময়ত লিখিছিল । ইয়াৰ অৰ্থ

এই, যে সেই সময়ত সেই ঠাইত, সেই কথাটো কবিতা মনত লাগিছিল। কবিয়ে যে আচলতে কাপ কাকত নি পৰ্কতৰ টিঙত বা নৈৰ পাতিত বচনা কৰিছিল এনে ভাবিব নালাগে।

পদ্য লিখিবলৈ আৰু এক প্ৰকাৰে আবৃত্ত কবিতা পাৰি। আগতে এটাই-ধিনি কথা নলৈ মন মলেই লিখিবলৈ বহিবা। পাচে লিখি যাওঁতে ভোম্বাৰ আগৰ ভাব গোটেইবোৰ আহি মনত পাৰিব। এই দেখি কোনো কোনো লিখকে দুখৰ কথা লিখিবলৈ বহি চকুৰ লো টুকিবলৈ ধৰে। কিন্তু কোনো লিখি যাওঁতে আগৰ দুখ ভেবেই উজাৰ খাই উঠি মন ব্যাকুল কৰি পেলায়। এই নিয়ম কিন্তু বৰ ভাল নহয়।

পদ্যৰ বিষয় আলোচনা কৰোঁতে শব্দ আৰু ভাবৰ বিষয় যি যি কথা কোৱা হৈছিল, সেই এটাইবোৰ পদ্যতো থাকে। সেই বিষয় ইয়াত আমি কেৱল উল্লেক্ষ কৰিছোঁ। পদ্য লিখি যাওঁতে যিটো বস্তু যি ভাবত বৰ্ণোৱা যায় তাৰ নাম ভেনেচুৱা দিয়াই ভাল। বিবেচনা কৰা জুইয়ে এখান হাবিগনী বা পৰ্কত পুৰি পেলালে, সেই ঠাইত জুইৰ যে নিষ্ঠুৰ সকলো উছন কৰা স্বভাৱ আছে সেয়েহে ইয়াত প্ৰকাশ পাইছে, এতেকে এই ঠাইত জুইক হতাশন বুলিলে ভাল। এই দৰে স্বৰ্গ্যক ঠাইত স্বৰ্গ্য, ঠাইত ভানু, আৰু কোনো ঠাইত অৰুণ বুলিব পাৰি। শব্দ পাঠোতে পৰা যায় মানে একে বাক্য শব্দ একেলগে বহুবা লাগে যেন ;—

দয়াময় দীননাথ দয়া দান দিয়াঁ,

কাকুতি কৰিছোঁ মই কাতৰ কৰিয়া।

এই দুই শাৰীৰ শব্দবোৰ প্ৰায় একে বাক্য। প্ৰথম শাৰীৰবোৰ প্ৰায় 'দ'ৰে আৰু দ্বিতীয় শাৰীৰবোৰ প্ৰায় 'ক'ৰে আবৃত্ত হৈছে। পদ্য লিখোঁতে পদ মিলাবৰ নিমিত্তে নলগা শব্দও অনেক লিখিব লগাত পাবে ; ইয়াৰ হাত পৰা যায় মানে এবাৰলৈ বহু কৰা উচিত। যিটো শব্দ লিখোঁতে কেৱল শেহৰ আধৰটো মিলিয়েই নেবিবা। শেহৰ স্বৰবৰ্ণ দুটা আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণ দুটা অৰ্থাৎ ওপৰৰ কঁকিৰ শেহৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণ দুটা তলৰ কঁকিৰ স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন দুটাৰ লগত মিলিব লাগে, তেহে শুনিবলৈ ভাল হয়। ওপৰৰ কঁকিত যদি তলৰ থাকে তলৰ কঁকিতো বাক্য বা তেনেকুৱা কোনো শব্দ লগোৱা।

উচিত। কিন্তু সৰ্ব্বদাই এই দৰে মিলাবলৈ বৰ টান; কিয়নো মিল শব্দ ভাষাত বহুত নাথাকে। আৰম্ভ অসমীয়া ভাষাত ৬০০ মানহে যদি মিল শব্দ ওলায়, ব'ত দুয়োটা ব্যঞ্জনবৰ্ণ মিলাব নোৱাৰি তাত একেধাৰে মন শেহৰ ব্যঞ্জনটো মিলাই গলেও চলে; কিন্তু স্বৰবৰ্ণ দুটা মিলিবই লাগে। যদি কোনো ঠাইত ওপৰৰ ফাঁকিত তৰুণ থাকে, তেন্তে তলৰ শাবীত নিপুণ বা নিস্ত'পো হ'ব পাৰে। কিয়নো ওপৰত তৰুণ বোৰলৈকে শেহত উ আৰু অ আছে, আৰু তলতো সেই দৰে নিপুণ বোৰলৈকে শেহত উ আৰু অ আছে, আৰু ওপৰৰ ও তলৰ ওৰ লগত মিলিছে। কিন্তু তৰুণ আৰু হৰিণ তালকৈ নিমিলে, কাৰণ ওপৰত আছে উ আৰু অ, তলত আছে ই আৰু অ। আৰু শেহৰ স্বৰবৰ্ণটো যদি অ নহয়, তেন্তে ব্যঞ্জন বৰ্ণটো নিমিলিলেও বৰ বেয়া হুতুনি। টান ঠাইত অজলা অকবা এই দুটা শব্দকো মিলাব পাৰি। কিন্তু বন আৰু মল মিলাব নোৱাৰি, কাৰণ শব্দ দুটাৰ শেহ স্বৰ অ। ইয়াত শেহৰ ব্যঞ্জনটো নিমিলিলে কোনোমতে ভাল নহয়। তলৰ নিয়ম মতে পৰা পক্ষত লিখিব নালাগে; বৰ টান ঠাইতহে সেই নিয়মৰ আপ্রয় লোৱা উচিত। অস্থানাসিক বৰ্ণবোৰ পৰস্পৰ মিলে, অৰ্থাৎ ওপৰত যদি স থাকে, তেন্তে তলত ন দিলেও দোষ নাই। কথা কওঁতে যিটো শব্দৰ অন্তৰ আধৰৰ স্বৰ লোপ হয় তাক পদ্য লিখোঁতেও হ্ৰস্ব কবি লিখিব লাগে। যদি কেতিয়াবা 'ঠাইত' লিখিবৰ সন্ধান হয়, তেনেহলে তাক এনে ঠাইত লিখিব লাগে, যেন পঢ়োঁতে ঠাই-ত বুলি পঢ়িব লগা হয়। ইয়াৰ এটা উদাহৰণ চোৱাঁ।—

ই হেন ঠাইত বহি কিয়নো কান্দিছা,

এনে অশ্রুভেদি পূৰে কিয় বিনাইছা।

এতিয়া চোৱাঁ, ওপৰৰ শাবীত "ঠাইত" শব্দটো এনে ঠাইত বহিছে যে তাক পঢ়োঁতে ঠাইত কবি পঢ়িলে শুনিবলৈ ভাল নহয়, আৰু ছন্দও নিমিলে। তলৰ শাবীতো "বিনাইছা" শব্দ সেই বকমেই বহিছে। তাকো বি-না-ই-ছা বুলি নপঢ়িলে ছন্দ মিল নাথায়। এই দৰে পদ মিলাওৱা উচিত নহয়। এনেকুৱা শব্দবোৰ এনে ঠাইত লিখা উচিত, যে কথাত কওঁতে সেই শব্দবোৰৰ যেনে উচ্চাৰণ তাৰ যেন অলপো ব্যতিক্রম নহয়।

তোমাৰ নিচিনা, শোভনীয়া বস্তু
নাই এই সংসাবত ।
তোমাৰ সোতত, চোৰে চুৰ কৰে
ডকাইতি কৰে ডকাইত ॥

ইয়াতো "ডকাইতে" শব্দটো বেয়া ঠাইত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। তাক ড-কা-ই-ত বুলি মপঢ়িলে পদ নিমিলে।

অসমীয়া ভাষাত অকাৰান্ত এটাইবোৰ শব্দৰে উচ্চাৰণ কৰোঁতে অ গোপ ভগ্ন, খেনে, গল, আচল, কদাকাৰ্, মহিষানুৰ্, মিত্ৰাক্ষৰতকৈ অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত পদ্য লিখিবলৈ টান। লিখকৰ তাত পাৰ্গভালি নাথাকিলে অমিল-ছন্দ শুনিবলৈ বৰ বেয়া হয়। কিন্তু জনা মানুহৰ হাতৰ অমিল ছন্দ মিল-তকৈ বসাল। এই নিধৰ পদ্যত শব্দ যোজনা কৰিবলৈ কিছু উজু হয়। মিল ছন্দত কোনো ঠাইত শব্দ ঘিলামৰ নিমিত্তে মিঠা কোমল শব্দ লগাব লগাত পৰে। কিন্তু অমিল ছন্দত সি বাক নাই, কেৱল আধৰৰ মিল বাধি যি শব্দ যেনেটকৈ ইচ্ছা তেনেটকৈ বতৰাব পৰা যায়। এই ছন্দত কথা লিখোঁতে একোটা ভাব একে কাকিতে শেষ হলে পঢ়িবলৈকো বেয়া হয়, শুনিবলৈকো বেয়া শুনি। যিমান পৰা যায়, তাৰ ভাঙ্গি ভাঙ্গি লিখা উচিত। বিবচনা কৰা, তুমি ভেৰ কাকি কথা লিখিছা, তেও ভাবটোৰ অন্ত হোৱা নাই, এনে ঠাইত সেই ভাব সেই কাকিতে শেষ কৰিব নালাগে। শাবীটোৰ মাজতে ভাবটো ভাঙ্গি আন এক ভাবে কথা আবদ্ধ কৰিবা। পাচে সেই কথা আক এই কথা মিলাই নি আন এঠাইত শেষ কৰিব লাগে। এই বিধৰ উদাহৰণ দি আগুৱে বুজাই দিয়া হৈছে।

পদ্যত কোনো কথা লিখিবৰ হলে, তাত কথাটো একেবাৰে ভাঙ্গি লগাল কৰি লিখিব নালাগে। কথা ভালকৈ লুকাব পাৰিলে কবিতা বৰ বসাল হয়। আকাৰে ইলিতে কথা কৈ ভাবটো কিছু অস্পষ্ট কৰি থব লাগে, পঢ়োঁতাই বেন চিন্তা কৰিহে সেই ভাব উলিয়াব পাৰে। কেতিয়াবা মন কৰিব পাৰা, যে দূৰৈবপৰা সকলো বস্তুকে ভাল দেখি, কাৰণ সিহঁতৰ ঘূৰণবোৰ দূৰৈবপৰা দেখা নাযায়, কিন্তু ওচৰলৈ গলে বস্তু বস্তু বেয়া আছে এটাইবোৰ ওলাই পৰে। নম্ৰা দূৰৈত ধৰিলে ধুনীয়া দেখি, কিন্তু ওচৰৰ পৰা বৰ ভাল দেখা

নাযায়। কথাবো ঠিক তেনেকুবা। পদ্য লিখোতে যাহুহে কোনো এটা বাতৰি দিব মোথোজো, যি বস্তুটো বৰ্ণোৱা হয় তাৰ ৰূপ বা গুঢ় ভাব-টোহে দেখুৱাবলৈ বিচাৰে। এই দেখি যিমান আকাৰে ইন্দ্ৰিতে কথা কোৱা যায়, সিমান ভাল। কিন্তু সেই বুলি সাধকদ্বাৰক কথা লিখিব নালাগে। পাঠকে যেন সহজে তোমাৰ ভাব বুজি যাব পাৰে, এই দৰে পদ্য ৰচনা কৰা উচিত। তাৰ লুকাই কথা লিখাৰ উত্তম উদাহৰণ “বিদ্যাসুন্দৰত” পোৱা যায়। মালিনীয়ে যেতিয়া সুন্দৰৰ আগত বিদ্যাৰ ৰূপ বৰ্ণনা কৰে তেতিয়া তাই ভাব চুব কৰি কৰি কথা কৈছিল। বিদ্যাৰ চুলি সাপৰ নেজতকৈও ভাল আছিল বুলি নকয়; সাপে চুলি দেখি লাজতে গাতত লুকাল বুলিহে কৈছে। কথা এই দৰে লিখিলে কবিতাৰ ৰস বাঢ়ে। এটা উদাহৰণ দিওঁ চোৱাঁ।—

“আজীবন দুখত জীৱন ধৰাতকৈ জীৱনত জীৱন জাহ দিয়াই ভাল।”

এই কথাটোত আচল ভাবটো গোপন কৰি লিখা হৈছে। “জীৱন” শব্দৰ অৰ্থ দুটা, প্ৰাণ আৰু পানী। সিহঁত দুইকো একে ঠাইতে লগ কৰাই ভাবটো কিছু অস্পষ্ট হৈছে।

উপমা সাহিত্যৰ এবিধ প্ৰধান অংগ। ইয়াৰ দ্বাৰাই দুটা কল্প সিদ্ধ হয়। কোনো ঠাইত উপমা দিলে কথা সুন্দৰ হয়, কেতিয়াবা ভাবটো উত্তম ৰূপে প্ৰকাশ পায়। ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিবৰ দুটা নিয়ম আছে। এক বকমে, যিটো বস্তুৰ লগত দাব মিল, সিহঁত দুয়োকো একে লগে লিখিলেই হয়; যেনে, সি ভীম। ইয়াৰ দ্বাৰাই বুজা গল, যে সি ভীমৰ নিচিনা পৰাক্ৰমী। কেতিয়াবা এই দৰে নিলিখি কথাটো ঘূৰাই কয়; যেনে, তাৰ পৰাক্ৰম দেখিলে ভীমেও তলমূৰ কৰে। কোন বস্তুৰ লগত কোনটোৰ তুলনা হয় তাৰ একো নিয়ম নাই। কিন্তু কবিবিলাকে কিছুমান বস্তু আন কিছুমান নিৰ্দিষ্ট বস্তুৰ লগত লগাই তুলনা কৰে। তাৰে কেইটামান তুলত দিয়া গল।—

মুখ—জোনৰ মিচিন।

চকু—পহুম ফুল যেন (পুৰুষ)। হৰিশ্চন্দ্ৰ চকু যেন (স্ত্ৰী)।

মাক—ভিলৰ ফুল যেন।

দাঁত—মুকুতাৰ নিচিনা।

- ঠুঠ—বিষ কলৰ নিচিনা ।
 হাড়—পল্লব (গছৰ পাত) যেন ।
 উৰু—বস্ত্ৰ (কল-গছ) যেন, বা হাড়ীৰ ওৰ যেন ।
 ডিঙি—সিংহৰ ডিঙি যেন ।
 কঁকাল—ডম্বকৰ মাজ ডোৰৰ যেন ।
 পানী—কটিক যেন ।
 মাত—কুলি চৰাইৰ নিচিনা ।
 কুল—ধেমুৰ নিচিনা ।
 চুলি—সাপৰ মেজ যেন ।
 ঘৰণ—মোলাপ বা পহুৰ পাৰ্হিৰ নিচিনা ।
 বজা—লাহুৰমণি যেন ।
 সোৱাদ—অমৃত বা মৌ যেন ।
 টেঙা—চুণ যেন ।
 পণ্ডিত—বৃহস্পতিৰ নিচিনা ।
 গভীৰ—পৃথিৱী যেন ।
 গভীৰ—সাপৰ যেন ।
 ওখ—ভাল গছৰ নিচিনা ।
 অটল—পৰ্ৱতৰ নিচিনা ।
 কপ—কাৰ্ত্তিক বা বতিপতিৰ (কামৰ) নিচিনা (পুৰুষ)
 বতি বা লক্ষ্মীৰ নিচিনা [স্ত্ৰী] ।
 কুমলীয়া—তিৱহৰ জালি যেন ।
 কোমল—লবঙ্গ বা গাখীৰৰ কেন যেন ।
 বুকু (নিৰ্দ্দয়)—কাঠ বা শিল যেন ।
 ভয়ঙ্কৰ—যমৰ নিচিনা ।
 খঙাল—ছৰ্ম্মাগা মুনৰ নিচিনা ।
 উগ্ৰ—কদ্র যেন ।
 গমন—গজৰ (হাড়ীৰ) নিচিনা (পুৰুষ)
 হাঁহৰ নিচিনা (স্ত্ৰী) ।

ভোজন—ভীষ্ম নিচিনা ।

কৈপনি—কল গছৰ পাত যেন ।

কবিতাত কোনো বস্তু বৰ্ণাৰ লাগিলে তাৰ লগৰীয়া যিবোৰ গুণ আছে, তাৰে কথা কব লাগে। যদি কবিয়ে সেইবোৰ গুণৰ বিষয় একো উল্লেখ নকৰে, তেও পঢ়োঁতাই বুজি লোৱা উচিত। কোন বস্তুৰ লগত কি কি গুণ সদাই বুজা যায়, তাৰ ছটা মান ইয়াতে দিয়া গল।—

বায়ু—শীতল, মৃদু, সুগন্ধী।

পানী—শীতল, নিৰ্মল, স্নেহী।

চলি—চিকিমিকীয়া, কলা, দীঘল।

পৃথৱী—ভাত পছম মূল আৰু হাঁহ থাকে।

নিশাস—সুগন্ধী।

বননি—বস থাকে।

বস—বায়ু, ভোমোঁৱা লাগি থাকে, বতাহত লৰে।

মসৃণতা—এই কালত গছে ন পাত ধৰে, মূল ফুটে, আৰু কুলিয়ে মাতে।

দোহন—পূৰ্ণিমাৰ বা প্ৰতিপদৰ, আকাশ মেঘালি বা নিৰ্মল।

পদাৰ সাধাৰণ লক্ষণৰ বিষয় আমাৰ আলোচনা ওৰ পৰিল। ওপৰত যিবোৰ নিয়ম দিয়া হল, তাৰ পৰা পদ্য লিখোঁতাৰ আৰু পঢ়োঁতাৰ যে অনেক সুবিধা হ'ব, তাত আমাৰ সুৰ্মেই সন্দেহ নাই। ইয়াৰ ভিতৰত দুই চাইটা বেলেগতে সজিব নোৱাৰা কথা ওলাব পাৰে, কিন্তু পদ্য পঢ়োঁতে সেইবোৰ নিশাৰ দিলাই পঢ়িলে সহজে শব্দ মন্থ পোৱা য'ব।

ৰামায়ণ ।

গুহ চণ্ডালৰ বৃত্তান্ত ।

পুৰুষা নক্ষত্ৰত দশৰথ মহাবীৰ ।
চাৰি পুত্ৰ সমে গৈলা ভাগীৰথী তীৰ ॥
জ্ঞান দান তৰ্পণ কৰিয়া নৃপবৰ ।
দেৱ ঋষি পিতৃক তৰ্জিল নিবন্তৰ ॥
তুনিয়োক আত পৰে অদ্ভুত কথন ।
সৈন্যে সমে ভৈল তৈত যেন মহাবন ॥
পৰম দৰ্পিষ্ঠ হুই পুষ্ট কলৈবৰ ।
সেহি সময়তে মিলিলেক আখ্যান্তৰ ॥
পূৰ্বত ব্ৰাহ্মণ আসি অধৰ্ম্ম কৰিল ।
সেহি পাপে চণ্ডাল যোনিত উপজিল ॥
গুহ নামে ভৈল সিতো ৰাজা চণ্ডালৰ ।
সেহি সময়ত লৈয়া সেনা নিবন্তৰ ॥
দশৰথ নৃপতিক নগনি মনত ।
চণ্ডাল কৰিল জ্ঞান গন্ধাব জলত ॥
দশৰথে দেপে অহংম চণ্ডালৰ ।
ধৰি আনিবাক আজ্ঞা দিয়া নৃপবৰ ॥
তুনি গুহ নৃপতিৰ ক্ৰোধ বৰ ভৈল ।
অনেক চণ্ডাল সমে যুজিবাক লৈল ॥
দশৰথ নৃপতিৰ কটক অপাব ।
হুয়ো সেনা অস্ত্ৰে অস্ত্ৰে কৰে ধৰ মাৰ ॥
লাগিল সমৰ ভাগীৰথী তীৰ যুৰি ।
উভয় কটকে লগাইলেক ছৰাহৰি ॥
অনেক কটক বেতি কৰে হুলস্থূল ।
পৰম দোহোৰ বণ মিলিল কুমূল ॥

মাৰয় থাণ্ডাৰ কোব বাকক কঁকাৰি ।
 বাক সমে শালে কেহো জনে শব মাৰি ॥
 ধবতৰ অস্ত্র ধৰি দুহাতে প্ৰহাৰে ।
 লবৰয়ে গৈয়া কতো হাতে গোপা মাৰে ॥
 মদমন্ত চণ্ডালৰ উখলিল বোল ।
 আশুদান হয়। যুজ লৈয়া ঢাল খোল ॥
 চাৰিভিত্তি শবদ উঠিল ভয়ঙ্কৰ ।
 পৰম চঞ্চল চিত্ত ভৈল চণ্ডালৰ ॥
 মদ্য লাগি আছয় চেতন নাহি গায়ে ।
 হাতত চৌৱৰি ধৰি হলাহলি ধায়ে ॥
 ভৈল আউল-জাউল বাউল যেন থেদি আমে :
 অৰে তই কোন বুলি ফুৰে চাৰি পাশে ॥
 নাহি অস্ত্র শস্ত্ৰ কতো প্ৰহাৰয় দলি ।
 দশৰথে দেখিয়া হাসন্ত বলখলি ॥
 আপোনাৰ কটকক দিলন্ত নিশান ।
 গুহ নৃপতিক জীৱহতে ধৰি আন ॥
 শুনি নৃপতিৰ আতি কটক প্ৰধৰ ।
 যুজিবাৰ সক্তি আতি জানয় বিস্তৰ ॥
 চাৰিভিত্তি বেঢ়িয়া অনেক সেনাগণে ।
 গুহ চণ্ডালক বন্দী কৰিল। তেখনে ॥
 পাচে পাত্ৰে নিয়া নৃপতিৰ আগে দিল ।
 বামক দেখিয়া পূৰ্ণ বৃত্তান্ত সুৰিল ॥
 বামৰ চৰণে গৈয়া কৰি নমস্কাৰ ।
 বামত কহন্ত গুহে কথা আপোনাৰ ॥
 শুনিযোক বাম কহে। তবু চৰণত ।
 আছিৰ্ণে। ভাঙ্গণ মই পূৰ্ব জনমত ॥
 দি দোষে চণ্ডাল ভৈলোঁ, শুনা স্বৰূপত ।
 ভূমীদেৱ মহাবাজা লোমাৰ বংশত ॥

ব্ৰহ্মাক আৰাধি ৰাজা মহা ধৰ্ম্মলীল ।
 ব্ৰহ্মলোক হস্তে গঙ্গা নমায়া আনিল ॥
 বিষ্ণুপদৰজমিশ্ৰ তুলসী সহিত ।
 ভৈল সৰ্বোত্তম গঙ্গা জগতে বিদিত ॥
 নাহি ত্ৰিভুবনে তীৰ্থ গঙ্গাৰ সমান ।
 যত মহাজন সবে কৰিলন্ত্ৰ স্নান ॥
 ব্ৰাহ্মণ বুলিয়া গৰ্ব্ব কৰিলোঁ মনত ।
 গঙ্গা আদি তীৰ্থ আছে মোৰ শৰীৰত ॥
 নকৰিলোঁ স্নান মই গঙ্গাৰ জলত ।
 শাপিলন্ত্ৰ গঙ্গা ক্ৰোধ কৰিয়া মনত ॥
 মোত স্নান নকৰিলি ব্ৰাহ্মণ গৰ্ব্বত ।
 এহি পাপে তোৰ জন্ম হৈব চণ্ডালত ॥
 গুহ নামে হৈবি তই ৰাজা চণ্ডালৰ ।
 এহি বুলি পাচে সীমা দিলন্ত্ৰ শাপৰ ॥
 থাকয় তোহোৰ মন যেবে মোক প্ৰতি ।
 জন্মে জন্মে মোত তেবে কৰিবি ভক্তি ॥
 এক শত জন্ম মোত ভক্তি কৰ য়েবে ।
 ইতো পাতকৰ বিপ্ৰ মুক্ত হৈবি তেবে ॥
 য়েবে দৰশন তই পাস ত্ৰীৰামক ।
 একে জন্মে তোৰ তেবে খণ্ডিব পাতক ॥
 এহি সীমা থৈয়া গঙ্গা দিলা মোক শাপ ।
 উপজিলোঁ চণ্ডালযোনি ত মই পাপ ॥
 ভৈলা নাৰায়ণ বসুবংশে অৱতাৰ ।
 তনু দৰশনে পাপ শুচিল আমাৰ ॥
 তোমাৰ চৰণে আবে লৈলোঁহো শৰণ ।
 তুমি বিনে মোৰ গতি নাহি আন জন ॥
 সদা সেৱা কৰি মই থাকিবোঁ তোমাক ।
 তোমাৰ পিহৃত মাগি লৈয়োঁক আমাক ॥

তুনি বাঘবৰ মহা কৰুণা মিলিল ।
 অনেক বিনয় কৰি পিতৃক বুজিল ॥
 স্তনিয়োক পিতৃ কৃপা কৰিয়োক যোক ।
 গুহ নৃপতিক মেলি মোহোক দিওক ॥
 স্নগতৰ পতি বামদেৱৰ বচন ।
 তুনি দশবধৰ সন্তুষ্ট ভৈল মন ॥
 খভাৱে বামত দয়া বাজাৰ বিস্তৰ ।
 মেলিয়া গুহক তাক দিলা নৃপবৰ ॥
 পাইলন্ত গুহক বামে পিতৃত মাগিয়া ।
 কৰিলা আশ্বাস বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰ দিয়া ॥
 অনেক শাসন বামে দিলা গ্রাম দেশ ।
 নিৰ্ভয় বচনে তাক বুজিলা অশেষ ॥
 আজি ধৰি গুহ তুমি ভৈলা মোৰ মিতা ।
 থাকিয়োক সুখে কিছু নকৰিবা চিন্তা ॥
 হেন তুনি গুহ চণ্ডালৰ অধিপতি ।
 বামক বুজিল কৰি অনেক ভক্তি ॥
 কৈব মই হীন জাতি চণ্ডাল অধম ।
 তুমি ত্ৰিভুগত গুৰু ঈশ্বৰ পৰম ॥
 ব্ৰহ্মা হৰে নাজানন্ত যাহাৰ মহিমা ।
 চাৰি বেদে কহি যাৰ নাপাৱন্ত সীমা ॥
 অধমো উকৰে যাৰ নাম লৈলে মাত্ৰ ।
 মই কেনে তোমাৰ মিত্ৰৰ ভৈলোঁ পাত্ৰ ॥
 কেমনে তৰ্কিবোঁ শুভ তোমাৰ লীলাক ।
 কৰোঁ অশুভ হ কেনে কেতিক্ষণে কাক ॥
 নাহিক তোমাত জাতি আচাৰ বিচাৰ ।
 তমূ পদে শৰণ কবোক মাত্ৰ সাৰ ॥
 এতেকে তোমাৰ তাত কৰুণা মিলয় ।
 যেই সেই মতে যেন অমৃত পিয় ॥

এতেকে অজবাহৰ হোৱে সিহঁত জন ।
 লৈলোঁ আজি মাত্ৰ মই তোমাত শৰণ ॥
 এতেকতে মোক মিত্ৰ বুলিয়া ধৰিলা ।
 এহিতো অতৰ্ক তযু বিপৰীত লীলা ॥
 আনো নানা স্তুতি-নতি কৰিলা তৰুতি ।
 পাচে তাক বিদায় দিলন্ত বহুপতি ॥
 বামত মেলানি পায়া কৰি যোৱহাত ।
 দণ্ডহতে পৰি আতি কৰি শ্ৰেণিপাত ॥
 মাখাত মাখিল চৰণৰ ধূলি আনি ।
 পুনৰপি কৃত্যগ্ৰি বুলিলন্ত বাণী ॥
 তোমাৰ চৰণে বতি নুশুচোক মোৰ ।
 যাক দৰশনে পাপ এৰাইলোঁ দোৰ্ষোৰ ॥
 ধৰিবাহা আমাক দাসৰ বুলি দাস ।
 জন্মে জন্মে এহি চৰণত হোক আশ ॥
 এতি এলি কতো দূৰ গৈলা গাচতৰি ।
 পুনৰপি শ্ৰেণামিলা দণ্ডহতে পৰি ॥
 বাম পাদপদ্ম ছুই মনে ধৰি লৈল ।
 মৈত্ৰ্যমমে গুহ নিজ স্থানে চলি গৈল ॥
 অনন্তবে দশবধ নৃপতি প্ৰধান ।
 পাত্ৰ পুত্ৰ সঙ্গেন্তে কৰিয়া গঙ্গান্নান ॥
 চলিবাক চান্তে দিনকৰ অন্ত গৈল ।
 দেখি ভবদ্বাজৰ আশ্ৰম গৈয়া পাইল ॥
 চাবি পুণ্ড সমধিতে ৰাজা শুদ্ধ মনে ।
 কৰিলন্ত নমস্কাৰ স্বৰ্গিৰ চৰণে ॥
 ভৱদ্বাজ বেল মন্ত্ৰ কৰিয়া সম্বাদ ।
 পুত্ৰ সঙ্গে ৰাজাক কৰিলা আশীৰ্বাদ ॥
 নানাবিধ দ্রব্যো মুনিৰাজ কোঁহুহলে ।
 ত্ৰিবিধ ব্যবহাৰ কৰিলা সকলে ॥

বামক দেবিয়া মুনি ভৈলা বজ্রমন ।
 কোলে লৈয়া ঋষিৰাজ কৰিলা শয়ন ॥
 নিদ্রা গৈলা বামচন্দ্র ঋষিৰ লগত ।
 ইন্দ্রে সমে আগিলন্ত দেৱগণ যত ॥
 বামক কৰিলা অভিষেক পুৰন্দৰ ।
 মন্ত্ৰে সন্মৈ দিলা সবে দিব্য ধনুশৰ ॥
 পাচে ইন্দ্রে দিলন্ত বামক সমিধান ।
 এহি ধনুশৰে শত্ৰু কৰিবা নিৰ্জান ॥
 নানাদিব্য কামে ধনুৰ্বাণ অনুপাম ।
 মন্ত্ৰ সমে পায়ী বজ্রমন ভৈলা বাম ॥
 ধনুশৰ দিয়া চলি গৈলা দেৱগণ ।
 ৰাত্ৰি অৱসানে বাম পাইলন্ত চেতন ॥
 দেখন্ত হাততে আছে দিব্য ধনুশৰ ।
 কৰে ফটফট মনে মন্ত্ৰ নিৰন্তৰ ॥
 দেখি ধনুৰ্বাণ ঋষি বামৰ হাতত ।
 পৰম বিশ্বয় ভৈল মুনিৰ মনত ॥
 প্ৰভাতে উঠিয়া বাম কৰিলন্ত স্নান ।
 ঋষি সম্ভে দশৰথ ভৈলা একস্থান ॥
 কৰি কৰযোৰ বামচন্দ্র মহাভাগে ।
 কহন্ত স্বপ্নৰ কথা দুহান্তৰ আগে ॥
 ঐবাবত স্তম্ভে আগিলন্ত পুৰন্দৰ ।
 মন্ত্ৰে সমে দিলা মোক দিব্য ধনুশৰ ॥
 দেৱগণ সবে আকি বুলিলা বচন ।
 এহি ধনুৰ্বাণে জিনিবাহা শত্ৰুগণ ॥
 এহি বুলি চলি গৈলা দেৱগণ যত ।
 আগি দেৱৌ ধনুৰ্বাণ আছয় হাতত ॥
 মনত স্মৰেঁ মহামন্ত্ৰগণ যত ।
 এহি বুলি বামচন্দ্রে দুহানো আগত ॥

স্বপ্নস্ত লক্ষ ধনুৰ আনি দিল ।
 দেখি সমস্তৰ মনে বিস্ময় মিলিল ॥
 ভবদ্বাজ ঋষি ধনু দেখি বিস্ময়মান ।
 অদ্ভুত মানিয়া মনে কবিলন্ত ধ্যান ॥
 জানিলন্ত ঋষি বাম হুহিক মাছুষ ।
 তৈলা অৱতাৰ বিষ্ণু পদম পুৰুষ ॥
 দিলন্ত অজয় ধনুৰ্কাণ দেৱবাজে ।
 বধিবন্ত বাৰণক সংগ্রামৰ মাঞ্জে ॥
 জানি মহামুনি মনে তৈল কৌতূহল ।
 পাচে বামচন্দ্ৰক স্বপ্নৰ দিলা ফল ॥
 স্বপ্নত ভোমাক ধনু দিলা পুৰন্দৰ ।
 জিনিবা শত্ৰুক যশ বাঢ়িব বিস্তৰ ॥
 নপাবি কহিবে বাম ভোমাব মহত ।
 স্বপ্ন শুনি হাসিলন্ত ৰাজা দশবৰ্ষ ॥
 ভবদ্বাজ ঋষিক কৰিয়া সতকাৰ ।
 চাৰিপুত্ৰ সহিতে কবিল নমস্কাৰ ॥
 আগিয়া মেলানি আতি নুলি প্ৰিয় বাণী ।
 পুল সন্মে অযোধ্যাক গৈলা মহামানী ॥
 নিজ মন্দিৰত ৰাজা বৈল বজ্জমনে ।
 মিশ্ৰ আনন্দ পুত্ৰযুগ দৰশনে ॥
 মহা গুণে গুণবন্ত চাৰিও তনয় ।
 যত অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ শাস্ত্ৰ চাৰিও জনিয় ॥
 কেৱল ধৰ্ম্মত মাত্ৰ বতি সৰ্বক্ষণে ।
 কৰন্ত ভক্তি নিতে বামৰ চৰণে ॥
 চাৰি ভাইৰ মাঞ্জে বামচন্দ্ৰ গুণে চাৰ ।
 তান্ত আতিশয় প্ৰীতি বাঢ়য় ৰাজ্যৰ ॥
 বামৰ সমান আক নাহি ত্ৰিভুৱনে ।
 তাহান গুণব অস্ত্ৰ কহিবেক কোনে ॥

দেখয় গম্ভীর কোটি সমুদ্রত কবি । ১০ ॥
 কমাগুণে কোটি বহুধরা হুহি সবি ॥
 বৈৰ্য্যে কোটি এক মেক হুহি পটন্তর ।
 শ্রমত সমান হুহি কোটি মহেশ্বর ॥
 কোটি এক সূর্য্য সম হুহি প্রতাপত ।
 এক কোটি যম সম হুহিকে ক্রোধত ॥
 বিলাসত সম হুহি কোটি পুৰন্দর ।
 শীতলত চন্দ্র কোটি হুহি সমসব ॥
 গজেন্দ্র কোটিকো জিনি গমনপাশ্চীর ।
 কোটি হেমবস্ত্র জিনি নিকম্প শরীর ॥
 অমৃত কোটিতো কবি দেখিয় মধুর ।
 রূপে কোটি কন্দর্পরো দর্প করে চূ ॥
 হুহি দুর্গা কোটি সম শত্রু মদনত ।
 ইতিনি ভুবনে সম নাহিকে দানত ॥
 কোটি এক বহু হুহি তেজত সমান ।
 বৃহস্পতি কোটি জিনি শাস্তত সজ্ঞান ॥
 এক কোটি ব্রহ্মা সম হুহিকে মানত ।
 ধনুগুণে সম নাহি ইতিনি লোকত ॥
 আনো নানা গুণ যত আছয় বামত ।
 দিভুবন মাছে কোনে বর্ণাইবে শকত ॥
 অনন্ত শক্তি ধর পবন ঈশ্বর ।
 যাচাব কিল্লব হর ব্রহ্মা পুৰন্দর ॥
 যাক যোগেশ্বর সবে চিন্তত ধ্যানত ।
 তেষ্টে বামরূপে আসি ভৈলন্ত বেকত ॥
 নিজ গুণ যশ মহাধর্ম মাছে সাধ ।
 রূপায় কবিলা আগি লোকত প্রচার ॥
 আক শুনি ভণিয়া তবোক সঙ্গজনে ।
 ঈশ্বর অবতার এহিগে কারণে ॥

বাৰণ মাৰণ তান কোন প্ৰয়োজন ।
 যাব কটাকতে কোটি ব্ৰহ্মাণ্ড উছন ॥
 মাৰিলে বাৰণ কোন পৌৰুষ তাহাৰ ।
 বাক জিনিলেক বালি বনৰ বানৰ ॥
 ছেন বাম চৰণত কৰিয়োক বতি ।
 আন পৰিহৰি বামদেহে কৰ মতি ॥
 অনিত্য সংসাৰ বিলম্বত কাজ নাই ।
 চিন্তামণি জন্ম হেৰা হাততে হেৰাই ॥
 শুনা সত্যসদ পদ বামৰ চৰিত ।
 এহিসে প্ৰধান ধৰ্ম্ম আনিবা কলিত ॥
 মনুষ্য হৈবাব প্ৰয়োজন এহিমান ।
 বোলা বাম বাম হোক পাতক নিৰ্জান ॥

মাৰীচ সুবাহ বধাৰ্ধে বাম লক্ষণক
 আনিবলৈ বিশ্বামিত্ৰৰ আগমন ।
 ছুলাৰি ।

শুনা আত পৰে, কথা নিৰতবে,
 চৰিত্ৰ যেন বামৰ ।
 পৰলোক হিত, ঋষি বিশ্বামিত্ৰ,
 আৰত্ৰিলা যজ্ঞবৰ ॥
 মাৰীচ সুবাহ নামে দুইজন
 বাক্স আতি দুৰ্জ্ঞান ।
 চতুৰ্দশ কোটি বাক্সা সহিত,
 কৰয় যজ্ঞ উছন ॥
 বাবস্বাবে ঋষি আবন্তত যজ্ঞ,
 অনেক কৰি যতন ।

যক্ষময় বৃষ্টি কবিতা সমস্ত,
 বাক্সে কবে ধ্বংসন ॥
 সমস্তে বাক্স ভয় হোলে যেবে
 শাপে ঋষি কষি কট ॥
 নশপত্ত ক্রোধ উপজিয়া যবে,
 ভগবন্ত হোলে নষ্ট ॥
 গিহেতু বাক্স যক্ষ নষ্ট করে,
 ঋষি যনে অশুভ ॥
 উত্তলুত্তল চিত্ত অমস্তোষ,
 উপজয় বর হুথ ॥
 পাচে ধ্যান করি সকল বৃত্তান্ত
 জ্ঞানিলন্ত মুনিনে ॥
 বাক্স বনিত অরতি হবি
 আছা দশবৎ ঘবে ॥
 ভাক্স আনি সবে :বাক্স মরায়,
 কবে। যদ সমাপতি ॥
 এই মনে শুনি, চলিলন্ত মুনি,
 বামক আনিবে প্রতি ॥
 দশবৎ বাজা, পুত্রবতে প্রজা
 পালি স্থখে অযোধ্যাত ॥
 আছন্ত নৃপতি, যেন সুবপতি,
 বনিতা দিব্য সভাত ॥
 বশিষ্ঠ প্রমুখ্যে পুৰোহিত সবে
 বসি আছা বঙ্গমনে ॥
 ইন্দ্র আগত, বৃহস্পতি আদি,
 হেন মহামুনিগণে ॥
 হুমত সতিতে মহামন্ত্রী সবে,
 বাজাক আছে উপাসি ॥

সেই সময়ত বিশ্বামিত্ৰে দুৰ্গ
 তথাতে মিলিল আসি ॥
 দেখিয়া নৃপতি সমাজে সহিতি,
 উঠিল আতি সত্বে ।
 প্রণাম কৰিয়া, চৰণবন্দুলি,
 মাথাত লৈলা সাদৰে ॥
 হুবৰ্ণ আসন আনিয়া নৃপতি,
 সমাজৰ মাজে দিলা ।
 সমস্তকে আশী- কাদ কৰি ঐষি,
 আসনে আসি বসিলা ॥
 আপুনি চৰণ ধুৱাই দশৰথে
 পাদোদক লৈলা মাথে ।
 পদম সাদৰে, সমৰ্ঘে ঐক
 পুঞ্জিলা পৃথিবীনাথে ॥
 যোবহাতে ৰাজ্য মধুৰ বচনে
 কুশলবৃত্তা পুছিল ।
 তথু দৰশনে, অমৃতৰ পানে,
 সন্তোষ যেন মিলিল ॥
 আপোনাৰ নিজ ভৃত্য বুলি যোক
 ধৰিবাহা মুনিবাজ ।
 আজ্ঞা কৰিয়োক, সম্ভ্ৰতি তোমাৰ
 সাধেঁ মই কিবা কাজ ॥
 ৰাজ্যৰ বচন শুনি বিশ্বামিত্ৰ
 ভৈলা আতি বঙ্গমন ।
 ৰাজ্যক বে লভ, শুনিয়ো নৃপতি,
 যেন মোৰ প্রয়োজন ॥
 বাবদ্বাৰে আসি যত্ন আৰম্ভিলে।
 অনেক কৰি যতন ।

সৈন্য সমে গৈয়া বাক্স মাৰিয়া,
 বাৰিহোঁ যজ্ঞ তোমাৰ ॥
 আপুনি চলিবোঁ, বামক নেদিবোঁ,
 বুজিলোঁ দৃঢ় বচন ।
 শুনি বিধামিত্ৰ, বাজাক বোলন্ত,
 জুবুজি তোমাৰ মন ॥
 বামত বিনাই বাক্স মাৰিতে
 শক্তি আছে কাহাব ?
 আনাক ভাঙিয়া বচন বোলাঁহা,
 বুজিলোঁ বোল তোমাৰ ॥
 বামক নিদিয়। আশা ভঙ্গ কৰি,
 পাগটি পঠোৱা যোক ।
 কোপ দেখি বাজ। বোলে ঘোৰহাতে
 মহাধৰি শুনিয়োক ॥
 তোমাৰ ক্ৰোধত কল্শে ভৰতৰি
 ব্ৰহ্মা আদি দেৱগণ ।
 হেনয় তোমাৰ আগে কোন হওঁ
 আমি অতি অজ্ঞজন ॥
 কত হুখে মই পাইলোঁহো বামক
 দেহতা লবৰ বৰে ।
 তোমাৰ লগত তাক পঠাই দিলে,
 মাৰিবেক নিশাচৰে ॥
 ধনজম যত, প্ৰাণত কৰিয়া,
 বামেসে অতি প্ৰধান,
 একক্ষণ মান দেখিতে নাপাইলে
 নবহে মোৰ পৰাণ ॥
 হেনয় বামক কিমতে পঠাইবোঁ
 বাক্সক যুজিবাক ।

ইল্ল আদি কবি ত্রিংশসকলে
 হাবিয়। আছে ধাহাক ।
 নিতো বাকসক কিমতে যুজিব
 অবোধ মোৰ ছবালে ।
 নিমিলেও শাপি কবিবাহা ভন্দ্য,
 জানিলেই। গ্রাসিলে কালে ।
 হবি হবি নিধি, কি কাম কবিলেই,
 পবিলেই। মহাবিপাকে
 বাম হেন পুত্ৰ পায়াও নাপাইলোঁ,
 দণ্ডিলে দৈবে আমাকে ।
 বামক পঠাইলে, মবিব কৌশল্যা,
 আমিও মবিবোঁ। প্রাণে ।
 বামক নেদেখি, মবিব সকলে,
 স্বত নব নাবী মানে ।
 দাস্তে তপ ধৰি তোমাত মার্গোহো,
 বামক দিওক মোক ।
 তোমাব প্রসাদে অবোধ্যাব লোকে
 নপাওক বামব শোক ।
 তোমাব লগত আপুনি চলিলে
 কটক লৈয়া অপার ।
 তোমাব যজ্ঞক বাধিলে কবিয়।
 বাকসক বুল্লামার ।
 যদি তথাপিহেত। বামক নেবাহা,
 স্বরূপ বোলোঁ বচন ।
 নিবন্তবে লোক, বামব লগত,
 চলি যাইবোঁ ভপোবন ।
 বাম বিনে আমি, অবোধ্য নগবে,
 মাধিলেই। কমন কাম ।

সমজ্যাৰ লোক, পাণ্ডক ছাৰোক,
জাকি বোলে। ৰাম ৰাম ॥

ৰাম লক্ষ্মণক নিদিয়াত ঋষিৰ কোপ
আৰু ৰাম লক্ষ্মণক লৈ ঋষিৰ গমন ॥

পদ ।

দশৰথ নৃপতিৰ শুনিয়া বচন ।
মহাকোপ কৰি বোলে গাৰিৰ নন্দন ॥
বঘুৰ বংশত তুমি ভৈলা উত্তপতি ।
ধন্বশীল তয়া অধৰ্ম্মত কৈলা বতি ॥
পুত্ৰৰ স্নেহত মোক কবস নৈৰাশ ।
মিছা মোহছালে পৰি কৰ ধৰ্ম্মনাশ ॥
নজানস কত গুণ আছয় ৰামন্ত ।
বাহুবলে জিনিবাক পাবে ত্ৰিভগন্ত ॥
ৰাক্ষস মাৰিব ৰামে ইতো কোন কাজ ।
বিমুখ কবহ ৰাজ্য দিয়া মোক লাজ ॥
কপটে ভাণ্ডিয়া মোৰ আশা কৰ তজ ।
সবংশে নৰিবে পুত্ৰ মোৰ ভৈলে খজ ॥
আছন্ত বশিষ্ঠ তোৰ মন্ত্ৰণাৰ বাস ।
তাৰ বোলে অপমান আমাক লগাস ॥
সত্যে সত্যে বোলে। ৰাজা মই নিষ্ঠকৰি
নিদিলি ৰামক ষাওঁ ক্ৰোধে পৰিহৰি ॥
নিষ্ঠুৰ বচন ৰাজা শুনিয়া হুনিব ।
পৃথিৱী কম্পয় যেন গাৰ বোহে দ্বিব ॥
আছোক নৃপতি চৰাচৰ কম্পি বৈল ।
এলয়ৰ কাল যেন উপশত ভৈল ॥

ক্ৰোধে ঐকম্পিত বিশ্বামিত্ৰ মুনিবৰ ।

দেখি অন্তৰীক্ষ ধাতু ভৈল নিবস্তব ।

পাত্ৰ মিত্ৰ সমে দশবৰ মহাবাৰ ।

ভয় জ্বালে ভৈল যেন মৃতক পৰায় ।

অনন্তবে বশিষ্ঠে দেখিয়া তমোময় ।

বাজাক বোলন্ত শুনিয়োক মহাশয় ।

প্ৰথমে ঋষিক তুমি বুলিলা বচন ।

“বুলিয়োক ঋষি কিবা সাধোঁ প্ৰয়োজন ॥”

কদাচিতো শৰ্ষ নোহে বচন তোমাৰ ।

এতেকে বামক দিতে তৈল অঙ্গীকাৰ ।

সিতে অঙ্গীকাৰ আনে লাৰিব কিমতে ।

তুমি সত্যবন্ত হেন জানয় জগতে ॥

নকৰিবা বাজ। সত্যধৰ্ম পৰিহাৰ ।

তুমি সত্য লজ্জিলে বাগম্ভা নাহি আৰ ॥

সত্য সম ধৰ্ম আৰ পুৰুষ নাই ।

জানি ঋষি সন্তে দিয়া বামক পঠাই ॥

তাক নপঠালে বিশ্বামিত্ৰ দিবে শাপ ।

গাধিব তনয় মহা প্ৰচণ্ড প্ৰতাপ ॥

হেন জানি বামৰ নিমিত্তে এৰা শোক ।

ঋষিৰ বচন বাধি বামক দিওক ॥

তাক পাইলে ঋষিৰ সন্তষ্ট হৈবে চিত ।

মানা অস্ত্ৰে সন্ত্ৰে বিশ্বামিত্ৰ হুশিক্ত ॥

মুনি সবে অস্ত্ৰ শিক্ষা দিবন্ত বামক ।

তাকে লৈয়া বামে জিনিবেক বাজসক ॥

বিশেষত বিষ্ণু বামৰূপে অহতাৰ ।

বাজসকলক বামে কৰিব সংহাৰ ॥

অণুমাত্ৰো চিন্তা নকৰিবা মহামানী ।

দশবৰ বাজা বশিষ্ঠৰ শূনি বাণী ॥

পাইলন্ত ভয়না ভান পাশত ভৈল হিমা ।
 জিজ্ঞাসা কৰন্ত বাজা বামক আমিয়া ।
 আসি আছে বিধামিত্ত ভোমাক নিবাক ।
 বামকক মাৰি বাম বস্ত বাধিবাক ।
 শুনি বামচন্দৰ হৰিষ ভৈল মনে ।
 পিতৃক বোলন্ত বামে প্রশ্ন বধনে ॥
 কত ভাগো ইসৰ কাৰ্য্যক পায় লাগ ।
 মোক প্রতি চিত্তা নকৰিবা মহাভাগ ॥
 পুত্ৰ হয় নাপালয় পিতৃৰ বচন ।
 চিবকালে নবকত পচে সিতো ঘন ॥
 প্রচণ্ড প্রতাপ মুনি পাধিব কুমাৰ ।
 জাহান কাৰ্য্যত চিত্তা কৰা পৰিহাৰ ॥
 বামৰ বচনে বাজা ভৈলা হৰষিত ।
 মৰাব মুখত ঘেন পবিল অমৃত ॥
 কবিৰ হাতত বাজা পুত্ৰ সমৰ্পিল ।
 নমস্কাৰ কৰি বাজা বচন বুলিল ॥
 বাম মোৰ ধন জন জীৱ মন প্রাণ ।
 বামবিনে পতি মোৰ নাহি নাহি আন ॥
 পাইলোঁহো বামক পুত্ৰ কত উপভায় ।
 আবে জ্ঞান গুণ জানিবেক তয়ু ঠাই ॥
 কিছুবে নাজানে বাম ছবাল চঞ্চল ।
 জানিবে অন্তৰ সন্ধি ভোমাত সকল ॥
 ভোমাৰ দেৱক বাম ভৈল আজি ধৰি ।
 নিজদাস বুলি পাণিবাহা স্বয় কৰি ॥
 বামক পায় মুনি ভৈলন্ত সন্তোষ ।
 পুষ্প ববৰিলা দেহে কৰি অন্নমোহ ॥
 সেহি বেলা যোৰহাতে উঠিল লক্ষণ ।
 বামক বুলিলা কৰি চৰণে বন্দন ॥

মোক সঙ্গ নিয়া প্রভু জগতৰ পতি ।
 তোমাৰ চৰণ বিনে মোৰ নাই গতি ॥
 কথা তথা বাইতে নাথ নেবিবা আমাক ।
 দাস হৰা সেৱা প্রভু কৰিবোঁ তোমাক ॥
 হাসে ৰাজ্য লক্ষণৰ শুনিয়া বচন ।
 ৰামৰ সঙ্গত চলি বাইবন্ত লক্ষণ ॥
 দুই পুত্ৰ দিলা ৰাজ্য ঋষিৰ লগত ।
 যাত্ৰা সুমঙ্গল কৰিলন্ত যত যত ॥
 আপোনাৰ অন্ত যত লৈয়া দুয়ো জন ।
 দুই ভাই বশিষ্ঠক কৰিলা বন্দন ॥
 পিতৃক মাতৃক কৰিলন্ত নমস্কাৰ ।
 দশবথে দুইকো শিক্ষা দিলা বাবে বাব ॥
 পালিবাহা দুই ভাই ঋষিৰ বচন ।
 থাকিবাহা সদাই ঋষিৰ বুলি মন ॥
 ঋষিৰ ক্ৰোধত সবে বংশে হৈবোঁ নাশ !
 সৰ্ৱদাই থাকিবা ঋষিৰ পালি আশ ॥
 এহি বুলি পুত্ৰ দুইকো সাধটি ধৰিলা ।
 শিৱ ভ্ৰাপি দুইহস্তৰ মুখে চুমা দিল ॥
 কৌশল্যা সুমিত্ৰা হয়ো পুত্ৰক ধৰিয়া ।
 কৰিলা চুখন চক্ষু সজল কৰিয়া ॥
 অন্তঃপুৰ মাজত আছন্ন যত প্ৰাণী ।
 স্নেহে সবে লোকৰ চক্ষুৰ পৰে পানী ॥
 যাত্ৰা কৰি ৰাজ্য তৈলা শ্ৰীৰাম লক্ষণ ।
 দুইকো লৈয়া বিশ্বমিত্ৰ কৰিলা গমন ॥
 আগ তৈলা ঋষিৰাজ হৰিষ মনত ।
 মাজত চলিল ৰাম লক্ষণ পিচত ॥
 উৰ্দ্ধমুখে চাহিয়া থাকিল সৰ্বজন ।
 ৰামৰ লগতে গৈল সমস্তবে মন ॥

অ'ইয়া পবিল লোক বিয়োগে ৰামৰ ।
 স্তন যেন ভৈল সিভো অযোধ্যা নগৰ ॥
 ৰামৰ বিয়োগে আকুল ভৈল চিত ।
 হৃদ্য অন্ত গৈলে যেন কমল মুদিত ॥
 চলি যাস্ত ছয়ো ভাই পিচত ঋষিৰ ।
 গজেন্দ্র জিনিয়া ছইবো গমন গন্তীৰ ॥
 যেন শিশু সিংহ লীলাগতি চলি যাস্ত ।
 অনৃত বৰিষে যেন যিদিশক চাস্ত ॥
 হুৰাহুৰে সেৱা কৰে ঘাৰ চৰণত ।
 হেন ৰাম চলি যাস্ত ঋষিৰ পিছত ॥
 পৰম কোমল পদ গমন মধুৰ ।
 আতি স্নেহমাৰ ভলু লাৱণ্য প্রচুৰ ॥
 বন্ধে নিবচিত শোভে পিঠিত টোপৰ ।
 কাখত খবগ ছইবো হাতে ধনুশৰ ॥
 প্রকাশে শৰীৰ বহুময় অলঙ্কাৰ ।
 দেখন্ত। লোকৰ মন হৰন্ত সৰাৰ ॥
 পৰম হৰিষে ছয়ো যাস্ত ঋষি সন্তে ।
 আটো প্রহৰৰ পথ বহি গৈলা, বন্ধে ॥
 ৰামৰ দেখিয়া মুগ্ধ হৰিষ ঋষিৰ ।
 অনন্তৰে পাইলা গৈয়া সববুৰ তীৰ ॥
 দেখি ৰামচন্দ্রৰ হৰিষ ভৈলা মন ।
 বিশ্বামিত্ৰে বুলিলন্ত ৰামক বচন ॥
 সববুৰ নদীৰ কথা শুনিয়োক ৰাম ।
 পৰম নিৰ্মল জল তীৰ্থ অনুপাম ॥
 কৰিয়োক স্নান ছয়ো সববুৰ জলে ।
 বাঢ়িবেক বল ভ্রম শুচিবে সকলে ॥
 ত্ৰিভুবন মধ্যে ৰাম পুৰুষ উত্তম ।
 মহাবলশালী হৈবা বিপুল বিক্রম ॥

দুখা তুকা একো জব ব্যাধি নিপীড়িব ।
 গুচিব আশ্রাস বশে জগত জুৰিব ॥
 ত্ৰৈলোক্যৰ অধিপতি তুমিসে জৈবৰ ।
 ইতো জগতৰ হৈবা একদণ্ডবৰ ॥
 ঋষিৰ বচন শুনি হৰিষ মনত ।
 বিধিবশে জানিলন্ত সবষু জলত ॥
 ঋষিও কবিলো জান সন্ধ্যা যত যত ।
 বদিলো তিনিও সেই নদীৰ কুলত ॥
 বুলিলন্ত ঋষি বন্ধে বামক বচন ।
 দিও মহামন্ত্ৰ বিদ্যা লৈয়ো ছয়ো জন ॥
 বাহাক জানিলে শ্ৰম গুচয় সকল ।
 হোৱে মহাধনবন্ত বাঢ়ে তেজবল ॥
 এহি বুলি ছয়ো ভাইত মন্ত্ৰ কহিলন্ত ।
 ত্ৰিভুবনে সাৰ বিদ্যা ছুতাইক দিলন্ত ॥
 মন্ত্ৰ পায়। ছুতাইৰ হৰিষ মিলিল ।
 ঋষি সন্ধে বন্ধে তথা বজনী বঞ্চিল ॥

তাড়কা বান্ধনী বধ ।

প্ৰভাতে উঠিয়া নিত্য কৰি শ্ৰমাপণ ।
 চলিলো হৰিষে ছয়ো ঋষিৰ সঙ্গত ॥
 সুললিত লীলাগতি গমন সুখিব ।
 কোতূহলে পাইলো গৈয়া মন্ধ্যাকিনী ভীৰ ॥
 দেখিয়া বিচিত্ৰ এক স্থান অনুপাম ।
 কাহাৰ আশ্ৰম বুলি পুছিলন্ত বাম ॥
 ঋষিয়ে বোলন্ত ইতো অনন্ত ভুবন ।
 মদনক ইহাতে কহিলো ত্ৰিগুণন ॥
 অনন্ত ক্ষেত্ৰক বন্ধে এৰাই তিনি জনে ।

তাড়কাৰ বন গৈয়া পাইলা বন্ধ মনে ॥
 বামচন্দ্রে গুলিলা ঋষিৰ চাপি পাশ ।
 কহিলোক মুনি ইতো কাহাৰ নিবাস ॥
 মুনিয়ে বোলন্ত বাম ভুনা মহাৰাণী ।
 এহিতো বনত থাকে তাড়কা ব্রাহ্মণী ॥
 বিকট দশন তাইৰ রূপ ভয়ঙ্কর ।
 ব্রাহ্মণ ভগ্নস্বী মাৰি খাইলেক বিস্তর ॥
 বহু লোক খাইলে কোনে লেখ কৰে তাক ।
 ত্রৈলোক্যৰ লোক পাইলে পাবে বাইবাক ॥
 চোবায় গিলয় মাখা বৃদ্ধ মাহুঘৰ ।
 ছয়ালব মুণ্ডে তাইৰ কুণ্ডল কর্ণৰ ॥
 মাহুঘৰ তেজে তাই বদন পথালে ।
 গাৱৰ কাপৰ তাইৰ মাহুঘৰ ছালে ॥
 তাইৰ ডবে নৰে আউৰ ই পথে নেয়ায় ।
 আমি কোন পথে যাউবোঁ কহিলো উপায় ॥
 প্ৰহৰেক লাগে য়েবে যাই এহি পথে ।
 তৃতীয় প্ৰহৰ লাগে দক্ষিণৰ পথে ॥
 অগৰা এবায়া যাওঁ মোৰ হেন মন ।
 শুনি বামচন্দ্রে হাঁসি বুলিলা বচন ॥
 কিলক ইবোল বোলাঁ তুমি মুনিৰাজে ।
 চমু এৰি দৰ পথে যাইবোঁ কোন কাজে ॥
 লক্ষণক চাহি পাছে বুলিলন্ত বাম ।
 জী বধ হৈবে পাপ কৰোঁ কোন কাম ॥
 লক্ষণে বোলন্ত কেনে বোলা হেন মত ।
 পিতৃয়ে পঠাই আছে ঋষিৰ লগত ॥
 মুনি যিবা বোলে কৰিবাহা সেহি কর্ণ ।
 গুৰু বচনে কিছু নাহিকে অধৰ্ণ ॥
 মুনি বুলিলন্ত বাম নকৰিবা ভয় ।

বান্ধসী মাঝিলে কিছু ঘোষ নোপজয় ॥
 দ্বিতবক অপকাষ যিঅনে কবয় ।
 নাহি নোষ জাক মাঝি পুণ্যসে লভয় ॥
 মাঝীচ হুবাছ হুই পুজ তাড়কাব ।
 মাঝি মাঝি খাটল গক ব্রাহ্মণ অপাব ॥
 তাড়কা ঝাইলেক গক মানুষ বিস্তব ।
 তাক মাঝি পাইবা বাম পুণ্য বহতব ॥
 শুনিয়া টকাব কবিলেক ববুববে ।
 তাড়কাক মাঝে আজি একপাট শবে ॥
 মানুষব শব্দ শুনিয়া নিশাচরী ।
 ক্রোধে খেদি আসে দিশ অন্ধকাব কবি ॥
 কর্ণে লববদ কবে মুণ্ড মাহুযব ।
 বদন প্রেকটি আসে যম সমসব ॥
 কবে মবমব গায়ে ছাল মানুষব ।
 পৰ্বত সমান ঘোব রূপ ভয়ঙ্কব ॥
 শাল বৃক্ষ সদৃশ মেলিয়া হুই বাছ ।
 সূৰ্য্যক ঢাকিবে যেন খেদি ষাঙ্গ বাছ ॥
 বামক দেখিয়া ভীম ভেজিয়া আটাস ।
 ত্রৈলোক্যব লোকব লাগিল মহাত্রাস ॥
 সকল ব্রহ্মাণ্ড জুৰি প্ৰতিশ্রুতি গৈল ।
 বজ্র পবে বুলি সৰ্বজন ভয় ভৈল ॥
 পাতাল সদৃশ কবি বেষ্টগোট বায়া ।
 সবাকৈ খাইবাক ষাঙ্গ পৃথিবী কম্পায়া ॥
 বান্ধসীক দেখি ঋষি মহাত্ময় ভৈলা ।
 বামব পিচত গৈয়া আঁব ছয়া বৈলা ॥
 ঋষিক আশ্বাসি বামে ঘূৰিলন্ত বাণ ।
 তাড়কাব হৃদয়ত কবিল সন্ধান ॥
 সবাকিয়া বাণ হৃদয়ত গৈল পশি ।

দোৰ্ণেৰ আটাস দিয়া পবিল বান্ধসী ॥
 বহুব গ্ৰেহাৰ বেন হিয়াত পবিল ।
 তাড়কা ভাঙিল-প্ৰাণ পৃথিবী লবিল ॥
 আকাশত আনন্দ মিলিল দেহতাব ।
 অয় জয় বাম বুলি কবয় ভোকাৰ ॥
 বামৰ শিবত ববিল পাৰিজাত ।
 ছন্দুতি শব্দে নাচে তুলি দুই হাত ॥
 দাক্ষীণী বান্ধসী মৰি গৈল যমঘৰ ।
 বামৰ প্ৰসাদে দুখ খণ্ডিল লোকৰ ॥
 বান্ধস বধিবে প্ৰতি তৈলা অন্নতাব ।
 প্ৰথমত বামে প্ৰাণ লৈলা তাড়কাৰ ॥
 দেখি বিশ্বামিত্ৰৰ হৰিষ তৈল'মন ।
 বামক বুলিলা মুনি প্ৰশংসাবচন ॥
 ধন্ত ধন্ত বাম তুমি পুৰুষ প্ৰধান ।
 একপাট শৰে বান্ধসীৰ লৈলা প্ৰাণ ॥
 গুচিল দুৰ্গতি বাম তোমাৰ প্ৰসাদে ।
 ছয়ো চিৰঞ্জীৱ বাম মোৰ আলীৰ্বাদে ॥
 তোমাৰ নিৰ্মল ঘন বাঢ়োক অশেষ ।
 অনন্তৰে তৈলা আসি বজ্জনী প্ৰবেশ ॥
 মহান্থে সিঁতো বাতি বকিল তথাতে ।
 বামক মাতিলা ঋষি উঠিয়া প্ৰভাতে ॥
 তোমাৰ বিক্ৰমে বাম তুমিলা আমাক ।
 নানা অস্ত্ৰ দিয়া মই তুমিৰো তোমাক ॥
 মন্ত্ৰে সমে ব্ৰহ্মঅস্ত্ৰ লৈয়ে মহাশয় ।
 দিবোঁহে বৈষ্ণৱ অস্ত্ৰ ত্ৰৈলোক্য বিজয় ॥
 কদমন্ত্ৰ সমন্বিতে দিনে কদ শব ।
 বজ্জনায় সমে অস্ত্ৰ দিনে বাসৱৰ ॥
 লিখাঠনো অগ্নিৰ বাণ পৰম সিক্ৰম ।

লৈয়োক গক্ক বাণ আতি নিকুপব ॥
 শিখাওঁ গক্ক বাণ বৈবী কক্কব ॥
 সংগ্রাহবিজয়ী বাণ লৈয়ো গক্কব ॥
 শক্তি তোমব ত্রিকণ্টক কনিয়াল ॥
 অসি অর্জচক্ৰ পেল খুল ত্রিদিপাল ॥
 খড় খুব ত্রিকোণ বিশাল টাঙ্গি ভল ॥
 পবিষ পট্টিণ গদা পবন্ত খুবল ॥
 হবিত লোহিত প্রাস শঙ্কর কুলিব ॥
 ব্যাজযুধ নাগপাশ ত্রিশূল হুংল ॥
 কুবের বকুণ বাণ স্তম্ভল মোহন ॥
 লহ অহিপত্র বায়ু বাণ নিতোপন ॥
 লৈয়ো নিশাচক্ৰ অন্ত ত্রিভুবনে সাব ॥
 চক্ৰ সূর্য্য মন্ত্র অন্ত শক্ৰ কক্কব ॥
 যম অন্ত দিবৌ যমদণ্ড সমসব ॥
 শিবিয়োক দিব্য অন্ত মন্ত্র নিবস্তব ॥
 অশুর মাহুয বক্ক বক্ক নিশাচব ॥
 শিখাবৌ তোমাক মায়ী মোহ বত পব ॥
 জ্ঞান কবি আসি অন্ত লৈয়োক এখানে ॥
 শুনি বাস লক্ষণে হবিব ভৈলা মনে ॥
 জ্ঞান কবি কবিব আগত বসিলন্ত ॥
 নানা অন্ত শস্ত্র মুনি হইকো শিখাইলন্ত ॥
 বিশ্বামিত্র ঋষিব ভৈলন্ত দুয়ো শিষ্য ॥
 অন্ত শিখি দুয়ো তাই মনত হবিস ॥

মাবীচ স্রবাহু বধ ।

অমন্তবে ঋষি বাস লক্ষণক লৈয়া ॥
 বক্কমনে তপোবনে প্রবেশিলা গৈয়া ॥

বিবাহিত্রে মূলিনন্দ তনিরোক বাস ।
 এহি তপোবন মোর লিঙ্কায়ন নাথ ॥
 সাবীচ সুবাহু এহি বনব ভিতর ॥
 আছে হইবো লগ্নে চৌধ কোটি লিখাচর ॥
 বাধিবা আশায় বজ্র ডাক মাঝি মনে ।
 আনিবো তোমাক মই এহিসে কাবণে ॥
 বাক্যক মাঝি দিহো আমাক নির্ভর ।
 তোমার প্রসাদে হোক বস্ত্র উদর ॥
 তনি বামচন্দ্রে মূলিনন্দ এহি হোক ।
 মাঝিনো বাক্যল লুখে বস্ত্র কবিরোক ॥
 তনি মুনিবাজর হবিষ তৈল মনে ।
 বামক দেখিলা আলি যত মুনীগণে ॥
 কলে মূলে হুরো ভাইক কবাঈলা স্তোজন ।
 পাচে তপশব্যাত শুভিলা হুরো জন ॥
 বজনী প্রভাতে উঠি মুনীগণ বত ।
 স্নান স্কৃত্য ভূষণ কবিলা সমাপত ॥
 বস্ত্রব সজ্জার মানে একত্র করিল ।
 শুভকণে মুনীগণ বজ্র আঘাতিল ॥
 বামক মূলিনা বিবাহিত্রে দুবিসর ।
 স্নান কবি নিম্নমে ধরিলা ধনুশর ॥
 তনি বাম লক্ষ্মণে কবিলা পৈরা স্নান ।
 হুরো ভাই নিম্নমে ধরিলা ধনুর্জাণ ॥
 অনন্তবে অঘিবাজে কবিলা স্তবেশ ।
 মজে বাম লক্ষ্মণব বাজিলন্ত কেশ ॥
 মণিবত্ৰ কণ্ঠা দিলা হুরো ভাইর গলে ।
 অধিক পুছিলা বামচন্দ্রে কৌতুহলে ॥
 কেতিজ্ঞপে আসিবেক স্নানক লক্ষ্মণ ॥
 অধিমে যোজনন্ত বাম তনিরো বচন ॥

ৰাজ্যদিনে মৌন ব্ৰত দিন ছয় মানে ।
 শবধনু ধৰি ছয়ো থাকি সাবধানে ॥
 আসিব ৰাক্ষস ছয় দিন অনন্তৰে ।
 ছয়ো ভাই শব কৰি মাৰিবা সম্ভবে ॥
 শুনি ধনু ধৰি ৰাক্ষসক বাট চাই ।
 উজাগৰে বৈলা সাবধানে ছয়ো ভাই ॥
 বিদ্যামিত্ৰ মুনি যন্ত্ৰ কৰিবাক লৈল ।
 আচাৰ্য্য ভাষ্কৰ তি নি সহস্ৰেক তৈল ॥
 মণ্ডল নিয়মে বেদ যন্ত্ৰ উচ্চৰিল ।
 সাজোপাঙ্গে ঈশ্বৰক পূজিবে লাগিলা ॥
 নিবন্তৰে পূজিলেক ছয় দিনমান ।
 অগ্নি থাপিলন্ত কুণ্ড কৰিয়া নিৰ্ম্মাণ ॥
 দিলন্ত আহুতি আতি কৰি বেদধ্বনি ।
 ঘৃতৰ স্তব্ধী ঘ্ৰাণ উঠি গৈল চানি ॥
 অৰণ্যৰ পৰা নিশাচৰ গন্ধ পাইল ।
 মাৰীচ স্তবাহ যজ্ঞ বিধ্বংসিবে আইল ॥
 চৌধ কোটি নিশাচৰ আসিল লগত ।
 মাৰীচ ৰাক্ষস আইল সবাবো আগত ॥
 পিচত স্তবাহ আসি বৈল মহাশল ।
 আকাশ ব্যাপিল যেন ঘোৰ মেঘদল ॥
 যেন বজ্ৰ পৰে বায় ভাঞ্জে ভয়ঙ্কৰ ।
 দেখি নিবন্তৰে ঋষি ভয় তৈলা বৰ ॥
 পাচে ৰাম লক্ষ্মণে ঋষিৰ দেখি ডৰ ।
 নাহি ভয় বুলি আগাসিলা বধুবৰ ॥
 মন্ত্ৰ পঢ়ি ৰামে শব সুবিলা ধনুত ।
 দেখিয়া ৰাক্ষস ভয় তৈল অদভুত ॥
 বায়ু বেগে ৰামচক্ৰে প্ৰহাৰন্ত শব ।
 দাক্ষণ সন্ধানে ফুটি মৰে নিশাচৰ ॥

বজ্জতো অধিক আতি বামৰ সন্ধান ।
 একছোটে বাক্সস চলয় যমস্থান ॥
 লক্ষণে ধৰিয়া ধনুশৰ অহাৰন্ত ।
 যম যেন খেদি খেদি বাক্সস মাৰন্ত ॥
 শাপত শণাইলৈ শৰ যেন খুবধাৰ ।
 কবন্ত লক্ষণে বাক্সসক বুদ্ধামাৰ ॥
 নিদাকণ ছোটে মৰি গৈল যমঘৰ ।
 লক্ষণে মাৰিলা আঠ কোটি নিশাচৰ ॥
 বামৰ শৰত মৰি গৈল ছয় কোটি ।
 দুই ভাই বাক্সসক কৰিলা নিগুটি ॥
 হেন দেখি সুবাহু বাক্সস ভয়ঙ্কৰ ।
 লক্ষণক খেদি গৈল যম সমসৰ ॥
 দেখি ভয়ঙ্কৰ য়ুৰি লক্ষণে গুণত ।
 সন্ধান হানিলা সুবাহুৰ হৃদয়ত ॥
 মহা ছোটে ৭টিয়া মৰিল দুবাচাৰ ।
 পৰিল ভূমিত সিতো পৰ্বত আকাৰ ॥
 দেখি মাৰীচৰ আতি ক্ৰোধ বৰ ভৈল ।
 ভয়ঙ্কৰ আটাসে বামক খেদি গৈল ॥
 হাসি বামে পঞ্চ শৰে ভেদি হৃদয়ক ।
 বায়ুবাণ হানি উকুৰাইলা মাৰীচক ॥
 উৰ্দ্ধমুখ কৰি চাহি আছে মুনিগণে ।
 শুকান তৃণক যেন লৈ যান্ত পৱনে ॥
 বায় শৰে বাক্সসক লৈ যান্ত আকাশে ।
 দেখিয়া ত্ৰিদশ দেবে খলখলি হাসে ॥
 মহাবেগে গৈয়া সিতো ছৰায়া সাগৰ ।
 হেট মাথে লক্ষ্যত পৰিল নিশাচৰ ॥
 ভাজি গৈল দ্বাব দুৰ ভৈল চিৰাচিৰ ।
 ভৈল অচেতন বহে বোম্বালে কধিৰ ॥

মাপারে উপাস ভেজ বহে নাকে মুখে ।
 নমবিল কথয়নি জীল বব হুখে ॥
 বাণ বিয়ে কণে কণে হোবে ক্ষতিহত ।
 বায়বয় মাত্ত কেথে লকলে অগত ॥
 বামে পাইলে বুলি ভয় হোবে অগত ।
 বায়বয় পবে লৈয়া কুবে আকাশত ॥
 অগনে অচিতে মিডো বায় বিনে আন ।
 নেদেখয় বায়ত লাপিল কোল ঘটন ॥
 নাযায় কুপুহাই তাব বায়ব ভয়ত ।
 এবিলে মাঝীচে দিবয়ব ভৌগ বত ॥
 সেহি ধবি বিদায় নইয়া বায়বত ।
 ভপ হেতু চলি গৈয়া বহিল বমত ॥
 বায় লক্ষণব দেখি বিজয় সাফাত ।
 পুষ্প ববিবিল্য দেবে দুইবো মাখাত ॥
 অমৃত অহিমা দেখি বায় লক্ষণব ।
 ভৈলন্ত বিনয় মুনিগণ নিবন্তব ॥
 দুই ভাইক প্রাণংসা কবিলা বহুতব ।
 ধন্ত বায় লক্ষণ সার্থক ধনুর্ভব ॥
 ঐবত কটাক্ষে দুয়ো কবি মহালীলা ।
 চৌধ কোটি বাকস কণেকে সংহবিল্য ॥
 কর্ম দেখি জানিনোহো দুহিকা মানুয ।
 ভৈলা অমৃতাব হবি পবন পুফব ॥
 বাকস মাঝিয়া ভাব কবিলা নির্ধাণ ।
 সাধিলাহা অগতব পবন কল্যাণ ॥
 বাব নামে সাজ হোবে ধর্ম কর্ম বত ।
 হেন তুমি ভৈলা অসি সহায় বজ্রত ॥
 জানিনোহো আশাব ভাব্যব নাহি শীয়া ।
 এহি বতে দুহাওকো বখানি অহিমা ॥

মুনিগণ সবে বিশ্বামিত্ৰ মহাঋষি ।
 পূৰ্ণা দিয়া বজ্জ সাজ কৰিলা হৰিষি ॥
 অগ্নি বিসৰ্জিয়া পাচে দক্ষিণা কৰিলা ।
 বাম লক্ষ্মণক সবে আশীৰ্বাদ দিলা ॥
 বিশ্বামিত্ৰ মুনিৰ হৰিষ আতি মন ।
 পৰমায় ভোজন কৰাইলা মুনিগণ ॥
 দানে মানে সমস্তবে মন সন্তোষিলা ।
 জুৰণ বজ্জত বজ্জ গায়ে গায়ে দিলা ॥
 তৈলন্ত সন্তষ্ট মুনিগণ নিবন্তৰ ।
 বন্ধমনে চলি গৈলা আপোনাৰ ঘৰ ॥
 বামৰ ঐসাদে বিশ্বামিত্ৰ মুনিবৰ ।
 বজ্জ সাজ কৰি তৈলা হৰিষ বিস্তৰ ॥
 হাতে লুণ্ঠিলুণ্ঠি আতি হুইহাঙৰ গায়ে ।
 আশীৰ্বাদ কৰি বুলিলন্ত বহু ভায়ে ॥
 তুমি নাৰায়ণ দেৱ অনাদি অনন্ত ।
 তুমি মে বজ্জৰ ফলদাতা ভগৱন্ত ॥
 তুমিসে আপুনি ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম বজ্জ বত ।
 জানি সমৰ্গিলৌ বজ্জ তুমু চৰণত ॥
 তুমিসে কেবল সত্য বোলৌ পৰমার্থ ।
 তোমাৰ ঐসাদে বাম তৈলৌহো কৃতার্থ ॥
 তোমাত বিনাই আন সবে ব্যৱহাৰ ।
 ধৰ্ম্ম ঐবৰ্ত্তাইবে গুণি তৈলা অবতাৰ ॥
 আপুনি আচৰঁ ধৰ্ম্ম মনুষ্যৰ নয় ।
 তোমাক জঁৱৰ বুলি কেহো নজানয় ॥
 যোগবলে ছদ্ম জয়া আছা মহাশয় ।
 ব্যৱহাৰ পালিবাক আমাৰ লাগয় ॥
 বজ্জ বন্ধা কৰি হিত কৰিলা আমাক ।
 উচিত ঐসাদ আছে কি দিলৌ তোমাক ॥

ৰাম কৰ্তৃক হৰধনুৰ্ভঙ্গ ।

ছলবি ।

অনন্তবে মহা ঋষি বিশ্বামিত্ৰ,
 ৰাম লক্ষণক লই ।
 সহৰিষ মনে, মধুব গমনে,
 মিথিলা পাইলন্ত গই ॥
 ঋষিৰ পাচত, হৰিষে মনত,
 চলন্ত ৰাম লক্ষণ ।
 যেন শিশু সিংহ, দেখিতে বিৰিঞ্চ,
 গজৰ যেন গমন ॥
 তহু অকোমল চৰণ যুগল
 চলাবন্ত লয়লাসে ।
 দিশ পাশ আতি কৰি প্রজ্জলিত,
 ৰামৰ দেহ প্রকাশে ॥
 পৰম মধুব, লাভণ্য প্রচুব,
 সাক্ষাত যেন মদন ।
 মহা মনোহৰ মূৰতি স্থলৰ
 দেখি চাবে সৰ্বজন ॥
 ঈষৎ হাসিত, বৰিষে অমৃত
 দেখন্তা লোকৰ গায়ে ।
 বয় মন প্রাণ ন ভাসে নয়ন,
 যেতেক ৰামক চাবে ॥
 লগত উভতি চলে সৰ্বজন
 প্রশংসিয়া বহুভায়ে ।
 ইতো পুৰুষক তুলিলে কোনে নো
 হৰণ কুক্ষীয়া মায়ে ॥

যিতো ভাগ্যবতী পাইলা আঙ্গ পুজ

তাইৰ বিধি সুপ্রসন্ন ।

সিজনীৰ সম প্ৰাণী আনো আৰ

নতু কৰে একো জন ॥

বামৰ সন্মান পুৰুষ উত্তম,

ই তিনি লোকত নাই ।

ত্ৰৈলোক্যৰ ৰূপ ইহান শৰীৰে

থৈলা বিধি এক ঠাই ॥

সীতাৰ সদৃশ একেস্তেসে বৰ

বিধি নিশ্চিন্ত জানি ।

সন্ন্যাসৰ সম- যত মিথিলাত

দৈবে মিলাইলন্ত আনি ॥

জনক নৃপতি কি কাৰ্য্য কৰিলা,

অঙ্গীকাৰ বিপৰীত ।

কঠিন শত্ৰুত, কোমল শৰীৰে

নাপাৰিবে গুণ দিত ॥

ইহেন বৰত, আপোন ইচ্ছায়ে,

সীতাক দিবে নাপাইল ।

যেন কোন জনে হাতৰ অগত

আপুনি ঠেলি পেলাইল ॥

যেন নৱনিদি পায় হেৰুৱায়ে

দৰিদ্ৰ আপোন দোষে ।

বামক দেখিয়া বত নৰ নাৰী

এহি মতে সবে ঘোষে ॥

মুনিৰ পিচত পৰম হৰিষে

চলন্ত বাম লক্ষণ ।

বিপ্ৰামিত্র মুনি সন্ন্যাসৰাশাল

পাইল গৈয়া কতোক্ষণ ॥

ভূনি শতানন্দ সৈলন্ত হরিষ,

પાઈલસ યાદ નિહાલ ।

বামক প্রশংসি, ঋষিক বোলন্ত,

প্রাসাদ ইতো তোমার ॥

নোহন্ত মাণুষ, পঞ্চম পুৰাণ.

জ্ঞানমৌ। বায় নিশ্চয় ।

অগত নিস্তাৰ হেঁতু অৱতাৰ

ତୈଳା ଏକ୍ଷେ ସମ୍ଭାଷୟ ॥

যিহেঁ পদগুলি সদা আবাসিত

ବ୍ରହ୍ମା ଆଦି ଦେବଗଣେ ।

याक आना कवि मर्क प्रह्लादाथ

এবে মহা মহাজনে ॥

হেণয় পৰম কুৰ্জড ধূলিক

পাইলা মাত্ৰ মোৰ লাগ ।

জানি লোক তবা, কোটি জনমব,

আছে তান মহাভাগ ॥

আমিহ্নো চক্ষুবে দেখিলেঁ বামক,

କତ ବା ପୁଣ୍ୟବ ଫଳେ ।

এহি বুলি শতা- নন্দ বাঘরক,

অর্চিলস্তু কোতুহলে ॥

ଯଓ ଯତ୍ତ ମହା ।
ମହାବାଜ୍ରଗଣ

ଆହୁଁ ବସି ମୃତ୍ୟୁ ।

বামক দেখিয়া

মুখত হবিল মাত ॥

ବାହୁତ୍ତବ ମହା ତେଜେ ଧବସିଲ,

ভৈম আতি শক্‌চিৎ ।

‘প্রমত্ত’ সিংহক দেখি যুগসগ

হোবে যেন ভয়ে ভীত ॥

সন্ন্যাস সৰ- জ্যাত যত যত
 আছে নব নাবীচয় ।
 বামৰ অক্লান্ত ৰূপক দেখিয়া
 তৈ গৈলা মহা বিস্ময় ॥
 যাৰ বেহি অন্ধে, বামৰ ৰূপত,
 পৰি গৈল দৃষ্টিপাত ।
 পুনৰপি আৰ পালটি নাসয়,
 ৰহিল তন্ত্ৰ তথাত ॥
 বামক দেখিতে নথঙে তৃপ্তি,
 লাগি গৈল যেন ধ্যান ।
 অমৃতক যেন পিৱন্তে পিৱন্তে
 জুৱায় তনু মন প্ৰাণ ॥
 জনকনন্দিনী দেখিলা বামক
 ৰূপ আতি বিপৰীত ।
 বামৰ ৰূপত নিমজিল মন,
 তৈ গৈল দেবী মোহিত ॥
 মনত বোলন্ত, কোন নে। বিধিয়ে
 অজিলা ৰূপ বামৰ ।
 কোটি এক কাম দেৱো জানে। আৰ
 মুহিবেক সমসৰ ॥
 এহেস্তেসে মোৰ হৈবে নিজপতি,
 কৰিলোঁ। মনে নিশ্চয় ।
 ইহান আগত, দেখোঁ যেন মৰা,
 আছে যত ৰাজ্যচয় ॥
 বামত বিনাই আন পুৰুষক
 নবৰিহোঁ কদাচিত ।
 কিব। কাজে মোৰ পিতৃ কৰিলন্ত
 অঙ্গীকাৰ বিপৰীত ॥

তথাপি আনক নভজিবোঁ যদি
ধমুত গুণ লগাৰে ।

পিতৃৰ বচন ছন্ন কৰি মই
ভজিবোঁ বামৰ পাৰে ॥

বামৰ নথৰ সন্মান নাহিকে
ইতিনি লোকৰ মাজে ।

ইহাঙ্ক এৰিয়া আন পুৰুষক
ভজিবোঁ কমন কাজে ॥

মোহোৰ কৰ্মৰ ফলে জানো আনি
বামক মিলাটলা বিধি ।

অকস্মাৎ যেন দৰিদ্ৰৰ হাতে
উপগত নৱনিধি ॥

বামক এৰিয়া কোন অভাগিনী
আনক ভজিবে যায় ।

হাতৰ অমৃত এৰি কোন জনী
মৰিনেক বিষ খাই ॥

এহি মতে সীতা দেনী কৰিলন্ত
বামৰ চৰণ সাৰ ।

ভেজি আন কাম বোলাঁ বাম বাম
যত লোক সমজ্যাব ॥

পদ ।

বাম লক্ষণক দেখি জনক নৃপতি ।

নিখামিত্র মুনিত পুছিল মহামতি ॥

কিবা নাম আন চুইৰ কাহাৰ তনয় ।

মহাকপৰন্ত আতিশয় শুভনয় ॥

আপোনাৰ কহিয়ো কুশল আগমন ।

আজ্ঞা কৰিয়োক কিবা সাধোঁ প্ৰয়োজন ॥

শুনি হানি বিধামিত্র বুলিলা বচন ।
 এৰা দুই দশবথ বাজাব নন্দন ॥
 আন বায় নাম সৰ্ব্ব গুণৰ আলয় ।
 আন নাম লক্ষণ পৰম শুভনয় ॥
 শ্ৰেষ্ঠ বায় কনিষ্ঠ লক্ষণ বীৰবৰ ।
 জানিবা বায়ক তুমি পৰম ঈশ্বৰ ॥
 পৰম পুৰুষ হৰি জগত আধাৰ ।
 বায়ৰূপে তৈলা পৃথিবীত অৱতাৰ ॥
 হৰিবা ভূমিৰ ভাব বায়স সংহৰি ।
 তযু গৃহে লক্ষ্মী আছে সীতা নাম ধৰি ॥
 বায়ৰেমে ভাৰ্যা সীতা জানা স্বৰূপত ।
 দিয়োক সীতাক তুমি বিবাহ বায়ত ॥
 হৈবেক তোমাৰ তেবে পৰম কল্যাণ ।
 এহি প্ৰয়োজনে আগি আছোঁ তবু থান ॥
 ত্ৰৈলোক্য বিজয়ী বায় মহা ধনুৰ্বৰ ।
 এভুবনে নাহিকে বায়ৰ সমসৰ ॥
 জনক নৃপতি মাতিগন্ত হেন শুনি ।
 মোহোৰ বচন শুনিয়োক মহামুনি ॥
 নাহি দশবথবাজা পৃথিবীত সম ।
 তাহান তনয় বায় পুৰুষ উত্তম ॥
 মহা স্কন্ধুমাৰ ৰূপ লাভন্য প্ৰচুৰ ।
 ভুবন মোহন আতি মূৰ্তি মধুৰ ॥
 এঙে সে নিষ্ঠুৰ পতি হৈবন্ত সীতাৰ ।
 কিন্তু মই এক কৰি আছোঁ অঙ্গীকাৰ ॥
 যুগ মাৰি মহাদেৱে ছৰাৰে আমাৰ ।
 এৰি গৈলা ধনুধান যেন বজ্জসাৰ ॥
 তাক ঘৰে থৈয়া মই বুলিলোঁ বচন ।
 ইহাতে লগাইতে গুণ পাৰে যিহো জন ॥

ভাৰ্য্যে বিবাহ সীতা দিবোঁহো নিশ্চয় ।
 না পাবিলা গুণ দিবে যত ৰাজ্যচয় ॥
 ৰামক দেখিয়া বসি গুণে মনে মনে ।
 মিছা অঙ্গীকাৰ কৰিঃসোঁহো কি কাৰণে ॥
 এঃস্ত সে জানিবা বৰ সীতাৰ উচিত ।
 বিধাতা আনিয়া কৰিলন্ত উপস্থিত ॥
 মহা উচপিচ মুনি কৰে মোৰ চিন্তা ।
 না পাবিবে ৰাঘবে ধনুত গুণ দিত ॥
 ৰামক চাহন্তে অঙ্গীকাৰ হেৰবাওঁ ।
 অঙ্গীকাৰ চাঠোঁ যবে ৰামক নাপাওঁ ॥
 একক চাহন্তে মোৰ অপৰ নশটে ।
 ৰাজিয়া বহিলোঁ মই উভয় শঙ্কটে ॥
 বিশ্বামিত্ৰে বোলন্ত জনক মহাভাগ ।
 ইসৰ চিন্তাক তুমি কৰাঁ পৰিত্যাগ ॥
 কোন বস্ত্ৰধনুধান ৰামৰ আগত ।
 না জানাহা তুমি ৰামচন্দ্ৰৰ মহন্ত ॥
 ঈশ্বৰ কটাক্ষে ধনু ভাঙ্গিবন্ত ৰামে ।
 পাইবন্ত সীতাক চিন্তা কৰাঁ কিবা কামে ॥
 বুলিলা জনকে বিশ্বামিত্ৰক হুনাই ।
 কেমনে শুচিবে চিন্তা শুনিয়ো আতাই ॥
 ধৰিলেক ধন মহা মহা ৰাজ্যগণে ।
 লাৰিবাকো নাপাবিলা অনেক যতনে ॥
 কোমল শৰীৰ ৰাম বয়সত অল্প ।
 পৰম কঠিন ধনু যেন বজ্জকল্প ॥
 তাক ধৰি গৈয়া ৰামচন্দ্ৰে কি কৰিব ।
 আছো গুণ দিবে লাৰিবাকো নাপাবিব ॥
 ধনুত লগাইবে গুণ ৰামৰ না লাগে ।
 সমাজত লঘু কেনে হৈব মহাভাগে ॥

অঙ্গীকাৰ লাৰি সীতা দিবোঁহো বামক ।
 বৈত খুজি পাইবোঁ আৰ ইহত ববক ॥
 অজিহাসি পূৰ্ণত কৰিলোঁ অঙ্গীকাৰ ।
 তাক এবিলাত দোষ নাহিকে আমাৰ ॥
 যদি দোষ হ'বে তাক নকৰোঁহো ডৰ ।
 শুচিবে সকলে দোষ প্ৰসাধে বামৰ ॥
 শুনি বিশ্বামিত্ৰে হাসি বুলিলন্ত বাণী ।
 কৰাঁহা সংশয় তুমি বামক নাজানি ॥
 এন্তে সে ঈশ্বৰ চৰাচৰ জগতৰ ।
 ধনু ভাজিবন্ত কোন প্ৰয়াস বামৰ ॥
 চাহি থাকি জনক নৃপতি কৌতূহলে ।
 ধনুতে পৰীক্ষা আজি পাইবাহা সকলে ॥
 শুনি সীতা মনে কোপ কবন্ত ঋষিক ।
 মোহে'ৰ বিপক্ষ এন্ত আচৰন্ত কিক ॥
 অঙ্গীকাৰ লাৰি মোক বিয়া দিবে চান্ত ।
 ঋষিৰ কাৰণে পিতৃ তাহাক নাপান্ত ॥
 ধনু ভাজিবাক এন্তে বোলন্ত কিসক ।
 ইহান নিমিত্তে মই নাপাইনোঁ বামক ॥
 বাম মোৰ পাম্ৰী হাতে মিলাটলেক বিধি ।
 বিশ্বামিত্ৰ হেতু হেৰুৱাইবোঁ নবদিধি ॥
 ধনু পুতলি যেন অকোমল তনু ।
 হেন বামে কিমতে ভাজিবে বজ্ৰধনু ॥
 নালাগে ভাজিবে ধনু সীতা দেস্ত হাক ।
 অঙ্গীকাৰ এৰি বিয়া দিয়োক আমাক ॥
 পাচে বিশ্বামিত্ৰ ঋষি বুলিলা বচন ।
 জনিয়োক বাম বশুকুলৰ নন্দন ॥
 ধনুখানি ভাজি বিয়া কৰিয়ো সীতাক ।
 উঠিয়ো সত্বে বাণিয়োক মোৰ বাক ॥

শুনি বামচন্দ্রে উঠিলন্ত ভায়কণ্ঠে ।
 কহিলন্ত বস্ত্র কাছিলন্ত বস্ত্রমানে ॥
 ঋষিক প্রণামি চলিলন্ত বধুবর ।
 দেখি হাসি তুলিলেক রাজা নিবস্ত্রব ॥
 বর বর বীবে নাপারিলে লাবিবাক ।
 ভৈলোঁ লঘু লোকে বেড়ি হাসিলে আমাক ॥
 শিল্পমতি হয় তাক প্রতি কবে সাদ ।
 হেনসে ইহার জানকীক ভৈল আশ ॥
 নিধামিত্র মুনি শুনি চপবাইলা মাথ ।
 জানো ধনু ভাঙ্গিবে নাপাবে বধুনাথ ॥
 অমুখ অশান্তি আতি মনত সীতার ।
 হবি হবি বিদ্রি সিকি নভৈল আমাদ ॥
 হাসিয় চলন্ত বামচন্দ্র মহাবল ।
 প্রত্যেক ভরিত মহী কবে টগমল ॥
 প্রমত্ত কেশবী যেন যান্ত মহাশয় ।
 দেখি রাজাগণ ভৈল পরম নিশ্চয় ॥
 গুচিল সবাব হাসি দিবর্ণ বদন ।
 সীতা গোসানীর মন ভৈগৈল প্রসন্ন ॥
 ধনুর নিকট গৈয়া চাপিলন্ত বামে ।
 কবে চিকিমিকি শ্রবণ-চিহ্ন কামে ॥
 বাম হাতে লীলায়ে ধরিল ধনুধান ।
 ক্ষেপিলন্ত আকাশক কতোদূর মান ॥
 পুতু বাম হাতে ধরি পরম নিপুণ ।
 নিমিত্তেক ধনুত লগাইলা বামে গুণ ॥
 আগত ধাপিলা নিয়া তুলি বাম ভবি ।
 দিলা টান গুণত দক্ষিণ পাচ কবি ॥
 টানন্তে ধনুর আগ পাচ নামি আইল ।
 দেবি সবে রাজাগণ মাথা চপবাইল ॥

বিশ্বাসিত মাথা তুলিলন্ত হাস্য কবি ।
 বামৰ ভৰত থিৰ নোহে বহুত্ববী ।
 ধনু টানিবাৰ দেখি হৰিষ সীতাম্ব ।
 পৃথিবী কল্পিতে চিত্তা তৈল আৰবাৰ ।
 ভবি থিৰ নতৈলে নাপাইবে বল গাবে ।
 পৃথিবীক কাতৰ কবিল। সীতা মায়ে ॥
 মাতৃ বহুত্বতী কৃপা কবিল্লোক মোক ।
 থিৰ হয়। প্রভু বাহুবল ধৰিল্লোক ॥
 দিগ্‌গজসকল তুমি সবে হৈবা থিৰ ।
 তনিয়ে অনন্ত তুমি নালাবিবা থিৰ ॥
 হে কুৰ্ম ভালে অনন্তক ধৰিবাহা ।
 দিগপালসকল স্বামীৰ হৈবা সহ্য ॥
 এহি মতে সীতা হয়। আছন্ত আকুল ।
 পাচে বামচন্দ্র জগতৰ আদি মূল ॥
 গুণগাছ এৰি দিয়া উষ্ণাৰ কবিল।
 প্রচণ্ড শব্দে আতি ব্রহ্মাণ্ড লবিলা ॥
 দশোদিশ কাপি প্রতিধ্বনি গৈল ববে ।
 ত্রাস তৈল সৰ্ব্বজনে কোলে বজ্জ পবে ॥
 সাতোথান স্বৰ্গ বাবম্বাৰ লবি গৈল ।
 সপ্তদ্বীপা বহুত্বতী টলমল তৈল ॥
 কাণৰ লজ্জিল সাতো। সাগৰ খলকি ।
 জলজন্তু তৈল ত্রাস প্রলয়ক শক্তি ॥
 দিগ্‌গজসকল কম্পে ভৰতবিমান ।
 মহাত্রাসে কম্পিল পাভাল সাতোথান ॥
 কম্পিলন্ত অনন্ত যতেক নাগগণ ।
 কুৰ্ম কম্পি ফোকাৰ ভেজয় ঘনে ঘন ॥
 মেরু আদি কম্পিল যতেক গিৰিবৰ ।
 ভয় হয়। কম্পে আতি দেবাসুৰ নৰ ॥

চৰাচৰ লোক কল্মি কল্মি লৈল ঠাই ।
 সমাজৰ লোকৰ চেতন জ্ঞান নাই ॥
 কৰ্ণত হানিলা অল হৃদয় শুকাইল ।
 পাচে কতোকণে কথমপি ধাতু আইল ॥
 পাচে বামে গুৰুত ধৰিয়া বল দিল ।
 ঠোকোৰ কৰিয়া ধনু মাজতে ভাঙিল ॥
 পুনৰপি প্রকল্মিত ভৈল জ্বিতুবল ।
 প্রলয় মিলিল হেন বোলে সৰ্বজন ॥
 মিথিলাৰ লোক মানে ভৈল পূৰ্ণবত ॥
 চেতন লভিয়া পাচে বাজাগণ যত ॥
 ৰামক নিবধি মহাভয় চিত্ত ভৈল ।
 ছোট মাথে চক্ষুযুদি মৰা যেন বৈল ॥
 ত্রাসত হৃদয় কম্পে বুদ্ধি নোহে থিব ।
 মনে বোলে নকু দেখি গুনি হেন বীৰ ॥
 জানিলোঁহে। এন্তে ৰাম বাহুব নোহয় ।
 দেবতো। উত্তম দেহ হেন মনে লয় ॥
 ৰামচক্রে ধনুধান ভাঙ্গি অপ্রয়াসে ।
 হাসি বসিলন্ত গৈয়া বিশ্বামিত্র পাশে ॥
 ধৰিয়া ৰামক বিশ্বামিত্র মুনিবৰ ।
 চুম্বন কৰিয়া প্রশংসিলা বহুতৰ ॥
 ধন্ত ৰামচক্ৰ তুমি বিক্রম তোমাৰ ।
 বহিল নিৰ্মল যশ জুৰিয়া সংসাৰ ॥
 ধনু ভাঙিলন্ত ৰামচক্ৰ মহাশয় ।
 আনন্দে নধৰে সীতা দেবীৰ হৃদয় ॥
 পৰম প্রেমত নীৰ বহে নয়নৰ ।
 সুপ্রসন্ন বিধি বলি উঠিলা সম্ভৱ ॥
 সুবৰ্ণৰ পুষ্পমালা হাতে তুলি লৈলা ।
 বিষ্ণুক বৰিবে যেন লক্ষ্মী সাজ ভৈলা ॥

সখীগণ মাজ্জহন্তে বাজ্জ ভৈলা সতী ।
 হবৰ পাশক যেন চলিলা পাৰ্ৱতী ॥
 দিশ পাশ প্ৰকাশিয়া শৰীৰ অলয় ।
 গজেন্দ্ৰৰ পাশে যেন হস্তিনী চলয় ॥
 বাজ্জহংস জিনি আতি গতি লয়লাস ।
 চলি যাত্ত বতি যেন মদনৰ পাশ ॥
 বাঘবৰ নিকট চাপিয়া বববালা ।
 সাদৰে মাথাত দিলা স্তব্ধৰ মালা ॥
 বৰিল বামক আনন্দৰ নাহি পাৰ ।
 চৰণত ধৰি কৰিলন্ত নমস্কাৰ ॥
 দেগি বামচক্ৰে পাচে গীতাক আশ্বাসি ।
 আপোনাৰ পাশক চপাইলা প্ৰভু হাসি ॥
 প্ৰকাশন্ত সীতা সতী বাঘবৰ পাশে ।
 চক্ৰৰ পাশত যেন বোহিণী প্ৰকাণে ॥
 লক্ষীনাৰায়ণ দুই ভৈল এক থান ।
 জগতৰ ভৈল আসি পবম কল্যাণ ॥
 সমস্ত লোকৰ ভৈল পবম মঙ্গল ।
 জয় জয় তুলি জোকাবন্ত সৰ্গজন ॥
 আকাশত থাকি দেৱগণ অসংখ্যাত ।
 পুষ্প বৰষিলা বাম সীতাৰ মাথাত ॥
 দুন্দুভি বজায় দেৱে কৰে জয় জয় ।
 মুখা মুখা অপেৰৰা কাছিয়া নাচয় ॥
 ত্ৰিজগত লোকৰ মিলিল মহোৎসৱ ।
 দশোদিশ ছানি মাত্ৰ শুনি জয় বয় ॥
 সাৰ্থক লভিল বৰ মাৰ সীতা সতী ।
 ভৈলন্ত আনন্দ আতি জনক নৃপতি ॥
 বাজ্জাগণে দেখে সীতা বামক বৰিল ।
 বজ্জপাত ভৈল যেন সম্যকে বৰিল ॥

সীতাক চাহিয়া সবে ত্যজিল নিবাস ।
 কি কাৰণে বৰিষেক খাটিলোঁ প্ৰবাস ॥
 সীতাত নৈবাশ হুয়া যত ৰাজ্যচয় ।
 মহা মৰ্ষে সবে ত্যজিলেক লাজ ভয় ॥
 কোপে অপমানে আতি প্ৰজ্বলিত ভৈল ।
 জনক ৰাজ্যক আতি পৰ্জ্জ্বলক লৈল ॥

বাটত পৰশুৰামৰ সৈতে ৰামৰ
 সাক্ষাত আৰু পৰশুৰামৰ
 পৰাভৱ ।

সেহি সময়ত পাচে জন্মদিয় ৰাম ।
 ধনু ভঙ্গ গুনি কোপে নিকলিল স্বাম ॥
 কমনে ভাঙ্গিল ধনু মোহোৰ শুক্লব ।
 সি জনৰ দৰ্প আজি কৰিবোঁহো চুব ॥
 পৰশুৰাঠাৰ্থান পাৰিয়া কান্ধত ।
 ভয়কৰ ধনুৰ্থান ধৰিয়া হাতত ॥
 ৰাজ্যৰ সেনাৰ মাজে ভৈল উপগত ।
 শৃঙ্গে সমন্বিতে যেন সচল পৰ্ব্বত ॥
 দুৰ্জয় শৰীৰ ধনুৰ্জব মহাবীৰ ।
 ক্ৰোধৰ বেগত আতি হুহিকস্ত থিব ॥
 ফুৰাবন্ত চক্ষু হুই অগনি সমান ।
 দেখি কটকৰ ভয়ে উৰি গৈল প্ৰাণ ॥
 বৃষ্টি অঙ্ককাৰে নেদেখিয়া দিশপাশ ।
 পৰশুৰামৰ মূৰ্ত্তি দেখি ভৈল ত্ৰাস ॥
 কিসে পাইলৈ বুলি খাতু শুকতি উৰিল ।
 চক্ষু জপাই সেনা সবে ভুগিত পৰিল ॥

কৈয়া বাম বুলিয়া মাত্ত শুদ্ধ কবি ।
 ব্রাহ্মণব চিহ্ন যজ্ঞস্থতা আছা ধৰি ॥
 ক্ষত্ৰিয় লক্ষণ হাতে আছে ধনুধান ।
 পৰম নির্দয় দয়া নাহি অপমান ॥
 পিতৃব বচনে কাটি আছয় মাতৃক ।
 ১ হেন জনে আনক কবিবে দয়া কিক ॥
 শিবে অটোভাব গলে কদ্রাক্ষব মালা ।
 কটিত বাকলি বস্ত্র কুশব মেখলা ॥
 ঝক ঝক দান্ত শোভা কবে শ্বোক দাড়ি ।
 গায়ে মল পঙ্ক বনবাসী ক্লপ ধাবী ॥
 হাতে মালা ধৰিয়া অপত্য সৰ্বক্ষণ ।
 উফৰন্ত ক্রোধত দেখিবে যম যেন ॥
 ক্রব ঢালি কপালব গাঁঠি শিহবাই ।
 দশন চোবায় কোপে মাত্ত শেহাই ॥
 গজ্জিবে লাগিল আতি নিষ্ঠুর বচনে ।
 আমার গুরুব ধনু ভাঙ্গিল কমনে ॥
 বামহাতে ধৰি ঘোৰতব ধনুধান ।
 পৃথিবীর ক্ষত্ৰি মাৰি কবিলে নিৰ্জাণ ॥
 ক্ষত্ৰি হুয়া কোন বীর পুনৰপি আইল ।
 জানিলে সি জনে মোৰ বাক্যক নাপাইল ॥
 মোৰ কথা শুনি ক্ষত্ৰি নাম কোন ধৰে ।
 হেনমত ভয় সিতো সাদক নকৰে ॥
 এবে কোন জনে মোক নগণে মনত ।
 এতিক্ষণ থিব হোক মোহোৰ আগত ॥
 দৌড়ে বৰধনে আতি পৰিয়া আছয় ।
 গুণ্ধা ধনুক ভাঙ্গি মুনিহ কহয় ॥
 আজি যেবে জীব লৈয়া যাব মোৰ আগে ।
 তেবে গৈয়া বীরত্ব কহোক যত লাগে ॥

তুনি দশবথ ৰাজ্য ভগত মনত ।
 ভৈলৌ বৃদ্ধ আশাৰ শৰীৰ আশকত ॥
 দেখিয়া ছবাল নিজ পুত্ৰ চাবি খানি ।
 বিপৰীত চিন্তা নভিলন্ত মহামানী ॥
 বামে সমে আস্থি যদি আছে। দুই বীৰ ।
 তেবে কি কৰিবৌ আৰু দুৰ্জয় শৰীৰ ॥
 বিপাকে ঠেকাইলা আনি বিধাতা আমাক ।
 দ্বিবাংদে নপৰি আৰু বোলৌ প্ৰিয় বাক ॥
 এহি বুলি পৰশুৰামক নবনাথে ।
 পাদ্যে অৰ্থে পুজি চৰণত ধৰি হাতে ॥
 তুতি নতি প্ৰণতি বোলন্ত দশবথ ।
 তথাপিতো দয়া তাৰ নোপজে মনত ॥
 হাতে ধোৱ ধনু ধৰি চকু পকাই চান্ত ।
 বামে যেন গৰ্জিয়া বামক ধাম। যাত ॥
 দেখি বামচক্ৰে মুখে অলহাস্ত কৰি ।
 পৰশুৰামৰ আগ ভৈলা ধনু ধৰি ॥
 জমদগ্নি বামে শ্ৰীৰামক দেখিলন্ত ।
 কৰিয়া তৰ্জ্জন পাচে বাক্য বুলিলন্ত ॥
 নাজানাহা বণ কিছু ছবাল ৰাজ্যৰ ।
 জানো তুমি কথা নতু গুনাহা আমাৰ ॥
 পৰশুৰাম নাম মোৰ বিদিত সংসাৰ ।
 নিকল্পি কৰিলৌ মহী তিনি সাতবাৰ ॥
 কল্পিয়ৰ নিমিত্তে সাক্ষাত মহি যম ।
 সম্প্ৰতি আৰ্ছাহো মহি পৰিয়া নিজম ॥
 ডাকিয়া আনিলা মোক দেখাৱা দৰ্পক ।
 দাণ্ডি দিয়া জগাইলাহা কাহাল গোমক ॥
 কুপিত সিংহৰ আগে পেলাইলাহা গাব ।
 আনিলা যমক যেন দিয়া হাত বান্ধ ॥

মই অন্তৰ কোপ তুলিলা কিসক ।
 শিত্ত হয় কৰা কেনে দুৰ্য্যোৰ কৰ্ম্মক ॥
 ধনু ভাজি যশ বৰ লভিলা ডাক্তৰ ।
 উপাৰিয়া শূন্থ যেন মেক পৰ্ম্মতৰ ॥
 কাৰ'বৰ পায়। তুমি কৰা হেন কৰ্ম্ম ।
 আমাৰ গুৰুৰ ধনু ভাজি দিলা মৰ্ম্ম ॥
 জানিলোঁ কৰিলা গুৰু দেহত তকতি ।
 তুহি কেন মতে হৈব ই দূৰ শক্তি ॥
 ত্ৰিভুৱনে পৰম উজ্জ্বল ৰাম নাম ।
 নাহি সংসাৰত ইতো নামক উপাম ॥
 সেহি ৰাম নাম ধৰি আমাৰ প্ৰকাশ ।
 তেন নাম লৈলা তুমি কৰি অভিলাষ ॥
 বোলা ৰাম নাম লৈলে মোৰ হৈবে খ্যাতি ।
 আমাক বিদ্বেষ তুমি কৰিলাহা আতি ॥
 বৰ তেজবন্ত বীৰ ভৈলাহা অধিক ।
 কৰিলাহা লুপ্ত তুমি আমাৰ কীৰ্ত্তিক ॥
 ত্ৰিঙ্গগত লোকে জানে মোৰ বিক্ৰমক ।
 কত্ৰিৱৰ নামে মই সাক্ষাতে অন্তৰ ॥
 নাপাৰোঁ জিনিবে যেবে তোমাক বণত ।
 নিষ্কল জীৱন মোৰ ইতো সংসাৰত ॥
 জনকৰ ঘৰে ভাজি পঢ়া ধনুধান ।
 তাতে বোলা নাহি মোত মুনিহ সমান ॥
 মই চুৰ কৰিছোঁ তোমাৰ গৰ্জ যত ।
 পৰিলা চেঙেলি আজি দুঢ়াৰ হাতত ॥
 বহি আছা বৃক্ষ যেন নদীৰ তীৰত ।
 অলপতে পৰে শিফা নাহিকে তলত ॥
 হোৱা যদি ৰাম তুমি বীৰ অদভুত ।
 লগায়োক গুণ দেৱোঁ আমাৰ ধনুত ॥

তেবেসে বুলিহ বুলি জানোহো সাক্ষাত ।
 বিনা যুদ্ধে ভয় মই মানিবোঁ তোমাত ॥
 তাক দেখি বামচক্ৰে লাগিলা হাসিত ।
 ধনু দেখি দশবধ ভৈলা ভয় ভীত ॥
 প্ৰসন্ন বদনে বামে বুলিলা বচন ।
 শুনিযোক ঋষি জমদগ্নিৰ নন্দন ॥
 ঋষি ধৰ্ম্ম অনুসৰি আছা মহাতাগ ।
 আমাত তোমাৰ কেনে এত মান বাগ ॥
 কামাসে উচিত ধৰ্ম্ম হোৱয় তোমাৰ ।
 কিসক কৰিলা তুমি তাক পৰিহাৰ ॥
 ধৰ্ম্ম এৰি অধৰ্ম্ম কৰয় যিতো নব ।
 তাক দণ্ড কৰিবে লাগয় কল্মষৰ ॥
 বাক্ষণত জন্ম ধৰ্ম্ম ধৰিছা ঋষিৰ ।
 তাক এৰি ধৰ্ম্ম কেনে আচৰা কল্মষৰ ॥
 শয় দম দান দয়। কৰা তযু ধৰ্ম্ম ।
 ক্ৰোধ অহঙ্কাৰ আদি কল্মষৰ কৰ্ম্ম ॥
 কৰিলাহা তুমি সিতো ধৰ্ম্ম বিপৰ্য্যয় ।
 বিচাৰত দণ্ডিবাৰ তোমাক লাগয় ॥
 ভাঙ্গিলোহো ধনু আমি গুৰুৰ তোমাৰ ।
 কল্মষৰ ধৰ্ম্ম ইতো উচিত আমাৰ ॥
 কোন দোষে কৰা তুমি আমাৰ নিৰ্বাপ ।
 ঋষিৰ তোমাৰ কেনে এতমান ক্ৰোধ ॥
 জ্ঞান শূন্য হয় অধৰ্ম্মত প্ৰবৰ্ত্তিলা ।
 ভাল ভৈল আসি মোৰ আগত মিলিলা ॥
 কৰোঁ আজি তোমাক উচিত প্ৰায়শ্চিত্ত ।
 যেন আনকণ অধৰ্ম্মত নেদা চিত্ত ॥
 ধৰ্ম্মহীন হয়। দৰ্প কৰা মোৰ আগে ।
 অদৃষ্ট তোমাক দণ্ড দিবে মোৰ লাগে ॥

ভাকো আজি সকলে তোমার মিছা টোদ ।
 বুজা কেন মত শিশু ছয়ালব বঙ্গ ॥
 তুমি কেনমত বীর পবীকাক চাও ।
 লুহি যেনে বোলা কক্ষা কবিয়া গঠাও ॥
 বদ্যপি আমার ধুনি নোহে ক্ষমা ধন্য ।
 বুদ্ধ দেখি তোমাক লাগয় মোর মন্য ॥
 বায়োক গহক গুরু দিলোঁহো বিদায় ।
 তথাপিভে বদ্যপি তোমার ক্ষমা নাই ॥
 মোর দোষ নাহি তেবে কহোঁ স্বরূপত ।
 কবোঁ চুব সকলে তোমার গর্ব যত ॥
 তোমার পন্থর বব বখানা মহত্ব ।
 বল বুজি চাও ধনুখান কেনমত ॥
 ইহাত লগাইলে গুণ ভঙ্গ যদি মান ।
 লগাইবোঁহো গুণ বন মোক দিয়া আন ॥
 তোমার ধনুত গুণ পারবোঁ যেনে দিতে ।
 জিনিবোঁ বণত তেনে তোমাক ইঙ্গিতে ॥
 গুনিয়া পবনুঝামে ধনুখান দিলা ।
 ত্রিঃবামে লগাইলা গুণ কপি মহালীলা ॥
 বল দিয়া বাঘদে টানহু ধনুখান ।
 লোক লোক ববে ফুল-পন্থর সমান ॥
 ধনু টানি বামচক্রে হাসত হবিষি ।
 ইঃবামে মহত্ব বখানা তুমি ঋষি ॥
 এহি বুলি বামে পুনবলি দিল, টান
 মহাশক্রে মাজতে ভাঙ্গিল ধনুখান ॥
 শবদর ত্রাসত কম্পিল বিভূবন ।
 মহাভয়ে অচেতন ভৈল সর্কজন ॥
 বাঘের বোলন্ত গুরু কবিলোঁ অকাজ ।
 টানহু ভাঙ্গিল ধনু ভৈলোঁ মই লাজ ॥

নসহিল ধনু ছহালবো টানিবাৰু ।
 বীৰ বোলাই তুমি কেনে লৈয়া ফুৰাঁ আৰু ॥
 আমাকো কবিল। লবু আপুনিও ভৈলা ।
 দেখিয়া পৰশুৰাম শুকু হয়। বৈলা ॥
 অনন্তবে বামচক্ৰ পুৰুষ নিপুণ ।
 নিজ ধনুখান লৈয়া লগাইলন্ত গুণ ॥
 বাণ যুৰি মাতিলন্ত পৰশুৰামক ।
 হেৰ। দেখাঁ কৰে। ছাই তোমাৰ গৰুৰু ॥
 বাধিৱাহা প্ৰাণ ধেবে মাগাঁ পৰাজয় ।
 ভৈলন্ত পৰশুৰাম দেখি মহা ভয় ॥
 বল দৰ্প শুচি মুখে হৰিল বচন ।
 হইল বিবৰ্ণ আতি মলিন বদন ॥
 পৰশুৰামৰ ভাগি গৈলা কাঁপ জাপ ।
 বৈদ্য দেখি যেন মুণ্ড চপৰাইল সাপ ॥
 ত্ৰীৰামৰ আগত ভাগিল সবে ভাব ।
 সূৰ্য্য আপে নাহি যেন চক্ৰৰ প্ৰকাশ ॥
 অন্তকালে যেন নজলয় দিনকৰ ।
 গৰুড়ৰ আগে দৰ্প হৰয় সৰ্পৰ ॥
 জমদগ্নি সূত বাম ভৈলা সেহি নয় ।
 লোক বিদ্যামানে লঘু ভৈলা অতিশয় ॥
 যম হেন সাক্ষাতে দেখন্ত বাঘবক ।
 মাৰিবন্ত শৰ বুলি লাগিল চমক ॥
 দেখি বামচক্ৰ আতি ভৈলা দায়্যু ।
 হাসিয়া বোলন্ত শুনা জমদগ্নি হুত ॥
 আসিলাহা ধায়া তুমি আমাক মাৰিত ।
 জানিলোহে। তোমাৰ কঠিন বদ চিত্ত ॥
 ক্ষয়ি ছয়া ভৈলা তুমি এহুৱা নিৰ্দ্দয় ।
 তোমাক মাৰিবে মন আমাৰ নলয় ॥

বাখিলোঁ তোমাৰ প্ৰাণ নকৰিবা তয়।
 কিন্তু মোৰ বাণ জানা অমোঘ নিশ্চয় ॥
 কদাচিতো বৃথা বাণ হুহিকে আমাৰ ।
 কহিয়োক তোমাৰ ছেদিবোঁ কোন দ্বাৰ ॥
 শুনিয়া ৰামৰ দয়াযুক্ত বচন ।
 বোণস্ত বিনয় জমদগ্নিৰ মন্থন ॥
 নিচিনিলোঁ তোমাক বুদ্ধিত মন্দ আমি ।
 তুমিসে ঈশ্বৰ জগতৰ অৰ্হ্যামী ॥
 ভৈলা অৱতাৰ তুমি আসি মহুধ্যত ।
 তোমাৰ অধীন ইতো সকলে জগত ॥
 তুমিসে ঈশ্বৰ নিষ্ঠে জানিলোঁ সাক্ষাত ।
 আমাৰ বিক্ৰম যাই লাগিল তোমাত ॥
 জগতৰ আত্মা তুমি পুৰুষ পুৰাণ ।
 হাবিলোঁহো তোমাত দিয়োক প্ৰাণদান ॥
 কৰিলাহা মোক যেন দয়া দামোদৰ ।
 শুনিয়োক মোৰ তেবে স্বৰূপ উত্তৰ ॥
 নাহিকে স্বৰ্গত কিছু মোৰ প্ৰয়োজন ।
 শৰে হানি প্ৰভু স্বৰ্গ পথ কৰা ছন ॥
 তগু অংশে আমি হুয়া আছোঁ অৱতাৰ ।
 আমাতে আছিল তয়ু পৃথিবীৰ ভাৰ ॥
 আপুনি বেকত আমি ভৈলাহা সাম্ৰত ।
 শুচাইলাহা আপুনি আমাৰ ভাৰ যত ॥
 সজ্জনক পালি সংহৰিবা হুই যত ।
 তীৰ্থ কৰি ফুৰোঁ মই তয়ু প্ৰসাদত ॥
 নযাইবোঁ স্বৰ্গক নিষ্ঠে বুলিলোঁ বচন ।
 কৰিয়োক মোৰ স্বৰ্গ পথ নিৰাৰণ ॥
 শুনি ৰামচন্দ্ৰে পূৰ্ব দিশে মুখ দিলা ।
 পৰন্তুৰামৰ স্বৰ্গ পথক ছেদিলা ॥

শ্ৰীৰামৰ কীৰ্ত্তি একাশয় সংসাৰত ।
 অন্যাপিও বামণৰ দেখিয়ে স্বৰ্গত ॥
 পবন্তৰামক বামে কৰিলা আশ্বাস ।
 মোৰ বাণ দেখি ৰুহি ভৈলা মহাত্মা ॥
 ক্ষতি জাতি আমাৰ দাক্ষণ বৰ হিয়া ।
 পালোঁ অকীকাৰ ব্ৰহ্মণক দুখ দিয়া ॥
 মৰমিলা সকলে আমাৰ ইতো দোষ ।
 কৰোঁ হাতবোৰ নকৰিবা অসন্তোষ ॥
 শ্ৰীৰামৰ ভকতি দেখিয়া আতিশয় ।
 দুখ ভয় গুচি ভৈল প্ৰসন্ন হৃদয় ॥
 বুলিলা পবন্তৰামে বচন মধুর ।
 স্বভাৱতে ক্ষত্ৰিয়ৰ হৃদয় নিষ্ঠুৰ ॥
 হেন মহা ক্ষত্ৰি তুমি পুৰুষ উত্তম ।
 দেখিলোঁ সাক্ষাতে আজি তোমাৰ বিক্ৰম ॥
 তথাপি কৰাইলা তুমি আমাক প্ৰসন্ন ।
 ধন্য ধন্য বাম বহুকুলৰ নন্দন ॥
 শত্ৰু হুয়া প্ৰসন্ন কৰাইলা বুলি নতি ।
 তুমিও সন্তুষ্ট হৈবা আমাৰ ভকতি ॥
 গুনিয়োক বাম বোলোঁ স্বৰূপ বচন ।
 অনাদি ঈশ্বৰ তুমি সত্য সনাতন ॥
 তুমি নি গ্য নিৰঞ্জন পুৰুষ পুৰাণ ।
 জগতৰ পতি তুমি দিনে নাহি আন ॥
 তোমাত ভকতি মোৰ সততে থাকোক ।
 যাওঁ তপোবনে মোক বিদায় দিওক ॥
 এহিমতে দুয়োজন জগত ঈশ্বৰে ।
 কৰিলন্ত লীলা নাজানিলা একো নৰে ॥
 দুইহাতৰ সন্মাদ বিবাদ যত যত ।
 চাহি আছে লোক সবে বিস্ময় মনত ॥

অনন্তবে বিদায় লইয়া শ্ৰীৰামত ।
 গৈলন্ত পবন্তবাম হৰিষ মনত ॥
 দশবথে দেখি আতি বিক্রম বামৰ ।
 মনত হৰিষে প্রশংসিলা বহুতৰ ॥
 ধন্য ধন্য পুত্ৰ তুমি ভৈলাহা আমাৰ ।
 বহিল তোমাৰ যশ জুবিয়া সংসাৰ ॥
 আসিলা পবন্তবাম খেদি যেন যম ।
 তাহাঙ্কো জিনিলা বণে কৰিয়া বিক্রম ॥
 সাধু সাধু বাম তুমি বংশৰ তিলক ।
 গলে বান্ধি বাজা পৰিলন্ত বাহুবক ॥
 উপজিল প্ৰেম তহু ভৈলা পুলকিত !
 পাইলেক সন্তোষ যেন পিতৃহে অমৃত ॥
 আকাশত তুপিতি ভৈলন্ত দেৱগণে ।
 অজিলা বামক আতি পুষ্প বৰিষণে ॥
 দেখিয়া জানকী বল বিক্রম বামৰ ।
 ভৈলন্ত তুপিতি বোমাকিত কলহৰ ॥
 বিশ্বামিত্ৰ বশিষ্ঠ অনুধ্যো ~~কহিল~~ ॥
 পুজিলন্ত বাহুবক প্ৰশংসা বচনে ॥
 পৰম পুৰুষ বাম জগত আধাৰ ।
 বামৰূপে পৃথিৱীত ভৈলা অৱতাৰ ॥
 পবন্তবামৰ দৰ্প কৰিলন্ত চূৰ ।
 কাহাৰ শক্তি কল্প কৰয় এদ্ব ॥
 এহি মতে বামক প্ৰশংসে সন্তজনে ।
 অনন্তবে দশবথ বাজা বঙ্গ মনে ॥
 অযোধ্যাক প্ৰতি চলি গৈলা মহাশয় ।
 কৰয় কটকে বেঢ়ি বাম জয় জয় ॥
 নানা বাদ্যে স্তম্ভলে চলে সমদলে ।
 অযোধ্যাত প্ৰবেশ ভৈলন্ত কোতুহলে ॥

দেখি নগৰীয়া লোকে ৰাজা আসিবাৰ ।
 তেতিয়কৈ কৰিলা নগৰী জাতিকাৰ ॥
 সাজি মাজি লিপিল বিচিত্ৰ গন্ধজলে ।
 পতাকা তোৰণ ধ্বজা ৰঞ্জিলা চিৰলে ॥
 তাম্বুদী কদলী কহিল ঠোকে সমৰিত ।
 থানে থানে আলাপন কৰিলা ৰদিত ॥
 মুখত পল্লৱ ফলে পাতি পূৰ্ণঘট ।
 হুতৰ প্ৰদীপ দিলা তাহাৰ নিকট ॥
 হুৱাবে হুৱাবে হুলি ধাপিলা প্ৰবন্ধি ।
 লগাইলা বিচিত্ৰ ধূপ অগৰু দুগন্ধি ॥
 কুহুম চন্দন হাতে লৈয়া দুৰ্ছাক্ত ॥
 চড়িলন্ত নাৰীগণ গৃহ ওপৰত ॥
 আতি মনোহৰ পুৰী অযোধ্যানগৰ ।
 তাৰ মাজে যন্ত দশবথ নবেশব ॥
 চাৰি পুত্ৰ চাৰি কন্তা যন্ত ৰজা মনে ।
 দুৰ্ছাক্ত পুষ্প ৰিষন্ত নাৰীগণে ॥
 উকলি জোকাই অলপ অনেক মঙ্গলে ।
 ভূমিত পৰিল পুষ্প শতেক সদলে ॥
 নগৰত মিলি গৈলা আনন্দ প্ৰচুৰ ।
 পুত্ৰগণ সমে ৰাজা পাইলা অন্তঃপুৰ ॥
 কোশল্যা হুমিত্ৰা সতী সুলক্ষী কৈকেয়ী ।
 কণ্ঠাগণ সমে দীপ ষট হাতে লই ॥
 তিনি মহাদেই নানা মঙ্গল আচাৰে ।
 সিদ্ধি দুৰ্ছাক্ত পুষ্প উকলি জোকাৰে ॥
 ভিল্ল ভিল্ল আসি পাচে তিনি পটেশ্বৰী ।
 আপোনাৰ পুত্ৰ বোহাৰীৰ হাতে ধৰি ॥
 নানা ব্যৱহাৰে গৃহ কৰাইলা প্ৰবেশ ।
 পুত্ৰবধু দেখি পাইলা আনন্দ অশেষ ॥

সীতার দেখিয়া রূপ কোশল্যা দেবীর ।
 অমৃতৰ পানে যেন জুৰাইল শবীর ॥
 চাৰি কুমাৰৰ বিয়া তৈল একেবাবে ।
 দেখিয়া আনন্দ আতি মিলিল সবাবে ॥
 নানা নৃত্য গীত বাদ্য বাজল বজাইল ।
 বামক সীতাক লোকে দেখিবাঁক আইল ॥
 ছহানৰ কপ আতি দেখি বিপবীত ।
 নরন ভবিয়া যেন পিতৃ অকৃত ॥
 দিলা আনি লোকে যত যৌতুক অপার ।
 সুবর্ণ বজত বহু বস্ত্র অলঙ্কার ॥
 বাজাগণ আইলা লৈয়া যৌতুক সস্তাব ।
 নানা বস্ত্ৰে ভূপতিৰ ভবাইলা শুণ্ডাব ॥
 দশবধে সমস্তকে-প্রসাদে বজ্জিলা ।
 বস্ত্র অলঙ্কার পুষ্প চন্দ্রমে ভূষিলা ॥
 চাৰিয়ে পুত্ৰক সমুচিত্তে বৰ্ণা দিলা ।
 হস্তী ঘোঁৰা বণ বাজো মন মন্তোষিলা ॥
 অনায়াসে তৈল বিয়া চাৰিও পুত্ৰৰ ।
 পৰম কৃতার্থ মন তৈলা নৃপবৰ ॥
 শুনিয়োক সভাসদ পদ আদিকাণ্ড ।
 বামৰ চৰিত্ৰ যেন অমৃতৰ ভাণ্ড ॥
 সংসার মধ্যত ইসি মহা ধৰ্ম্ম সাৰ ।
 বোলাঁ বাম বামস্থখে তৰিয়ো সংসার ॥

সাহিত্য-সংগ্রহ।

ଦ୍ରୋণଦୀବ ବିଳାପ ।

ক্রপদ-নন্দিনী মনে শুনি, স্বামীসকলৰ বাৰ্য্য শুনি,
 ৰাজহংস গতি চলি যাত্ৰা ধীৰে ধীৰে ।
 যথাতে আছন্ত দেৱ-হৰি, মূৰ্ত্তিসকলে মধ্য কৰি,
 তথাতে চলন্ত তিত্তি নয়নৰ নীৰে ॥
 নেতৰ বসন পৰিধান, মাথাত মালতী কৰে ভ্ৰূণ,
 প্ৰবাসৰ কষ্টে তনু ভৈলা অতি ক্লীণ ।
 বিলাই বিপত্তি মনে অৰে, শোকে নয়নৰ নীৰ জৰে,
 পূৰ্ণচন্দ্ৰ যেন কলঙ্কে ভৈলা মগ্নিন ॥
 মাধৱৰ গৈয়া সমীপত ক্রপদ-নন্দিনী উপগত,
 মাথে বস্ত্ৰ দিয়া বচন বুলিলা শোকে ।
 দেখা দেখা মোক দামোদৰ, অনাথিনী নাই মোতপৰ,
 দেখিলা বিপত্তি কুকসমাজৰ লোকে ॥
 চুলে ধৰি দুঃশাসন-বাৰে, ধৃতবাঈ শতবৰ আগে,
 হসাইলো মোক অনাথিনী পৰবাসু ।
 পাকপতি মোৰ সেই থানে বিলাই বিপত্তি ভৈল মানে,
 আগতে আছিল গান্ধাবিনী জ্যেষ্ঠ শান্ত ॥
 পাকপতি সমে পাশা জিনি, দাসী কৰিলেক দুৰ্য্যোধনি,
 লাজ কৰিলেক ভীষ্ম শতবৰ আগে।
 সি বেলাত মোৰ নাহি আন, তোমাৰ চৰণ কৰি ধ্যান,
 নাৰায়ণ নাম হুমৰিলোঁ অনুবাগে ॥
 তেবে সমস্তৰে দিলে বৰ, পাকপাণ্ডৱৰ ধনু শৰ,
 উদ্ধাৰ কৰিলোঁ পাকপতি সমে মাগি ।

কৌতুকে আলচি কবি সান, পাঞ্চপাণ্ডব বনবাস,
 চক্কাই খেদিলা ঘোৰ অৰণ্যক লাগি ॥
 সিটো কোববৰ অপমান, বিলাই বিপত্তি তৈল মান,
 ভীমৰ বচনে আনক দিলা বঢ়াই ।
 ধৰ্ম্ম নৃপতিৰ অভি প্ৰায়, তুমি যাইবা কোববৰ ঠাই,
 সাম্যতা বচন নুলিবা গৈয়া বুজাই ॥
 ই বেলি কোববে আন এৰি, আমাক মাৰিবে জুইত পুৰি,
 তেবে পৰাক্ৰম ভীমৰ সিঙ্গে ববাই
 দিল্লীৰ ভীমৰ বাজবল, দিক অৰ্জুনৰ ধনু-শব,
 ক্ষত্ৰিয় আতিৰ হেন শোকাভূৰ তনু ।
 অসমর্থ তৈলে দোষ নাই, নপুংসক তৈলা পাঞ্চভাই,
 লোৱা দামোদৰ আসন্যৰ পাঞ্চধনু ॥
 ক্ৰপদ বজাৰ বিজ্ঞানে, যজ্ঞবেদী আতি শুদ্ধ ধানে,
 জনম লভিলোঁ ক্ৰপদে তুলিলে মোক ।
 ধুটুহায়ে আদি মোৰ ভাই, পিতা ক্ৰপদে বব চাই,
 সজ্জ সিদ্ধ কূলে বিবাহ দিলন্ত মোক ॥
 যাৰ সুকোমল বাক্য সাধু, পাণ্ডু নৃপতিৰ কুলবধু,
 প্ৰিয়ভাষণ তৈলোঁ পাঞ্চভাই পাণ্ডব ।
 তুমি যাৰ সখি গদাপানি, আমি অসমর্থ কোন মানি,
 শুণি চোৱাঁ ছগ কোন শুণে হীন পৰ ॥

পুৰা ।

গহীন পূৰ্বতী নিশা । নিভাল জগত ।
 কভো নাই জোনাৰ চিন ।
 নিমাত যিখৰ বাহী, নিজম চেতনা ;
 হুব ভূলা জীৱনৰ বীণ ।

জীৱনৰ যুঁজ এৰি, কাম, কৰ্ম্মী, ছেহে
 শতাইছে যুঁজৰ ভাগৰ ;
 বিদ্যাপি অসীম বিশ্ব, একাৰ-এলাহ
 গতিহীন স্থিতি অগতৰ ।
 কোনোবা দেশৰ পৰা ঘূৰি সোঁত বুলি
 আহিছে এখনি জুৰ নৈ ;—
 বিনিকি বিনিকি এটি নীৰৱ কবিতা
 বাজিছে বুকত বৈ বৈ ।
 জোনাক জোনাক বুলি জীৱন বিচাৰি
 একাৰত প্ৰকৃতি আতুৰ ;
 জোনাক জীৱন খুজি ওপজি ফুৰিছে
 নিফুট আকুল এটি স্মৰ ।
 কাতৰ স্মৰত পমি নিয়মবিহোঁতো,
 প্ৰকৃতিৰ প্ৰবোধি মনক,
 দিবটল মনে মনে জোনাক-জ্ঞাননো,
 পাচিছে পুৱাৰ বতাহক ।
 স্বৰ্গৰ বাতৰি পাই অপেক্ষি জোনাক
 প্ৰকৃতিৰ উদ্বল চিত ;
 বলিছে নীতল বায়ু, নাচিছে লতাই,
 ফুলকলি হাঁহিছে থুপিত ।
 ছটিমান জোনাকৰ সোণোৱালি বেথ
 লাহে লাহে ভৈয়াম নামিছে ;
 সৃষ্টি-পাতনিৰ সেই জীৱন্ত ছবিটি
 ব্ৰহ্মি আহি ভূমুকি মাৰিছে ।
 লোকালোক সাগৰত উটিবুৰি ফুৰা
 জীৱনৰ পৰিৱৰ্ত্তাৰট ;
 এখা আলো এখা ছাঁত, ফুলোঁ ফুলোঁ কৰি
 প্ৰকৃতিক ধৰিছে সাবটি ।

জ্বলিঙ্গনি এটি আহি পহুম বনত
 স্বৰ্গৰ বহণ ঢালিছে ;
 অকলসবীয়া দুটি পহুম-কলিয়ে
 চুমা খাই হালিছে-আলিছে ।
 স্বৰ্গৰ জেউতি দেখি বাজ-হাঁহ জুৰি
 শ্ৰেয়ৰ আলচ তুলি গৈ,
 চিত্ৰৰ পুতলি আয় আছে থৰ লাগি
 ইটিয়ে সিটিক চাই বৈ ।
 আকৌ ঘুমটি তেজি নিজম চেতনা
 লাহে লাহে সজাগ হইছে ;
 পাহৰা হুৰটি ঘূৰি বজাবৰ ঞ্জণে
 বীণখনি হাতত লইছে ।
 ববৰ। অনন্ত কাল জ্ঞানৰ পোহৰ
 জ্যোতিৰ্ময়ী জোনাকী সনিতা ।
 বজোৰে। অনন্তকাল পঞ্চমত তুলি
 বীণাপানি কোমল কবিতা ।

সুখ-গীত ।

১

জ্বলিকা পাখিৰে হাঁহে
 ববিৰ কিৰণ ।
 জ্বলিকি পখিলা নাচি
 ফুৰে অগণন ।

যতনবো জিলিকনি
 চোৰাঁ হেৰা চোৰাঁ,
 সোণালি বেণুৰ মউ-
 মাখি ভাব-বোৱা ।

২

জীৱনবো আনিকাষে
 ফুৰিছে উফৰি ।
 জিলিকি স্বপ্নৰ সুখ—
 মৰম লাহৰী ।
 স্বপ্ন গুচি এয়ে সঁচা
 চকুৰ আগত,
 যদি চাব জানা এই
 সুন্দৰ জগত !

চোৰাঁ যেন চোৰাঁ হেৰা
 জিলিকনি-মৰা,
 সংসাৰৰ সুখবোৰ
 উৰি উৰি ফুৰা ।
 নখে মাটি লেখা খোজে
 তলমূৰ হই,
 ছুৰুৰিবা পৃথিবীত
 পখিলা নেচাই ।

জীবন-সঙ্গীত ।

শোকৰ কবিতা বচি, দুখাৰি চকু-লো মছি,
নকৰা জীৱন মিছা নিশাব সপোন ।
অসাৰ সংসাৰ ভাই, ইয়াত সকাম নাই,
মোহময় মায়াময় সকলো মাথোন ॥
পুত্ৰ-কন্যা পৰিবাৰ, কোন তুমি ভূমি কাৰ,
বুলি হেৰ'ৱা অকাৰ্য্যও নকৰ'ৱা বেজাৰ ।
কলাঘুমটীয়া হই আতমা যে আছে বই,
জানিবা মৰণ নাই এই আতমাৰ ॥
অহাৱী মানৱ দেহা, কৰিম হুদিন বেহা,
কুৰিম হুদিন মাথোঁ সংসাৰ-হাটত ।
হুদিনৰ অন্ত হলে, আয়ুৰ ঢুকাই গলে,
স্বপ্নৰ দেহাৰ ঠাই শেষ আশানত ॥
চকু, কাণ, নাক যাৰ, হাড়, ছাল সাং হব,
মাটিৰ সাহুহ তুমি মাটিত মিলিবা ।
অবিনাশী নিত্যধন, অমৰণ অভগন,
অনন্ত উন্নতিশীল আতমা জানিবা ॥
সদাই চকু-লো টোকা, দুখত মগণ থকা,
ভোগ, হুখ, জীৱনৰ উদ্দেশ্য নহয় ।
এনে ভাৱে কাম কৰ'ৱা, দিনে যেন আগ বাঢ়'ৱা,
প্ৰতি দিনে ধোজ যেন আগলৈহে যায় ॥
পল পল দণ্ড কৰি, সময় গইছে উৰি,
পাখিলগা কাঁড়ৰ নিচিনা অবিৰাম ।
বহুদূৰ আছে গতি, সময় তাকৰ অতি,
—কৰিব লগীয়া আমি আছে বহুকাম ॥

দিন যায়, আহে বাড়ি, আহুত পইহুই টুটি,
 লাহে লাহে চুই-ছাপি আহিছে মরণ ।
 সংসার বুঝব ঠাই, শুবব সকাশ নাই,
 কাছি-পাৰি যুঁজি সবে কবি প্রাণপণ ॥
 এলাহ-নিহালি ধোঁৱা, বীৰ-বেশ গাত লোৱা,
 নহবা মৰাব প্ৰাণ যাহুই-সন্তান ।
 নহবা গরুৰ দবে, খুচিলেছে খোজ ধৰে,
 বণ্ড বীবেল্ল বুলি হোৱা খ্যাতিমান ॥
 বজনা-চকুৰে চোৱা, বেনে কি মন্দৰ পোৱা,
 নকৰিবা দুৰ ভবিষ্যক পতিয়ন ।
 অতীত মৰিল গ'ল, তাৰ কথা অন্ত হল,
 মনৰ পৰাই তাক কৰা বিমৰ্জন ॥
 বিহকে আগত পোৱা, ততালিকে কৰি লোৱা,
 জীৱন্ত জাগ্ৰত বৰ্ত্তমান সময়ত ।
 সাহক সাবধী কৰা, কৰ্ত্তব্যৰ পাচে লৰা,
 জৈব কৰুণাময় আছে ওপৰত ॥
 মহা মহা পুৰুষৰ, চানেকীয়ে জীৱনৰ,
 আমিও কৰিব পাৰোঁ জীৱন গঢ়িত ।
 অভিনয় শেষ হলে, জীৱনৰ অন্তকালে,
 থই যাব পাৰোঁ খোজ সময়-বালিত ॥
 কেতিয়াবা হব পাবে, কোনো দুৰ্ভাগীয়া নবে,
 জীৱন-সমুদ্র মাছে নাও বুৰ গই ।
 অঠাই পানীত পৰি, ককুৰু কৰি কৰি,
 ঢউৰ কোবত যদি আহি পাব পাৰ,
 দেখি সেই খোজবোৰ, হব তাৰ আশা ঘোৰ,
 সাহ কৰি খোজে খোজে খোজ লব পাবে ।
 তেনেহলে বলা ভাই, শুবব সকাশ নাই,
 অপূৰ্ণ জেউতি চোৱা 'উন্নতি' শিবে ॥

নিকি। গবে পবিত্রম, শিকাহে নীতি ধর্ম,
নেতাবিবা সুখ ছুখ কিংবা কপালত ।
কর্তব্যব পাচে লবী, ক্রমাগত কাম করী,
কলাকল কলদাতা বিহুব হাতত ॥

ধুমুহা ।

মুকলি হিলাব, মুকলি ছাব,
কত ভাব আহে যায় ;
কলনা-বিহারী, কলনা-লগবী,
নিফুট বাঁহীটি বাই ।
অভীত ভবিষ্য, চকুৰ অদৃশ্য,
জ্বলি জ্বলব ধান ;
মৃতিব পথত, কলনা-বধত,
জোবেহি মিলন তান ।
সৌন্দর্যনৌ পট, আনন্দ অগত,
মধুর মিলন কথা ;
ভবিষ্য মূৰতি, আশাব ছবিটি,
মবমে মবমে গঁথা ।
পাহবা অর্ধবি, বিদ্যানত চবি,
উটি বুবি ফুবে মন ;
আকাশী স্বপ্নব, সাজি সুখ ঘব,
আকুল উদাস প্রাণ ।
নির্দল আকাশ, কত হাবিরাব,
পিকিব মুকুতা মণি ;

মরণ ক'তনো সিয়ো অগোচর,
—আগ-শুবি একো নাই ।

৩

অনন্ত সাগর গরজিছে সদা,
চউর ওপরে চউ ॥
তাৰে এটি চউ মাৰ গল আজি,
কাজত একোকে নউ ।

৪

আশাৰ মোহন মূৰতি আগত
হিয়াত কৰি খাপন,
নববৰষক নবীন উছাহে
আনো কৰি আবাহন ।

৫

পূৰ্বতী নিশাৰ কুলিয়ে পুৱাতে
মজল উকলি গাউ,
নববৰষৰ দিগেহি জাননো,
মলয়া চৌৱৰ লই ।

৬

হেজুলি বেগিৰ নতুন কিৰণে
গগন উজল কৰে ;
বন-দেবী সবে ফল-ফুল আনি
ভোমাৰ যোগান ধৰে ।

৭

ঘৰ বাৰী মছি গক-গাই ধুই,
নতুন কাপোৰ লই,
নতুন ভোজেৰে উৎসৱৰ মাজে
(লোকে) আদৰি আনিছে গাই ।

৮

স্বৰ্গ, মৰত, প্ৰকৃতি, মানুহ,

সকলো আনন্দময় ;

মেঘে মেঘে মিলি সাবটো সাবটি,

—জগত কবিতাময় ।

৯

চাওঁতে চাওঁতে পল পল কৰি

বাদশে মেলানি ললে,

সৰিং, সাগৰ, আকাশ, পৃথিবী

বিদায়সঙ্গীত গালে ।

১০

চাওঁতে চাওঁতে এখোজ বঢ়ালোঁ

মৰণ দেশৰ পিনে ;

জীবন-পুৰস্কাৰ মেলি এবে চোৱাঁ,

হাৰিল জিকিল কোনে ।

১১

নতুন তেজৰে নতুন বলেৰে,

নতুন টকালি লই,

প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে আগ বাঢ়োঁ ব'লা

‘অতীত’ নিদিওঁ ঠাই ।

১২

ওপৰে উৰিব দয়াময় পিতা,

তলত মানুহ ভাই ;

দুকে সাহ বাজি বলাটে, সকলো,

জগত জিনিগ গই ।

১৩

কুল কুল কুল বইছে তটিনী

সমাই সিদ্ধৰ ফালে,

আমি কি মানব নিজ লক্ষ লই

নেযাম কোনোবা কালে ?

১৪

নীল আকাশত হাতী-পটি মাজে,

তবাই পাতিছে থূল ,

সেই বুলি দেবোঁ তবাই নকবে

আপোন লক্ষব ভুল ।

১৫

নতুন বছবে দিছে সোঁৱঁবাই

আমাক আপোন কাজে,

নতুন উছাহে হওঁ ব'লোঁ সবে

বিজয়ী জগত মাজে ।

১৬

সৌভাগ্য বেলিৰ হিবণ কিবণ

পূবত খুঁটিছে সৌৱা,

হাতত পতাকা লই ব'লোঁ সবে

উলাহ সঙ্গীত গোৱা ।

